

17-18/
2016-2017

УКРАЇНОЗНАВЧИ СТУДІЇ

Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства
при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника
Заснований у вересні 1998 року.
Виходить один раз на рік.

ЗМІСТ

МОВА

- Василь Грещук, Валентина Грещук** Лексикографічне опрацювання апелювативних назв водних об'єктів у словнику «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові»..... 3
- Віталій Кононенко** Логоепістема *глупота*: лінгвокогнітивний вимір..... 12
- Олексій Воробець** Поширювачі семантичної моделі речення: синтагматичний аспект..... 23

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

- Микола Васильчук** Карпати як ознака романтизованої інакшості в творчості Миколи Устияновича (на матеріалі повісті «Страсний четвер»)..... 28
- Олександр Солецький** «Нерівна усім рівність»: концепт води в емблематичному семіозисі Григорія Сковороди..... 36
- Галина Стасюк** Художня експлікація проблеми генетичного спадку в творчості Лесі Українки та Юрія Косача..... 45

ОСВІТА, КУЛЬТУРА, МИСТЕЦТВО

- Роман Піхманець** Педагогічні обрії Михайла Драгоманова..... 54
- Ганна Карась** Вокальна франкіана у сучасних звукозаписах Канади..... 99

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

- Михайло Романюк, Зінаїда Смутчак** Вимушено переміщені особи з областей Донбасу як чинники міграційних викликів і соціальних загроз національній безпеці України..... 107
- Сергій Адамович** Освіта міста Станиславова в період Першої світової війни (1914–1918 рр.)..... 116
- Степан Борчук** Передумови та етапи створення «Енциклопедичного словника»..... 123

ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

- Богдан Грещук** Словотвірна категорія 'абстрагована ознака' в українській мові в зіставленні з англійською мовою..... 131
- Лідія Цимбаліста** Тенденції використання пасиву в сучасних україномовних художніх текстах (із німецькими паралелями)..... 158

СЛОВО МОЛОДИХ

- Оксана Гошовська** Асоціативне поле об'єктивації «невіри» як корелята концепту «віра»..... 166

Мар'яна Канюк Семантика українських фразем з компонентом «мед» на тлі етнокультури.....	177
Ольга Самборська Бойківський говір у художній мові Григорія Цеглинського.....	183
Іванна Вакалюк Синтетичні засоби вираження кратності дії (на матеріалі поезії Ліни Костенко).....	192
Леся Солюк Модальні дієслова в системі модальних відношень в українській мові (з німецькими паралелями).....	200
Христина Петрина Семантичні модифікації алюзій в українських модерних художніх текстах.....	206

РЕЦЕНЗІЇ

Василь Грещук Словотвірна спроможність українських похідних дієслів (О.П.Кушилик. <i>Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові: [монографія] / О.П.Кушилик. – Дрогобич : Коло, 2015. – 384 с.</i>).....	213
Oleg Ostapovych Review V.I. Kononenko (ed.) (<i>Comparative Typological Studies: Ukrainian on the Background of Related Languages. – Kyiv ; Ivano-Frankivsk ; Warsaw, 2015. – 316 p.</i>).....	218

Головний редактор **ВАСИЛЬ ГРЕЩУК**, докт. філол. наук, проф.

Редакційна колегія:

Докт. філол. наук, проф. **Володимир Барчук**, докт. філол. наук, проф. **Марія Голянич**, докт. філол. наук, проф., член-кор. НАН України **Микола Ільницький**, докт. істор. наук, проф. **Микола Кугутяк**, докт. філол. наук, проф. акад. АПН України **Віталій Кононенко**, докт. філол. наук, проф. **Богдана Криси**, докт. юрид. наук, проф. **Володимир Луць**, докт. істор. наук., проф. **Василь Марчук**, докт. філол. наук, проф. **Богдан Мельничук**, докт. психол. наук, проф. **Віктор Москалець**, докт. філол. наук, проф. **Роман Піхманець** (відпов. секретар), докт. екон. наук, проф. **Михайло Романюк**, докт. істор. наук, проф. **Борис Савчук**, докт. філол. наук, проф. **Тарас Салига**, докт. філол. наук, проф. **Любов Струганець**, докт. філол. наук, проф. **Степан Хороб**, докт. політол. наук, проф. **Ігор Цепенда**, докт. мистецтвознавства, проф. **Мирон Черепанин**.

Рецензенти:

Микола Сулима, докт. філол. наук, проф., член.-кор. НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; **Мар'ян Скаб**, докт. філол. наук, проф. Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

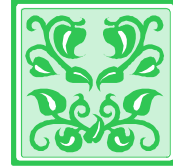
Адреса редакції: 76 000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Засновник – ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»
Свідоцтво про реєстрацію Серія КВ № 3489 від 23.09.1998 р. видане Міністерством інформації України

Видавець – Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника

Комп'ютерний набір – *Ірина Шикеринець*. Комп'ютерний верстка – *Віра Яремко*.
Редактор – *Василь Грещук*.

© Інститут українознавства
при Прикарпатському національному
університеті ім. Василя Стефаника, 2017

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ АПЕЛЯТИВНИХ НАЗВ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ У СЛОВНИКУ «ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ»

У статті проаналізовано лексикографічне опрацювання апелювативних назв водних об'єктів у словнику «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові». За матеріалами вказаного словника визначено семантику зафіксованих у словнику гуцульських діалектних слів на позначення гідрооб'єктів із протічною, спокійною (непротічною) та підземною водами. Наведений ілюстративний матеріал кожної словникової статті дає змогу з'ясувати потреби художньої мови в лексичних діалектизмах, що позначають гідрооб'єкти, та семантико-функційні й стилістичні особливості їх використання в художніх текстах.

Ключові слова: назви водних об'єктів, словник, діалектизм, гуцульське діалектне слово, художня мова.

Постановка наукової проблеми та її значення. Словник «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові», робота над укладанням якого завершилась у Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника, задумувався як лексикографічна праця, покликана зібрати й опрацювати гуцульську діалектну лексику, вжиту в текстах української художньої літератури XIX – поч. XXI ст. Потреба зазначеного словника визначається необхідністю встановити корпус гуцульських діалектних слів, освоєних українською художньою мовою, з'ясувати значення цих лексем, окреслити найбільш репрезентативні семантичні й тематичні групи діалектизмів та значущість для сучасної україністики відомостей про особливості й специфіку використання різними авторами в художніх текстах гуцульської діалектної лексики, про «взаємодію української літературної мови і гуцульського діалекту, про введення діалектизмів у художній текст як різновид контакту між діалектною і літературною формами української мови» [4, 272–273].

Словник зафіксував усе багатство й розмаїття гуцульських лексичних діалектизмів. Особливе місце серед тематичних груп лексики, опрацьованих у словнику, посідають назви географічних об'єктів, цікавих щодо свого складу й семантико-функційних особливостей. Широка заманіфестованість цієї лексики в художніх текстах зумовлена специфікою гірського ландшафту та прагненням письменників художньо передати місцевий колорит.

Географічна апелювативна лексика з різних регіонів України стала предметом комплексного аналізу в дослідженнях Є. Черепанової (Чернігівсько-Сумське Полісся) [9], Т. Громко (Центральна Кіровоградщина) [1], О. Данилюк (Волинь) [5], Н. Сіденко (Центральна Донеччина) [8], І. По-

тапчук (Західне Поділля) [7], С. Шийки (Рівненщина) [10], С. Личук (Івано-Франківщина) [6].

Семантика географічних апелятивів на позначення рельєфу суші у словнику «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові» уже була предметом нашого аналізу [3]. *Мета* цієї статті – охарактеризувати лексикографічне опрацювання апелятивних назв водних об'єктів у зазначеному словнику. Для її реалізації необхідно розв'язати такі *завдання*:

- виокремити із словника статті, в яких опрацьовано гуцульські назви гідрооб'єктів;
- з'ясувати повноту фіксації словником гуцульських діалектних назв водних об'єктів;
- за матеріалами словника з'ясувати семантику назв гідрооб'єктів та їх лексикографічне опрацювання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Діалектна лексика на позначення водних об'єктів у словнику «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові», як і інші пласти лексики, опрацьована за наперед визначеними принципами укладання словникових статей [4]. Відповідно до них словникову статтю відкриває реєстрове слово в початковій формі, яке є заголовком статті. Тут же подаються і всі фонетичні варіанти реєстрового слова. Структура словникової статті містить семантичну характеристику діалектного слова та контекстуальні ілюстрації до нього із художніх текстів усіх авторів, які вжили це слово. У кінці статті наведено всі випадки вживання діалектизму в компаративних сполуках та його образне використання. Якщо опрацьоване слово засвідчено в складі фраземи, то лексикографічно опрацьовується фразема. Кожна ілюстрація вживання діалектизму повністю паспортизується.

Словник фіксує чимало гуцульських діалектних назв гідрооб'єктів. Аналіз їх лексикографічного опрацювання здійснимо у межах таких тематичних груп лексики: «Назви протічних вод», «Назви спокійних вод (боліт)» та «Назви підземних вод».

Назви протічних вод

У словнику опрацьовано низку гуцульських діалектних назв водних об'єктів із протічною водою. Так, крім загальноновживаного номена *потік*, словник подає ще й локальний дериват від нього: *Поточина* (*поточіна, поточина*) 'потік, струмок': Ще за дьиді пас він козу дома, пас межами та *поточинами*, але не ціле літо, лише доти, доки жиди козу назад не відобрали. Тоді йому було святе життя, він пастушив. І тепер ще ходить з батіжком; пужівно вирубав з ліщини, а батіг пересукав собі з курмея, що загубив його чийсь кінь, запутаний на толоці. З того ж самого курмея усукав він теж мотузок до підперізання (Марко Черемшина. Злодія зловили, т. 1, 69); Дерлася *поточинами*, грунями, царинками, по лише їй відомих прикметах вловлювала Олексині стежки (Р. Федорів. Жбан вина, 144); Наздогнала гостя аж у *поточині!* (М.Яновський. Палагна, 73); І-гу! – отак чини: Веди дівча в *поточину* / Або таки у бур'ян, у бур'ян! (Ю. Федькович. Дезертир, 186); А в Яворові тим часом єдиною вулицею, уздовж Рибниці, і розгіллями суточок, узгірними царинами і *поточинами* тривала несамовита гонитва за людьми: палашами й стріляниною шаленіла лють,

шугали крики, виск, йойкіт, розлягалася тупітнява копит (Б. Загорулько. Чорногора, кн.1, 152); Нарешті як з чорної хмари, що неждано наскочить улітку в спеку, з-за грунтя плова вб'є землю і всі плоди на ній, а страшні погої *поточинами* скелі котять, яких не зрушила б ніяка сила, – так на мозок Івана наскочила з великою ясністю думка, яка його гризла: «Адже ж найбільший виновник Танасій» (А. Крушельницький. Рубають ліс, 364); Але Иванчік ни потребував йіго фальбов, пишов чістити йіму кріс. Имив в лісі живу білицу, вибрав їй живій праве око тай на *поточіні*, де докупи зходилиси три потоки трох головиц, обчістив тот кріс (Г.Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 273); Голос від них скакав по лісі, стеливси лисими полонинами, у скали си тріскав, у *поточінах* си купав (О.Манчук. Лісова дівка, 40); Тоді співала цілими днями, як пташина, літала садом, лізла в *поточчини*, де ще й нога людська, здавалося, ніколи не бувала (Г.Хоткевич. Камінна душа. 54); – Та ади Монах, пирга Андрія Гнатового, латрала цілу ніч, бігала туду *поточинами* й присідала до ранку (Л.-П. Стринадюк. У нас, гуцулів, 142); // у пор. То загоречіт, от екби си під саме сонце підопхав, або заморозит, ек вітер у *поточінах* (О.Манчук. Лісова дівка, 42).

Типовим гуцульським діалектизмом цієї групи є номен *зук*, що має значення 'водоспад': На *зуках* розпорскувала срібними холодними краплями води аж на лица подорожним (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 173); Вона ходила-ходила поперед Грицеві хати, очікуючи Продана; потім мимохіть пустилася була топитися в *зук*, де тихої ночі на всю околицю шумить сперта вода... (М. Павлик. Вихора, 270); <...> а тут, трохи нижче церкви, де закінчується Яворів, річка творила водоспад-*зук*, і показував ребра-скали верх Сокільський, що тягнувся до Черемоша (С. Пушик. Карпатське літо, 240). Засвідчено й образне вживання діалектизму *зук*: З переляком розглядалися довкола себе розміряні смереки, глухли дзвіночки розсипані по барвистих полонинах, насторожилися *зуки* потоків і річок (Р. Єндик. Регіт Алідника, 11); Напоена дощами, річка множить свій клекіт, хлюпає піною, хмуриться глибокими плесами, підстерігає на *зуках* (М. Яновський. Коли йдуть сплави, 5). Діалектний географічний апелятив *зук* функціонує й у складі фраземи *горів зук* 'мати сильне бажання': Кажут, що над Джюндов, бувало, аж билиси молдованки, тимунь йіму так шоліта *горів зук* туду бічі на кішню, бо про инче, ретенно, йіго туду ни перло ити, бо в него гроші завше буди (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 138).

З таким же значенням опрацьовано в словнику діалектний синонім до *зуку* географічний апелятив *гоц*: Ухопить вода, понесе просто на кашицю, на величезне остре каміння, що інженери динамітом розсаджували, а далі на ревуцій *гоц*, – навіть кістки цілої в чоловіці не лишиться після такої мандрівки (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош, т.21, 454); Ой, який-то там розгін води на тих скрутах, дорогах, скоках-*гоцах* (Д. Харов'юк. Смерть Сороканюкового Юри, 543); Несподівано заскочила повінь, люті габи збили Марічку з ніг, кинули потім на *гоц* і понесли поміж скелі в долину (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків. 204); Верхи дримають у мряках, а Черемош шумить і переливає через *гоц* срібну, блискучу хвилю (М. Козоріс. Чорногора говорить, 70); Впадаючи до Черемоша, біленькою ниткою губиться Річка серед клубків піни і водяних валів Ріки. Клубки на *гоцах* розплескуються в рямцях кашиць (Р. Єндик. Звідки беруться мольфарі, 88-89); Юра блукав своїм сумним поглядом по бистрих водах ріки, залітав думкою на кожну кручу, на кожний *гоц*, що його пере-

плив на своєму віку, під кожную скалу залітав думкою, де то: перейдеш або лишишся навіки в крутіжі й годуватимеш своїм білим тілом пструги та головатиці (А. Крушельницький. Рубають ліс, 191).

Діалектизм *крутіж* має значення 'вир, глибоке місце у річці': А з шуму на воді, що збивався на *крутіжях*, повставав Арідник – Архе Юда (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 128); Великий жаль захопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у *крутіж*: «На, жери і мене!» (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків, 204). Засвідчено його використання в художній мові й у порівнянні: «Ти добре радив, коли ж кляте, / Годі навчити було!.. Гляв – / І, як у той *крутіж*, упав / У ті прокляті чорні очі!» (Ю. Федькович. Циганка, 153).

Не менш поширеним у художній мові є синонім назви *крутіж* *бульбона* (*бульбінь*): Бачила Леся і сріблясті габи-хвилі на порогах, і вертюхивири на *бульбонах* (С. Пушик. Карпатське літо, 254). Образне вживання цього діалектизму репрезентоване таким контекстом: То вже й не сито – смертельна коса рубала попід самий корінь цвіт Черемошного й пускала свій укіс у *бульбінь* невідомості, звідкіль іще ніхто не подав не то що доброї – будь-якої – звістки (М. Матіос. Дванадцять службів, 88). Входить географічний апелятив *бульбона* й до складу фразем, пор. *камінь у бульбону* 'не залишати ніяких слідів злочину, негідного вчинку і т.ін.': – Ти і я, – сказав Борис Каменецький, – і більш ніхто на світі. На випадок всипи відповідатиме один з нас. В найгіршому випадку – я і ти. І на цьому ланцюжок кінчається. Амінь. *Камінь у бульбону* (І. Вільде. Сестри Річинські, ч.2, 131); *тановити у бульбону* 'нівечити, занапащати життя комусь' – То ці вороги *тановлять* мене у *бульбону*, а мого адвоката заціпило! (Марко Черемшина. Писанки, т.1, 214).

У словнику лексикографічно опрацьовані діалектизми *кубаня* та *курбало*. *Кубаня* має значення 'широка і глибока, зі спокійною течією ділянка річки': А як нікого не було в шинку, Юра сідав при відчиненім вікні, <...> впирав очі в широкий, шумний Черемош, що здоровенною гадюкою закручувався зараз за дорогою по широкім зарінку, розливався насамперед широким бродом, а далі, проти самої коршми, стіснений скісно вбік здоровою кам'яною кашницею, звужував свою течію, бився сердито о стіни кашниці, бурлив та клетотів, та рвався бистро наперед, щоб кільканадцять кроків нижче закрутитися широким виром, розлитися широкою та глибокою *кубанею*, а ще нижче утворити гучний запінений гоц <...> (І. Франко. Як Юра Шикманюк брів Черемош, т.21, 429-430).

Курбало – це заглиблення у водоймі, у якому є зазвичай спокійна вода: Вони робили собі *курбало* у потоці, глибоке місце, і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків, 185).

Аналізовану групу назв гідрооб'єктів із протічною водою репрезентує також діалектизм *млинівка* 'канал, яким іде вода з річки до млина': *Млинівка* була велика, далеко заходила у берег і вся заросла. Олекса сів на ковбчику біля води й чекав (Г. Хоткевич. Довбуш, 340). З ним тематично пов'язана назва жолоба, по якому тече вода до млинового колеса, – *лотока*: Сумно [Максим] подивився на сердачину, похитав головою і поклигав над *лотоками* до греблі, щоб зупинити ступу (Б. Загорулько. Чорногора, кн.2, 88). Вживання цього слова у художній мові не обмежується прямою номінативною функцією, воно використовується й у компаративній спо-

луці: Чути якийсь шум за поворотом. От *мовби вода на лотоках*. Але звідки ж тут у дідька млин може си взети? Тут же його з передвіків не було (Г. Хоткевич. Камінна душа, 300). Засвідчено і його образне вживання: Серед смерік на горбі білий двір гонорується понад селом своїм блискучим дахом, на який сонячне проміння спливає *лотоками* і купає голубів, що розпустили синьо-жовті та біляві крильця і упрівають в тому сонячному плесі (Марко Черемшина, т.2, 201).

Множинний іменник *скоки*, опрацьований у словнику, має значення 'пороги у гірській річці': Отже, знав усі загонисті коліна ріки, усі її плиткі місця, головокрутні чорторії, стрімкі *скоки* і підступні скали з їх чорними вирвами у споді (Б. Загорулько. Чорногора, т.2, 275); Ліси ще дихали холодами, гірські води шуміли на *скоках*, а плаї радісно підіймався угору поміж воринням (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків, 189); Отепер вільний наш широкий Чорний Черемош. Гуляє він собі хвилями, струями, *скоками*, габами геть-геть. (Д. Харов'юк. Смерть Сороканюкового Юри, 543).

Специфічно гуцульським словом на позначення гідрооб'єкта з протічною водою, характерного теж тільки для Гуцульщини, є *валило*. Цей діалектизм має значення 'обладнане місце на протічній воді, де обробляють ліжники, зм'якшують їх і розпушують' і освоєний художньою мовою: – А коли ліжники будуть готові? Було казати, аби скоро робила. – Та що з того, що скоро зробить? *Валило* замерзло, треба ждати до весни (М. Остромира. Над бистрим Черемошем, 165); Тут довгі зими, і листяних дерев мало, і лише в одному місці, де колись було *валило*, в якому розпушували ліжники (подоба водяного млина), купкою стоять білі берези, оточені стіною смерек (С. Пушик. Карпатське літо, 255); пор. також у порівнянні: Шош пудне варилося в його серци, а у голові переверталися раз у раз всякі гадки, ек ліжник у *валілі* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 289).

Ще одним гуцульським діалектизмом на позначення гідрооб'єкта, для якого характерна протічна вода, є назва хвилі на гірській річці – *габа*, що засвідчена низкою художніх текстів, уривки з яких у словниковій статті ілюструють семантику і широту використання цього слова: Несподівано заскочила повінь, люті *габи* збили Марічку з ніг, кинули потім на гак і понесли поміж скелі в долину (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків, 203)¹; Владзьо, задумавшись над чимось, а його сірі як шуліки очі дивились весь час на ті *габи* на Черемоші, що швиденько перебирали ногами (М. Козоріс. Чорногора говорить, 56); Й мерехтять пелюстки, мерехтять! / Білий рай у сонячній *габі!* (О. Слоньовська. Гойдалка в розквітлому саду, 76); Що вкриє його густо снігова *габа* – він пріє під її вагою, дихає серпанковими мричами, і білий килим зими розпливається у повітрі (А. Крушельницький. Рубають ліс, 350); Він примахав звідкілясь, мабуть, з лісу, темна *габа* якого он бовваніє на видноколі <...> (Б. Загорулько. Чорногора, кн.1, 5); І стрепенулись, потекли по плечах, по білому кожусі довгі тороки, захвилювались темно-червоними переливами – *габами* (Л. Качковський. Довбушева пісня, 19); Кульбаба, левад Магдалина / (Йй вітер розносить насіння), / Простерла в долоні *габу* (В. Вовк. Убогий квітник, 146).

¹ За браком місця далі наведемо лише образне вживання діалектизму *габа* у художніх текстах.

Назви спокійних (непротічних) вод (боліт)

У низці статей словника подано відомості про семантичні особливості й специфіку використання в художніх текстах географічних діалектних апелятивів на позначення гідрооб'єктів зі спокійною водою. Діалектизм *багна* має значення 'мокре, болотисте місце': У селі це місце називали *багна...* <...> Болото обминали, від нього відхрещувалися як від страшної напасті, а коли хотіли комусь дозолити, то кляли: «Аби-с згинув у *багнах!* Аби-с за тобою *багна* гавкнули!..» (Б. Загорулько. Черногора, кн.1, 273-274); Як вона надсаджувалася, хлопець не бачив: грався з пастухами на *багнах* (М. Павлик. Юрко Куликів, 20); Пастухи знаходили гранати / й приносили до хати. / Були за це биті, ой, биті... / Але досвітки борошили, / бо корів вигонили / на *багни*, що окопами зриті (В. Шкурган. Пастухи знаходили гранати..., 22).

Як синонім до діалектизму *багна* словник подає також назви *млака* та *млаковина*, пор.: Коли бідняк має шмат землі на селі або угр *млаки*, то бере рало і впрягається в нього разом з дружиною й дітьми (С. Складенко. Карпати, кн.1, 103); – Ні, ти скажи, – їжачився Павло, – й'ка зараза жене чоловіка у тоту *млаку*? Га? Чого бракує? (В. Шкурган. Логіка, 185); На зеленій *млаковині* / Друга воду п'є (Ю. Федькович. Ілем, 125).

Близьким за семантикою до зазначених слів є рідковживаний діалектизм *мокляк*: Весь час здається їм, що «вони» доганяють їх. Летять, як сполохана звірина, гущавиною, малиником, *мокляками* тай нераз упали, заки дісталися у Лішів (Г. Смольський. Олекса Довбуш, 21).

Ще однією діалектною назвою гідрооб'єкта зі стоячою водою є *грузь* 'в'язке болото, трясовина': «Ой слабій, сла-а-абий, и то тежко слабій», – говорив смутно тот чоловік з черсака, йдучі почерез задвіре *грузьов*, боронити Иванчіка від котюги (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 413); Десь з-під *грузів* тоненьким зигзагом струїться синенький димок, наче хисткий свердлик вверчується в повітря (Г. Хоткевич. Пожарище, 342); За Красником, де нині лісництво, дорога не просихає. «*Грузи*» – називається це місце (С. Пушик. Карпатське літо, 254). У словнику опрацьовані й фраземи, у складі яких є *грузь*, – *місити як грузь* 'сильно побити когось': А скажіть, як мені бути, як я бачу свого газду може раз на тиждень, та й тоді він *місить* мене, як *грузь* (М. Козоріс. Черногора говорить, 89); *грузь* (з кого-небудь) *зробити* 'те саме, що *місити, як грузь*': Аді, розпатрошимо ті, *грузь* з тебе *зробимо* (Марко Черемшина. Парасочка, т. 1, 247).

На позначення глибокої водойми із спокійною водою у гуцульських говірках функціонує діалектизм *ковбір* (*ковбир*): На синих плесах, глибоких *ковбірах* та крутіжях темріло повно нересниц (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 173); Між горами в глибоких зворах, у прірвах мряки стояли, в *ковбирі* блищала ціла, незаймана вода, камінь десь лунко котився з гори, знайшов собі місце в улозі і ліг гам – навічно, потік рівно шумів на гуках – шум той широко стояв між землею і небом (О. Кундзіч. Верховинець, 219).

Прозорою внутрішньою формою характеризується діалектизм *мочуло*, що має значення 'водойма (ставок або прибережна мілка частина ріки, в якій вимочували коноплі)': Ще листечко з дерев не попадало, ще багацька бараболя у купинах не дійшла, ще коноплі у *мочулах* не вимочились, як Петрикова баба забaglia умирати (Марко Черемшина. Карби, т. 1, 37).

До цієї групи географічних діалектизмів тяжіють ще дві назви, лексикографічно опрацьовані у словнику, – *калабаня* ‘калюжа’ та *кабач* ‘вибоїна (з водою або без води, переважно на дорозі)’: Іван усміхнувся, зняв закурену крисаню, мацнув рукою по мокрому чолі і розтер на йому цілу *калабаню* (М. Козоріс. Черногора говорить, 305); – З Яворова до мадярського хитара штири дні кінної дороги. Що за нетрі і *кабачі* у тій Черногорії (Б. Загорулько. Черногора, кн.1, 36).

Назви підземних вод

У словнику лексикографічно опрацьовано діалектні назви гідрооб'єктів із підземними водами. У цій групі номенів виділяються слова з коренем *чур-*(*джур-*) – *чуркало*, *чуркач*, *джуркало*, що мають значення ‘джерело’: Бідне хлоп'я стогнало й просило не займати, але хоч трохи рану треба було очистити. Олекса пішов шукати *чуркала*, щоб обмити (Г. Хоткевич. Довбуш, 347); На зорях принесла вона води з *чуркала*, кинула до неї сухар із пшеничної муки і так примовила <...> (Р. Єндик. Торонке мольфування, 66); Тільки, як і колись, з кедрового *чуркала* струменіла чиста вода смерековим жолобком, падала до замшілого корита і переливаючись з нього, ручаїлася, дзюркотіла грунем, як і п'ять, і сто літ тому назад (Б. Загорулько. Черногора, 201-202); Як звичайно коло стаї все мокро через маржину, до того ще вода, що спливала із *чуркала*, після бурі розліляла так, що там стояла ціла велика калабаня брудної води (Г. Смольський. Олекса Довбуш, 14-15); Якийсь подорожній – бородатий дідуган – нахилився, ловить губами джерельце-*чуркало*, що вибиває просто зі схилу, з-поміж трави. Неподалік подорожнього лежить його ноша – вовняна тайстра, повна різьблених дерев'яних орлів: мабуть, несе кудись наївним туристам на продаж (О. Гончар. Циклон, 152); І довгі білі колоди кінцями витягали до невеликого майданчика біля *чуркала*, звідки Штефан брав воду (Я. Стецюк. Крутий плай, 61); Іван ще чипів біля *чуркала*, з переповненої путні хлюпалась йому у кирзовий чобіт вода, а легінь, здавалось, нічого не помічав (Р. Федорів. Весільні ворота, 257-258); – Може й так, – гнула своєї мати, – проте вкемкуйте, тітонько, комора не *чуркало*, в ній дно під ногами (В. Сичевський. Вернись, Ружено, 172); – Не голоден, Анничко! Лиш пити хочеться. Якби тут *чуркало* де близько, здається, усе випив би! – засміявся (М. Остромира. Над бистрим Черемошем, 49-50); *Чуркало* далі плине / отою, що й сто літ рінню (Г. Турелик. Перед лицем вічності, 36); Я знав його. / Щоранку він вставав / і йшов шукати *чуркало* у лісі, / газдиньці лиш своїй казав: – Не бійся. / Прийду (В. Шкурган. Я знав його..., 92); В долині реготалися водоноски, товплячись одна наперед другої до двох *джуркал*, що текли рядом (М. Павлик. Вихора, 210); Напившись досить, братія весела / Річ повела про *чуркачі-джерела*, / Багато їх у горах знає всяк, / Вода інакша в кожному на смак (В. Зубар. На косовиці, 16-17). Словник фіксує уживання діалектизму *чуркало* в порівнянні: Сікли його [Петра] отим колочим ялівцем по голові, а *кров чуріла, отек із чуркала* (М. Остромира. Над бистрим Черемошем, 17).

З таким же значенням у гуцульських говірках функціонує діалектизм *головиця*: Дійшов я до головного джерела, найпотужнішого, яке від самого народження не схоже на інше, бо вже там, у землі, воно росло сильнішим. Це потужне джерело в одних селах називають *головицею*, а в інших – *головицею* (С. Пушик. Перо Золотого Птаха, 39); – Се треба знати,

де в одній купі б'є дев'ять *головиц*. Звідти з кожної *головици* набрати по дев'ять ложок води (Г. Хоткевич. Довбуш, 131); Тої днини ходив він перед заходом сонця в толоку аж три рази видбрати воду з дев'ятьох *головиц* (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 20); На Благовіщення посадив у місці чорногорського зілля і кожного вечора підливав водою з дев'ятьох *головиць* (Р. Єндик. Торонке мальфування, 69); [Соя:] Твій батько дома? / [Чора:] Не ще. От тепер / Що відвела його до *головиці* (Ю. Федькович. Довбуш, або Громовий топір і знахарський хрест, 362); На північно-західнім схилі гори Помениці б'є джерело-*головиця*, з якого починається неспокійна оця річка (С. Пушик. Карпатське літо, 249); Потім, кружляючи пущею навколо першого джерела, він знайшов ще дві *головиці* (Б. Загорулько. Чорногора, кн.1, 232). Образне вживання діалектизму *головиця* засвідчують такі контексти: Родиться на Гуцульщині, в силу вбивається на Гуцульщині, бере наприкінці соки з найчистіших *головиць*, обкрадає гуцульські джерела, а потім несе той нектар у чужі землі й мішає з брудом міст чужинецьких (Г. Хоткевич. Довбуш, 119); Не лише знав, де лежать приховані на чорну годину гуртові гроші, а й ті потаємні *головиці* являються, з яких витікають ріки народних сказань (Б. Загорулько. Чорногора, кн.1, 84).

Менш поширеним, принаймні у художній мові, на позначення джерела є синонім *буркут* (*боркут*): До джерела він доповз вже поночі. Напився, змочив руки і задрімав. Через якийсь час прокинувся і знову запахав руки до *буркута*, але води не відчував. Натомість хтось смертно закричав (Т. Прохасько. Непрості, 121); Гори навкруги, а вся долина, як чаша, мов на долоні. І вода є – кілька *боркутів* б'ють з-під самих скель (С. Склярєнко. Карпати, кн.2, 101); Можливо, зупинилися вони біля мінерального джерельця, яке називають *буркутцем*, а може, поїхали швидше <...> (С. Пушик. Карпатське літо, 257).

Словник фіксує також назву насиченої солями води, що витікає з гірських солоних джерел, – *слатина*: На *слатинах* в'єзав сильця на серни (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік, 156).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, у словнику «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові» зафіксовано й лексикографічно опрацьовано, крім інших, гуцульські діалектизми на позначення водних об'єктів із протічною, спокійною й підземною водами. Словникова стаття реєстрового діалектизму подає його семантичну характеристику, в екземпліфікації до якої наведено вживання його в художніх текстах усіх авторів, що це діалектне слово використовували в своїй художній мові. Окремо виділено використання аналізованих діалектизмів у складі компаративних структур (як об'єкт порівняння) та фразем, а також усі образні вживання. Словник подає важливі відомості про сегмент гуцульських діалектних назв гідрооб'єктів, інкорпорованих українською художньою мовою, про їх семантичні особливості функціонування у художньому тексті.

Перспективи подальшого дослідження лексикографічного опрацювання діалектної лексики у зазначеному словнику пов'язані з послідовним розширенням кола тематичних груп лексики з метою розв'язання важливої проблеми сучасної української діалектології – комплексно дослідити сегмент гуцульського діалектного лексикону, освоєного українською художньою мовою.

Література

1. Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) / Т. В. Громко [відп. ред. В. В. Лучик]. – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. – 172 с.
2. Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові : Словник : у 2 т. / за заг. ред. Василя Грещука. – Машинопис.
3. Грещук В. Семантика географічної номенклатури у словнику «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові» / Василь Грещук, Валентина Грещук // Тенденції розвитку української лексики та граматики. Ч. II. – Варшава ; Івано-Франківськ, 2015. – С. 72-86.
4. Грещук В. Словник «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові» (концепція, принципи укладання) / Василь Грещук // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця. – Донецьк : Наулідж (донецьке відділення), 2010. – С. 272-286.
5. Данилюк О. К. Географічна термінологія Волині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Данилюк О. К. – К., 2000. – 18 с.
6. Личук С. В. Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Личук. – Івано-Франківськ, 2015. – 20 с.
7. Потапчук І. М. Народна географічна термінологія в західноподільських говірках : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / І. М. Потапчук. – Кам'янець-Подільський. 2012. – 315 с.
8. Сіденко Н. П. Географічна апелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. П. Сіденко. – Донецьк, 2003. – 22 с.
9. Черепанова Е. А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (Опыт семантической классификации) / Е. А. Черепанова // Полесский этнолингвистический сборник : материалы и исследования / [отв. ред. Н. И. Толстой]. – М. : Наука, 1983. – С. 173-189.
10. Шийка С. В. Народна географічна термінологія Ровенщини : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Шийка. – К., 2013. – 20 с.

The article analyzes lexicographical study of common names of water objects in «Hutsul Dialectal Vocabulary of Ukrainian Belletristic Language». Based on materials from mentioned dictionary semantics of hutsul dialectal words, which describe water objects with flowing, standing and underground water has been determined. Illustration material of each dictionary entry allows you to find out the needs of belletristic language in lexical dialecticisms, which denote water objects, and semantic-functional and stylistic features of their use in belletristic texts.

Keywords: names of water objects, dictionary, dialecticism, hutsul dialectal word, belletristic language.

УДК 81'322.6:165.194

Віталій Кононенко

ЛОГОЕПІСТЕМА ГЛУПОТА: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ ВИМІР

*У статті розглянуто логоепістемічні чинники поняттєво-сислового виміру концептосфери **глупота**. З лінгвокогнітивних позицій окреслений набір словесного вираження значень 'дурний', 'дурень', 'дурниця'. Представлена амплітуда коливань у характеристиці осіб із розумовою недолугістю. Визначено, що суб'єкт і об'єкти критики нерозумних дій і вчинків у процесах спілкування набувають неоднозначних позитивних і негативних оцінок.*

Ключові слова: логоепістема, оцінка, смисл, мовомислення, глупота, об'єкт критики, суб'єкт критики, мовленнєва ситуація.

Концептуалізація характерологічних якостей особистості в їхніх когнітологічних, аксіологічних і психосоматичних вимірах із проекцією на мовні форми вираження відкриває перспективи осмислення властивостей людини в її ментальному стані, індивідуалізованій свідомості. Визначення особистості щодо її природних залежностей, притаманних їй поведінкових стереотипів, способу мислення передбачає виділення поняттєво-семантичних полів, що включають епістемічну кваліфікацію сутності людини як такої, її соціокультурного статусу, участі в мовній, духовно-практичній, виробничій діяльності, у взаємозв'язках із життєвим світом тощо [ФЕС, 201–202].

Критична спрямованість оцінних орієнтирів у системі «людина в її відношенні до себе подібних» [7, 718] є наслідком когнітивних процесів, досвіду спілкування, мовомислення як процесу тощо. За таким баченням суб'єкт критики входить у ситуації, в яких переймає функції знання наявних в об'єкті оцінювання тих чи тих рис і якостей, незалежно від того, чи має цей суб'єкт фактичне право на таке твердження [9, 18]. На ґрунті логоепістемічного підходу виокремлюються знання, що їх передає мовна одиниця, відкриваються можливості висловлювати судження щодо наявності в особі певних рис вдачі, розумових здібностей, компетенцій і вмінь.

Схильність до кепкування, негативного оцінювання при спостереженні дій і вчинків осіб, особливо за умов припущення об'єктами критики невинуватих помилок, прийняття незважених рішень, незалежно від об'єктивних чинників, що призвели до таких наслідків, відповідає ментальній діяльності мовця в її лінгвокогнітивній іпостасі. Свідомості українців, як свідчать етнопсихологи [див.: 8, 17–19], властиве сприйняття поведінки людей з гумористичним відчуттям, насмішкувате ставлення до виявів незваженості, некоректності, що нерідко позначається на взаєминах у колективі, родинному колі, соціумі загалом. Серед від'ємних властивостей людини, що знаходять багатовекторну кваліфікацію в соціальній сфері, провідне місце належить розумовій недорозвинутості, недолугості як вадам, добре помітним, прийнятним оточенням або, принаймні, таким, які відповідають справедливій чи несправедливій оцінці, що її висловлює з цього приводу мовець.

Українська мова опрацювала численні позначення для кваліфікації осіб, які мають обмежені дійсно або названі такими розумові здібності, виявляють недалекоглядність, некритичність думки; часом у таких випад-

ках ідеться про розумово відсталих за народженням, часом про людей, які випадково припустилися окремих незважених дій. Отож ступінь розумової невідповідності може бути різним: від природної дефектності, що не має викликати спроб глузувати, ображати, до розумової невідповідності внаслідок помилкових дій, упертості, безкомпромісності поведінки; пор.: *Це поміж людьми Цвичок дурний, а довідки із психушки у нього нема* (М. Матіос) (персонаж розумово відсталий, але його таким не визнано). Розумова недолугість може бути позначена в соціокультурному середовищі або безпідставно декларована через неприязні відносини, але за будь-яких обставин називання *дурний* сприймається як образа, що, з позицій об'єкта оцінки, зазвичай не має об'єктивних підстав. Кваліфікацію людини як *дурня* – незалежно від справедливості чи несправедливості такого «вердикту» – мовець здійснює через серію найменувань – слів і сполучень, котрі характеризуються градацією оцінності.

Прикметна розширена або звужена протяжність синонімічного ряду на позначення *дурня*, що їх репрезентують словники. Скажімо, ССУМ включає в семантичне поле широкий набір позначень різної оцінності, включно із залученням слів згрубілих, лайливих, просторічних: *дурень, дурний, тупиця* розм., *тупак* розм., *недотепа* розм., *нетяма* розм., *недоумок* розм., *недоум* розм., *дурило* розм., *дурник* розм., *дурнило* розм., *туман* розм., *кеп* розм., *товкач* розм., *просторіка* розм., *йолоп* лайл., *бевзень* лайл., *бевзь* лайл., *ідіот* лайл., *кретин* лайл., *бовдус* лайл., *блазень* лайл., *бовван* лайл., *бовтня* лайл., *бовбешка* лайл., *бовбеха* лайл., *надолобень* лайл., *дундук* лайл., *баран* лайл., *осел* лайл., *шелєпа* лайл., *гевал* діал., *дурандас* діал., *дурбан* діал., *дурбас* діал., *дурбило* діал., *штурпак* діал., *легейда* діал. [ССУМ, т.1, 477].

Вочевидь, у наведений ряд включено слова, неоднорідні за своїм функціонально-смысловим навантаженням: поряд із назвами, що кваліфікують людину невисокого розуму, в нього ввійшла лайка, що далеко не завжди характеризує людину з розумового боку; скажімо, образливі слова на кшталт *йолоп, кретин, ідіот, бовдур* можуть бути вираженням швидше негативного ставлення до особи, ніж кваліфікацією її розумових здібностей; назви *баран, осел* можуть говорити про вперту, неслухняну, а не розумово відсталу людину і т. д. Порівняймо обігрування найменувань *барани й вівці* на позначення свійських тварин і водночас *людей*, що дорівнюють *вівцям*, зрештою, *Барана* як недалекоглядного керманіча:

Стадом ідемо гуртом
Отарою за *баранами*
Це ми повстаємо зі стада
Стаємо людьми з *овець*
Але ще надіємося на кожного *Барана* (І. Драч).

Називання тварин *дурними* доволі умовно, під цю характеристику підпадає образне сприйняття свійських тварин, що своєю поведінкою (впертістю, неслухняністю, неповороткістю тощо) підпадають під таке визначення. У байках, казках, гуморесках під *дурними* тваринами відтворено образи людей недалекоглядних, нерозумних, що діють усупереч здоровому глузду. Порівняйте: – *Сова має нам царювати?.. Оте головате опудало, ота криводзьоба просторіка* (І. Франко).

Більш обмежену групу слів на позначення *дурня* наводить словник С. Караванського, передбачаючи негативну оцінку розумових можли-

востей людини: *дурень, йолоп, бевза, бовдур, блазень, глупак, бельбас, кеп, недоумок, телепень; дурник, дурило, дурбило, дурбас, дуринда, дурило, набитий дурень* [ПССУМ, 101]. Привертає увагу той факт, що значна частина наведених синонімів (8 із 17) мають спільний корень *дур-*, що передає вияви невисокого розуму: *дурисвіт, дурити, дурійка, дурість, дуріти, дурний, дурниця, дурний*; пор.: *дур*, розм. Безглузді примхи, капризи та ін. [СУМ, т. 2, 437].

Розвинутий синонімічний ряд репрезентує прикметникова форма *дурний*; особливість цих позначень у їх здатності субстантивуватися, ставати еквівалентом іменників *дурень, дурник* і под. (у ССУМ до складу такого ряду входить 33 означення, за ПССУМ – 29). Прикметні серед синонімів до слова *дурний* складні утворення (*дурноголовий* розм., *пустоголовий* розм., *твердоголовий* розм., *тупоголовий* розм., *дубоголовий* розм., *дурнолюбий* розм., *пустолобий* розм., *туполобий* розм., *міднолюбий* розм. з кореневими від *голова, лоб* і першою частиною зі значенням від'ємності *дурно-, пусто-, твердо-, тупо-, дубо-, мідно-*); сюди ж входять слова на *-уватий* з образливим значенням 'носій знижених розумових здібностей': *пришелепуватий* вульг., *пришелепкуватий* вульг., *прителепкуватий* вульг., *дурнуватий* розм., *недоумкуватий* розм. та ін.; дещо окрему позицію займає утворення *макоцвітний* діал., в основі якого – метафоричне осмислення вислову *мак цвіте* (мак – 'пустоцвіт'). Словники включають у ряди цих означень фразеологізовані вислови *несповна розуму* [ССУМ, 478], *дурний і вуха холодні, не всі дома у кого, дурний, аж світиться, дурний як пень* [ПССУМ, 101]. На межі входження в ряд до слова *дурний* контекстуальні означення *непередбачуваний, наївний, випадковий, сліпий, заблуканий, пустий* [ПССУМ].

Синонімічні ряди можуть бути доповнені низкою позначень *глупоти* за рахунок висловів, що більшою чи меншою мірою фразеологізувалися; їх основне призначення – передати різну (частіше посилену) ступінь розумової обмеженості; таке вживання зазвичай має на меті висміяти, а то й образити людину «несповна розуму». До цих висловів віднесено численні утворення з порівнянням на кшталт *дурний, як ступа* (вочевидь, із натяком на те, що *ступа* – великого розміру, але порожня). Порівняймо, наприклад, вислови зі збірників діалектного мовлення: *дурна, як корова; дурний, як бота волоська; дурний, як пень; дурний, як плита; дурний, як теле; дурний, як турок; дурний, як фасоле; дурний, як цап; дурний, як чіп; дурний, як чьобіт* [1, 246–247]; *дурний, як сало без хліба; дурний, як сто пудів диму* [6, 253].

Факт народного тлумачення *глупоти* через систему порівнянь засвідчує схильність думки до пошуків яскравих образів, засобів, як дошкульніше висміяти недолугість людей обмеженого розуму, відтак опосередковано передає повагу до розумних, кмітливих, метикуватих. З іншого боку, в предметних порівняннях відбилися народні уявлення щодо поняттєвих основ таких уподібнень. Скажімо, зрозумілими є підстави для порівняння *дурного* з *турком*: мовлення турка не приступне, отож він і нагадує *дурного*. Можна пояснити смислові мотиви порівняння з твердими предметами (*пень, плита, чіп, чобіт* і под.); уподібнення зі свійськими тваринами пов'язані з оцінкою їхньої «кмітливості» (*корова, теля, цап*); на асоціаціях ґрунтуються посилення на деякі сільськогосподарські продукти (*ботва, фасоль*). Насмішкуваті порівняння *дурний, як сало без хліба; дур-*

ний, як сто пудів диму, є продуктом народної творчості. Набір порівняльних зворотів зі стрижневим словом *дурний* зазвичай передає конотації образи, висміювання носіїв «нерозумної голови».

Прикметні спроби навести власні назви розумово невправних осіб: таким шляхом можна попередньо позначити носія недолугості, нерозумної поведінки, що має знайти підтвердження в наступному викладі; водночас можна штучно завести читача в оману, спростувавши справедливість називання людини *дурнем*. Скажімо, в «Казці про Дурила» В. Симоненка діють *дурні* – *дурний* селянин Петро, *дурні* пузаті, Петрів син – *Дурило*, котрому випадає шлях від недоумкуватого хлопця (*Дурило*, звичайно, *розвішує вуха*, / *Дурило аж рота роззявив та слуха*) до людини, що усвідомила: немає ріднішого від батькової хати [4, 270–272]: *Озирнувся Дурило – / дивиться: / гори вознем опалило, / і кривава ріка змеженіла, / а там, за рікою, на тихій Зеленій горі, / біліє батькова хата ...*; отож *Дурило* – той, кому вистачило розуму позбутися засліплення, перестати бути *дурнем*.

Поняття *дурний* може «прив'язуватися» до власних імен, у яких гіпотетично міститься сема 'недалекий, нерозумний'; набір таких називань чоловіків і жінок в українському мовному просторі порівняно неширокий, однак деякі з них закріпилися в народній свідомості саме на позначення глупоти. За твердженням Є. Отіна, ім'ям *Ганка* позначають неосвічену, недалеку, непривабливу жінку (автор посилається на текст Г. Квітки-Основ'яненка) [СКСИ, 25]. Використання власних імен із супроводом *дурний* закріпилося, зокрема, в текстах байок, інших сатиричних творів.

Звернімося для прикладу до тексту байки Л. Глібова «Охрімова свита», де діє *дурний* *Охрім*. Прикметно, що герой байки уважав себе розумним, а тих, хто з нього сміються, недолугими: *Нехай, дурні, собі пустують: / У них, видно, жуки в голові* (фразеологічний вислів – теж позначення *дурного*); пор. остаточний «вирок»: *Дурний, дурний, а на йому свитина, / Неначе той німецький кептанець!* (алюзія з приводу того, що й німці начебто недалеко відійшли від недоумкуватого Охріма).

Зрештою, можливими заміниками прямої номінації *дурень* стає перенесення назв предметних понять за їхнім розміром, формою, призначенням як метонімічного засобу на найменування людей невисокого розуму. Порівняймо: – *Ви, кендюхи з шаблями! Кендюхи і тільки! А я вам даю ідею! Динаміт духовності даю!* (О. Гончар); пор.: *кендюх* 'про вайлувату людину' [СУМ, т. 4, 140]; в нашому контексті це визначення тупих, обмежених людей.

На позначення дій нерозумних, придуркуватих осіб вироблено серію фразем зі стрижневим компонентом *дурний*, *дурень*, *дурити*, *дурниця*, кожен із цих висловів відбиває відповідну ситуацію: *дурне плести* 'говорити щось нерозумне, базікати' – про того, хто в розмові припускається *дурниць*; *дурня звалити* 'прикинутися дурним, не бажати працювати' – про того, хто хитрує, виявляючи свою недоумкуватість; *дурити голову* 'заморочувати голову комусь' – про людину, що прагне ошукати когось, про того, хто вдається в розмові до хитрощів; *дурницю правити* 'говорити нісенітницю' – про людину недалеку, невеликого розуму; усі ці стійкі звороти містять негативну характеристику. Порівняймо: *С п и ч к о в с ь к и й. Три рази з гори зривався, Алтайський хребет брав, а тепер непотрібний. М а л ь в а н о в ... Та не дури голову – поїдеш!* (І. Кочерга). Перший персонаж наводить підстави, щоб не виконати доручення, другий – у нака-

зовій формі примушує його їхати на завдання, виявляючи водночас зневагу до співрозмовника (*не дури голову*); негативна характеристика закріплюється за другим персонажем.

Фразема *пошитися в дурні* 'дати себе ошукати, обдурити' зазвичай вживається на позначення того, хто відчув на собі вплив ошуканця; вислів містить визнання того, що когось (тебе або іншого) надурили, зробили дурним. Такий висновок засвідчує, по-перше, що усвідомити когось (або мовця) ошуканим аж ніяк не означає бути недоумковатим; по-друге, що ошуканий здебільшого відчуває роздратування з приводу стану, в якому хтось (або й сам) опинився, по-третє, що, відчувши чийсь дії, спрямовані на обдурювання, мовець різко засуджує їх. Для прикладу, у тексті К у к с а [до Дранка]: (Тихо). *Пошилися в дурні обоє, треба вже мовчати* (М. Кропивницький) зафіксований факт обдурення персонажів, котрі запізно зрозуміли це, але змінити ситуацію вже не можуть, тому й змушені мовчати. У висловленні *Єгор ... хотів був замовкнути, щоб не пошитись у дурні й не стати посміховищем, та притаманна впертість взяла гору* (О. Довженко) відтворена ситуація, в якій герой передбачає можливість бути обдуреним, стати смішним в очах присутніх, однак діє собі на шкоду (за таких умов можливі два наслідки: або ризикне й не стане ошуканим, або внаслідок своїх незважених дій стане посміховиськом).

Дія, спрямована на ошукування когось, може бути лише передбаченою, але такою, яка не досягла бажаного кимось результату; виникає ситуація, коли ошукуваний або інші особи попередили можливість надурити когось (або себе). При такому варіанті розвитку дії йдеться або про «кмітливість» самого ошукуваного, або про участь третьої особи, котра не дозволила когось ошукати; такий наслідок пов'язаний із певними життєвими обставинами, які, з одного боку, примусили когось прагнути надурити, з другого, перешкодили ошуканню. Скажімо, сказати про людину *дурне теля* (щодо молодої людини) означає 'засудити за незважені дії, що мали від'ємний наслідок'; *носить, як дурень з писаною торбою* 'про того, хто піклується про те, чого не треба робити'; *хоч дурний, та хитрий* 'осуд людини, яка прагне схитрувати'; *нема дурних* 'прагнення не припустити, щоб тебе ошукали'; здебільшого це вияви недоречних дій, а не глупоти. Наведемо приклад: у тексті байки М. Годованця розповідь про те, як «порядкує над кури Лисиця», супроводжується гумористичним супроводом: *Щоночі дуже щось кричали кури, / Та ... кажуть, кури-дури* (зрозуміло, що кури кричать не тому, що дурні). Порівняйте прислів'я, в яких зафіксовано різке засудження дій, поведінки дурних; пор.: *За дурною головою і ногам нема спокою; Високий до неба, а дурний як не треба; Примусь дурня Богу молитися, так він і лоб розіб'є; Дурний думкою багатіє; Було б не кпити з Микити, бо Микита й сам кеп.*

Ступінь глупоти відбита в утвореннях від *дурний* за участю суфіксально-префіксальних засобів, при цьому амплітуда коливань позначень найдурніших, менш дурних і «дурненьких» доволі широка. Завдяки мовним похідним можна передати значення пом'якшеного ставлення до розумово обмеженого, часом виявляють себе конотації співчуття, навіть більше, визнання особи розумною, але такою, що, скажімо, припустилася помилок, отож викликає співчуття. Порівняймо: *Я н'ять років займався політикою / І став дурнішим у н'ять разів. / Проспиртований злободенною пліткою, / Я ще й досі не протверезів* (І. Драч), де міститься оцінка

не стільки ліричного героя, скільки самої *політики*; разом із тим форма *дурніший* не характеризує розумово обмежену людину.

Порівняймо в зверненні хлопчика до тварини: – *Що, дурнесеньке, страшно? І їсти хочеш?* (М. Вінграновський), де форма *дурнесеньке* передає конотації співчуття, хоч не без натяку на те, що *теля* ще недосвідчене, не навчене (алюзія на зворот *дурне теля*). У тексті, де йдеться про залицяння хлопця до дівчини, визначення *дурненький* передає поблажливе ставлення до незграбного «кавалера», без натяку на його нерозумність:

Стрибаю вниз, сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку.

– *Навіщо ж ти ... аж за вухо, дурненький ... – видихає Соня і сміється якось покійно й лагідно* (Гр. Тютюнник).

У називанні людини за ознакою *дурний* виявляє себе чимало смислового розмаїття, додаткових конотацій; помітними стають градації в оцінюванні. Можливими стають ситуації, в яких особу названо *дурним* зі співчуття до вчинених нею дій, що можуть мати негативні наслідки. Порівняймо, для прикладу, текст, у якому підліток звинувачує наставника в непорядності:

– *Що?! – вигукнув Ігорко, схоплюючись на ноги. – Герой?!*

Рванувся до лінійки, вдарився головою об дошку і щосили закричав.

– *Ви ... Ви ... Чуєте ... Ви?!*

– *Цить, дурнику, цить! .. Ах ти ж біда ...* (Гр. Тютюнник) (звернення *дурнику* засвідчує співчуття).

У тексті – *Ось я скажу! У вихованні молоді помилочки були і є. Учиться бовдур нікудишньо, а йому все рівно трієчки ставлять. Бо школа змагається з іншою школою – треба перемогти по успішності* (О. Коломієць) ім'ям *бовдур* названий не позбавлений розуму, лінивий, але недбалий учень, котрий користується невимогливістю вчителів.

Називання когось *дурним* може замінюватися менш дошкульними висловами. В таких випадках припустимі посилення на нерозумну голову, невеликий розум, але відсутні прямі звинувачення когось у глупості; пор.: – *Це у твого вовка голова не варить: загнав дядька Чепіжного в холодну воду по шию. Тепер хай тікає, куди очі бачать!* (М. Вінграновський) (кваліфікація *голова не варить* має на меті не стільки визнати звіра нерозумним, скільки пояснити, чому той має тікати).

Зрештою, оцінка, яка межує зі звинуваченням у нерозумних діях, може бути висловлена не прямолінійно, а завуальовано, принаймні пом'якшено; один із засобів такої характеристики – послатися на ситуацію, подібну до тієї, що склалася, що дає підстави не засуджувати присутніх. Розглянемо текст:

– *Треба глянути, чи на конях зброя справна, а то, може, назад тікати доведеться, – клопотався Охрім.*

– *Розумному – плач, а дурневі – радість, – скосив на нього очі Тимко* (Г. Тютюнник).

Перший персонаж (Охрім) висловлює надію на можливе повернення в рідне село після переселення; у відповідь чує, що таке відволікання уваги – ніщо інше, як вияв глупоти; прислів'я пом'якшує осуд. Не менш поширеними є ситуації, коли мовець у стані роздратування, гніву, обурення посилює експресію звинувачень у відсутності розуму; випробуваний засіб – нагнітання, повторення образ, коли засудження нерозумного

досягає найвищих ступенів невдоволення: – *Хомутовников – страхіття якась! Просто опудало, штурнак, і більше нічого!* (Олена Пчілка); – *Бевзні! Нікчемники! .. Тицьки головаті! – закричить на останку* (Панас Мирний).

Звинувачений у розумовій обмеженості – зазвичай людина, котра припустилася в своїх діях тих чи тих виявів недолугості, нерозсудливості або котра за своїм соціальним статусом, положенням серед громадськості може бути зарахована до нерозумних. Порівняймо: *Аслан дурний, бідолашний Аслан, чистій черевиків, що завжди вірив усім на слово, що, крім чистіння черевиків, взагалі більше в світі нічого не вмів, а в фінінспектора «розписувався» прикладанням свого вузлуватого пальця, вмоченого в чорнило, не знав, чого слідчий від нього хоче* (І. Багряний), де визначення *дурний* є, з одного боку, констатацією невисоких розумових здібностей персонажа, з другого, – вираженням співчуття до людини низького соціального стану.

У ситуаціях називання *дурним* об'єкт критики – той, кого визначають за ознаками його глупоти (незалежно від того, чи він дійсно є розумово обмеженим, чи йому лише приписують цю якість) – може бути присутнім чи відсутнім при негативній характеристиці. В першому випадку він зазвичай реагує на образу – заперечує проти визначення себе дурним, виправдовується; в другому, знаходячись «поза лаштунками», особа може реагувати на звинувачення лише з часом, скажімо, дізнавшись про негативну оцінку, знайти можливість заперечити ображальнику або, зрідка, своїми діями намагатися спростувати звинувачення в глупоті.

Позбутися найменування *дурного* людина прагне в будь-якій спосіб; у ситуаціях, коли їй закидають таку оцінку, вона шукає шляхи виправдання: наводить аргументи, щоб заперечити такий висновок; змінює свої дії, щоб переконати «обвинувача» в несправедливості його твердження; «виправданий» прийом – кинути виклик іншому, що саме той є *дурним*. За таких обставин постає питання, а чи йдеться про дійсно недоумкуваного, чи правдиве обвинувачення; найчастіше людина, що названа *дурним*, припустилася помилок, виявила недолугість у своїх діях, але це не дає підстав для образливого узагальнення. Привертає уваги прикметна в цьому сенсі фразема *нема дурних*, що вживається на позначення ситуації, в якій хтось не дає можливості себе обдурити, ошукати й висловлює своє обурення такою спробою. Наприклад: – *Нема дурних! Досить з мене й тих буряків, що вночі нечистий поплутав* (В.Кучер) (мовець обурюється з приводу того, що його прагнуть надурити, отож уважає себе розумним).

Водночас виникають ситуації, коли людина свідомо видає себе за *дурного*, вважаючи, що тим самим вона виявляє свій хист; в підсвідомості це прагнення зробити *дурним* інших. Так, фразема *клеїти дурня* передає значення хитрування, до якого вдається хтось, щоб виправдати свої дії. Наприклад, у висловленні – *Іди до печей. Там дурня не будеш клеїти* (М. Рудь) міститься попередження, що комусь не вдасться обдурити інших. Мовець сам себе називає *дурним*, *дурнем* як визнання власних нерозумних дій, усвідомлення того, що припустився помилок, наробив дурниць. Подібні висловлення зазвичай супроводжуються вираженням різнобічних емоцій (незадоволення, роздратування, гніву), часом це шкодування за втраченою можливістю, запізніле каяття.

Розглянемо приклади: *А я, дурний, не бачивши / Тебе, цяце, й разу, / Та й повірив тупорилим / Твоїм віршомазам* (Т. Шевченко); *«Певно, інші розумніші від мене. Їм вистачить раз прочитати та й уміють. А я йолоп і туман»* (Лесь Мартович). Перший приклад – не визнання своєї дурості, а висловлений жаль із приводу своєї довірливості, це засудження тих *тупорилих віршомазів*, що вводять в оману, розраховуючи на легковірних; другий приклад – висловлення суму з приводу своїх обмежених можливостей запам'ятовувати, це теж аж ніяк не визнання своєї глупоти; пор. висловлення каяття: *– Бо-м був дурний, злакомивси на поле, та й відьму взьв до хати* (В. Стефаник).

Інша ситуація, що передбачає прагнення мовця настрахати співрозмовника, а тому й визнання себе *дурним*, відбита в прикладі: *– Кажіть, бо я дурний – можу кріслом у голову запустити!* (М. Матіос) (тут алюзія на психічно неврівноважену людину, що не відповідає дійсному стану). Можливе називання *дурнем* того, котрий припустився дій, що можуть нанести шкоду; таке позначення передає конотації незадоволення, але не визнання особи розумово недосконалою; пор.: *Другою була Рома, яка, повторюючи без упину «дурень, дурень, який неосвітений дурень, а якби в око», кинулась тамувати кров – спершу злочасним беретом, потім своєю хустинкою, а потім (так само поблідила Коля за кілька хвилин поспіла з аптечною всячиною) – иматками вати* (Ю. Андрухович); ... *скрушно думала вона в напівсні, поки цей дурень, дурень, дурень не перебив його* (Ю. Андрухович) (у першому прикладі переважають конотації обурення, в другому – поблажливості, кокетування).

Об'єктом звинувачення у недалекоглядності, нерозумності може виступати об'єднання людей, соціальна група, громада; за такої ситуації обвинувачені зазвичай характеризуються як носії глупоти внаслідок загальної відсталості, неосвіченості, малокультурності чи, скажімо, замкненості, пасивності, закритості тощо. Подібні закиди нерідко безпідставні, виходять за межі припустимого, можуть відбивати ксенофобські настрої тощо. Носій таких звинувачень характеризується як людина, що взяла на себе право судити інших, уважаючи себе вищим, незрівнянно розумнішим від них. Порівняймо: *– У нашому повіті немає жодної порядної людини. І розумних теж немає. Якись недоумки, кретини* (П. Кочура) (звинувачуючи інших у суцільній глупоті – *розумних немає, недоумки, кретини*, – мовець репрезентує себе як людину зухвалу, нестриману в словах, грубу, безцеремонну в оцінках).

Водночас набуває оцінних ознак суб'єкт критики, що бере на себе функцію визначати ступінь розумових здібностей іншого. Нерідко це особа різка, нестримана в своїх судженнях про інших, зверхня, яка бере на себе функцію кидати в очі іншому образливі визначення щодо його недалекодості, розумової обмеженості. Звичайно, можуть складатися ситуації, коли «поціновувач» змушений піддавати критиці чужу нерозсудливість, виявляючи свою відвертість, прямоту; часом обоє – і покритикований, і носій критичної думки – поводять себе доволі беззастережливо, в емоційному запалі звинувачують один одного; не виключено, що кожен із опонентів характеризує іншого як недалекоглядного, тим самим беручи на себе роль і суб'єкта, і об'єкта звинувачення.

Розглянемо типізовані ситуації. Порівняймо:

Ситник не йшов, дивився на воскову ліплу церкву.

– *А оце, князю? Викинути?*

– *Дурний ти єси вельми, – спокійно мовив Ярослав.*

– *Не подобається мені вельми отой ... Михайл, – пробурмотів Ситник. – Підозрілий він(П.Загребельний) (визнання Ситника дурним та ще й вельми не викликає в того спротиву, бо він відчуває себе підлеглим, тим паче що князь характеризує його в спокійній манері, роз'яснює, чому пропозиція нерозумна). Нагромадження засобів викриття нерозумної особи з боку обвинувачувача посилює прагнення мовця всіляко принизити об'єкт критики: – *Чого їм тра від неї, нерозумної дівчини? Так, так, дурної та безголової, необачної дурени* (О. Ільченко) (постає негативна характеристика несправедливого в своїх оцінках суб'єкта критики).*

Набір численних смислових нашарувань характерний для утворень на позначення *глупоти* як загальної властивості; таке визначення абстрактного поняття безвідносно щодо окреслення її реалізацій у поведінці, діях тощо; це сумарна назва конкретних виявів безглуздя, узагальнена кваліфікація розумових здібностей особи і т. д. Характеристика *глупоти*, *дурості* як абстрактного поняття зазвичай ґрунтується на антитезі *мудрість – глупота* як крайніх точок виявлення людського розуму; пор.: *Немає друга понад мудрість, / Ні ворога над глупоту, / Так як нема любові в світі / Над матерню любов святу* (І. Франко), де протиставлення *мудрість – глупота* підтримане антиномічними позначеннями *друг – ворог, любов в світі – матерня любов*.

Поняття *дурний* метонімічним шляхом входить у доволі широке смислове поле на позначення нерозумних дій, ситуацій, у яких реалізуються вчинки людей недалеких, не здатних передбачити наслідки своєї поведінки, для характеристики явищ, у яких виявилися ознаки невірності, недоцільності, недбальства. Кваліфікація *дурний* щодо абстрактних предметів, обставинних супроводів, життєвих непорозумінь тощо ґрунтується на осмисленні тих чи тих невірних ситуацій, прагненні звернути увагу «розумних» на доцільність змін на краще. Розглянемо фрагмент віршового тексту:

Дурна політика. Я знаю

Її лисячого хвоста.

Я наступив на хвіст той скраю.

Дурна політика. Ніколи,

Ніколи я не підхлібив.

Мої приколи і проколи

Вартіші всіх дурних лобів.

Це пійло пив я. Повертаю.

Не мій це хліб. Не тих умів.

Дурна політика – картаю,

Бо мудрої, мабуть, не вмів (І. Драч).

Політика *дурна*, бо здійснюють її недалекоглядні політики, ті, кого поет називає *дурні лоби*, отож *дурна політика* – узагальнене визначення дій нерозумних діячів. Порівняймо позначення навколишньої дійсності як *дурної* через нерозумні дії людей: *Світе, світе, / Чому ти / Такий озонний – / Дуже тяжко дурний, / А ще більш беззаконний?! (І. Драч); пор.: Рід увесь мовби пустився берега й поплив одчайдушно, зухвало в бурхливе пісенне море, десь до невідомої казкової землі, покинувши геть увесь цей дурний, жорстокий і безглуздий світ (І. Багрянний).*

У дієслівних утвореннях *дурити*, *дуріти*, *здуріти*, *надурити* й подібних зберігається виразне нашарування згрубілості; мовець, що вдавня до цих форм, зазвичай виявляє роздратування, незадоволення співрозмовником; вжиті мовцем щодо самого себе, ці позначення дій засвідчують схвильованість, ситуацію підвищених емоцій; пор.: – *То припини дурити незмірно вищих за тебе!* – *То припини дурити незмірно вищих за тебе!* (М. Соколян) (*дурити* інших ще не означає, що вони *дурні* й піддадуться обману); *Так хіба, як він панич, то йому і можна простих дівчат дурити, з ума зводити?* (Панас Мирний) (*дурити* в цьому контексті ‘прагнути збещестити дівчину’, що також не засвідчує нерозумність); пор. фраземи *дурити голову*, *дурити світом*, *дуріти з жиру* [СФУМ, 223] з виразною негативною оцінністю.

Позначення *дурниці* дає змогу відволіктися від вияву непродуманих дій, рішень і думок конкретних осіб, зробити узагальнення, висновок; разом із тим за цим найменуванням нерідко стоїть мовець, котрий абсолютизує своє судження про щось суттєве; постає питання, чи має в таких випадках оцінювач право на безапеляційну кваліфікацію; відтак слово стає засобом характеристики мовця. Порівняймо: *Інших не любив, думаючи, що то все дурниця, казки та й годі* (Б. Грінченко) (суб’єкт критичного аналізу постає як людина самовпевнена, але, вочевидь, сама невисокого розуму); – *Ми, вчені, вважаємо, що контакти з іншими цивілізаціями – несусвітня дурниця хоча б через те, що інших цивілізацій немає* (В. Заєць) (науковець має право вважати чиюсь гіпотезу нерозумною – *дурницею*, хоч тональність висловлення не викликає позитивного ставлення до мовця).

Широкий спектр логоепістемічних позначень розумової недосконалості, невміння діяти з позицій мислячої особистості відповідає характеристиці психосоматичної природи людини; водночас мовомислення являє численні переходи від глупоти до помилкових дій, незваженої поведінки. Мовленнєві ситуації репрезентують можливості варіювання в оцінюванні розумових здібностей; окреслюються образи не лише об’єкта, а й суб’єкта критики; конотативне навантаження на визначення розумових проракхунків відкриває перспективи систематизації його впливу на формування різнопланового дискурсу.

Література

1. Гуцульські світи: Лексикон / Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш ; відп. ред. Н. Хобзей. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013. – 663 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2009. – 352 с.
3. Кольцова Ю. И. Логоэпистемы как ключевые слова фольклорной картины мира / Ю. И. Кольцова // Учёные записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 24 (63), № 2, ч. 2. – Симферополь : Изд-во Таврического нац. ун-та, 2011. – С. 31-36.
4. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу : монографія / Віталій Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
5. Кононенко В. І. Символи української мови : монографія / Віталій Кононенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. ; Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. – 440 с.
6. Лексикон львівський поважно і на жарт / Наталія Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш ; відп. ред. Н. Хобзей. – Вид. 2-ге, доп.

- і випр. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – 852 с.
7. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Юрий Степанов. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.
 8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні: монографія / Дмитро Чижевський. – 2-ге вид. – Мюнхен : Український вільний ун-т, 1983. – 175 с.
 9. Шатуновский И. Б. Эпистемические глаголы: коммуникативная перспектива, презумпция, прагматика / И. Б. Шатуновский // Логический анализ языка: знание и мнение; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – С. 18-22.

Словники

10. ПССУМ – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / Святослав Караванський. – К. : Кобза, 1993. – 472 с.
11. СКСИ – Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен / Е. С. Отин. – М. : А Темп, 2006. – 440 с.
12. ССУМ – Словник синонімів української мови / редкол. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1026 с.
13. СУМ – Словник української мови / гол. редкол. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 2. – 550 с.; К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4. – 840 с.
14. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / відп. ред. В. О. Винник. — К. : Наук. думка, 2003. – 1097 с.
15. ФЕС – Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

The article deals with logo-epistemic factors of notional and sense dimension of conceptual sphere foolishness. The set of verbal expression of notions 'foolish', 'fool' is circumscribed from the linguacognitive standpoint. The range of fluctuations in the characteristics of people with mental inadequacy is represented. It is defined that subject and object of critics of foolish actions in the processes of communication are evaluated ambiguously positively or negatively.

Keywords: *logo-episteme, evaluation, sense, foolishness, object of critics, subject of critics, speech situation, language and thinking.*

УДК 81'367.5: 81'37: 81'367: 811.161.2

Олексій Воробець

ПОШИРЮВАЧІ СЕМАНТИЧНОЇ МОДЕЛІ РЕЧЕННЯ: СИНТАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено основні теоретичні й практичні положення щодо семантики та функції поширювачів структурної моделі речення з урахуванням композиційно-сислового функціонування в контексті, з оперттям на синтагматичне переміщення значення.

Ключові слова: поширювач, модель, семантика, двоядерна предикативна система, речення, функція, семантична структура речення.

Традиційно під синтагматикою розуміють один із двох системних аспектів (поряд із парадигматикою) у вивченні мови, який розглядає відношення між послідовно розташованими мовними одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті, тобто закономірності сполучуваності мовних одиниць [16, 591].

У працях «Синтагматичне членування речення» (О.С. Мельничук) [13], «Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці» (А.П. Загнітко) [9] та ін. розглядається порядок слів не тільки як граматична категорія, а як один з мовних засобів вираження смислової структури висловлення, поєднуючи ці питання з процесом вербалізації мисленнєвої діяльності у мовленнєвому акті, інші проблеми синтаксичних категорій (видова структура вербальних дієслів, видові кореляції, інтерпретація похідних граматичних категорій) із цього ракурсу та все ж питання щодо функціонування поширювачів залишається відкритим.

Синтагматичне членування є однією з двох взаємопов'язаних сторін внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення, оскільки безпосередня функція синтагматичного членування полягає не в позначенні об'єктивних стосунків між елементами дійсного чи гаданого явища, про яке йдеться в реченні, а в реалізації тих загальних способів смислового членування, яких зазнає кожного розгорнутого речення в процесі його формування [13, 431].

Характерно, що, описуючи семантичну і формально-граматичну будову речення, науковці звертались до різних ярусів організації реченнєвої структури. Відомі мінімальні двоярусні концепції, у яких виділяється позначуваний різними термінами ярус значення (смислу) і ярус синтаксичного оформлення [17; 1; 5; 2], та максимальні чотириярусні концепції, що включають власне-семантичний, формально-граматичний, семантико-синтаксичний і власне-комунікативний рівні. У пропонованій розвідці неелементарне речення із семантичного та функціонального плану вважається одиницею з багаторярусною організацією [4, 22]. Аналіз передбачає залучення двох ярусів: власне-семантичного (глибинного) та семантико-синтаксичного, основується ще й на функціональний потенціал поширювачів.

З огляду на те, що речення, його структура, яка утворює єдність поверхневого і глибинного змісту, є сферою функціонування синтаксично налаштованих елементів, а отже, багатоаспектною одиницею, де взаємодіють формальні, семантичні та синтаксичні ознаки реченнєвих сутностей,

поширювачі визначаються з погляду багатоаспектності речення, при цьому особлива увага приділяється власне семантико-синтаксичному виміру.

Українські вчені здебільшого інтерпретували предикацію насамперед як відношення між елементами речення (частіше за все між підметом і присудком), іноді це відношення іменували предикативністю. За О. О. Потебнею, суть предикативності якраз і полягає у вираженні дієсловом-присудком енергії суб'єкта, який створює свою ознаку [15, 112].

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки спостерігаємо новітні концепції щодо аналізу предикативних відношень у структурній моделі речення, наприклад: Н. М. Костусяк зазначає, що граматичним категоріям як ядерним компонентам мовної організації властива внутрішня ускладненість, вияв якої полягає в їхній специфічній структурі, зумовленій розподілом функцій між певними формами [11, 19]. Також у цьому руслі доцільно зазначити, що, за теоретичною концепцією О. Г. Межова, мінімальна семантико-синтаксична одиниця як конструктивна одиниця синтаксису має такі основні диференційні ознаки: 1) входження в одиниці вищого рангу – речення або словосполучення; 2) категорійне значення «предметність – ознаковість»; 3) семантичну функцію; 4) морфологічне оформлення; 5) здатність до реалізації у формально-синтаксичних і комунікативних позиціях речення; 6) елементарність / неелементарність; 7) валентна / невалентна сполучуваність з предикатом; 8) активність / пасивність; 9) первинність / вторинність [12, 13].

У пропонованій теоретичній концепції кваліфікуємо поширювачі як мінімальні синтаксичні одиниці, що характеризуються сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке впливає із синтезу одного, двох чи більше компонентів, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості і які мають потенціал виступати в ролі синтаксеми як субстанціального, так і предикатного плану [7, 134; 10, 240]. Наприклад: *Етимологія України – «україна», бо украдена в Індії, перенесена через гори й доли і геннута тут* (Л. Костенко) – моделі поширювачів [Praep + S₆]¹ loc і [Praep + S₄ + S₄] loc; *Моя добра господня, правда, дає мені рано і ввечері шклянку кави без хліба й цукру, але людина не може цим задовольнитися* (В. Підмогильний) – моделі поширювачів [Pron₁ + Adj₁ + S₁] obj, [Adverb + Adverb] temp та [Praep + S₂ + S₂] obj; *Триста років ходимо по колу* (Л. Костенко) – моделі поширювачів [Num₁ + S₂] temp та [Praep + S₃] obj.

Твердження К. Г. Городенської, згідно з яким адвербіальна синтаксема як вторинна предикатна одиниця складається з двох частин: трансформованого у морфологічний іменник вихідного предикатного слова із семантикою дії, процесу, стану та аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями, з роками не старіє, а набуває все нових і нових відтінків. Трансформація тут спрямована на предикат простого речення, котрий із ядерної позиції переходить у периферійну, втра-

¹ **Перелік умовних скорочень:** Adj₁, Adj₂ ... Adj_x – відмінкові форми ад'єктивів; Adverb – прислівник, S₁, S₂ ... S_x – відмінкові форми субстантивів; Praep – прийменник (препозитив); Pron₁, Pron₂ ... Pron_x – відмінкові форми займенників; V – дієслово (вербатив).

чаючи при цьому свої залежні інтенції [8, 18]. Аналогічно можна розуміти ускладненість елементарного речення поширювальними компонентами, які власне і займають вивільнену ядерну позицію або принаймні беруть участь у її заповненні поряд із предикатом.

За загальною семантичною функцією – позначати певні конкретні явища об'єктивної дійсності – речення розглядають як лінгвістичний знак, що характеризується своїми структурними і функціональними ознаками, композиційно формуючись зі слів, словосполучень, синтаксичних засобів як цілісна структура [14, 18]. Компоненти, що поширюють структурну схему речення, за М. Я. Плющ, можуть видозмінювати і семантику речення в цілому [14, 19]. У процесі побудови реченнєвої одиниці беруть участь компоненти двох рівнів: по-перше, елементи вербального характеру, які інтерпретуються як готові одиниці для вираження предикативних відношень, по-друге, комплекси слів та окремі словоформи поширювального характеру як готові моделі частин речення, причому останні можуть або вписуватись у склад речення повністю, або видозмінюватись уже в його складі залежно від багатьох факторів семантичного та функціонального характеру. Отже, поширювачі семантичної моделі речення підпорядковуються або не підпорядковуються одному із компонентів вербального характеру, проте за будь-яких обставин не є простими для аналізу елементами, оскільки володіють специфічними інтенціями, власними реченнєвими зв'язками, перспективами комбінування і об'єднання між собою.

Проаналізуємо речення моделі поширювача [Praer + S₅] *Дядьки приносили, як часом соняшники під грозою* (В. Барка). Семантика ситуації: дія агенса відбувається всупереч спрямованої на нього потенційної дії природного явища-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) явище-каузатор; 4) дія каузатора; 5) причина – дія явища-каузатора. Поширювальний комплекс *під грозою* інтерпретує каузальне значення, накопичуючи потенційно основну предикацію: *Дядьки приносили, як часом соняшники* (основна предикація) + *Хтось (щось) знаходиться під грозою* (потенційно основна предикація) → *Дядьки приносили, як часом соняшники, оскільки знаходиться під впливом грози*. Поширювач *під грозою*, посідаючи правобічну фінальну позицію щодо вербального компонента, визначаємо як елемент двоядерної предикативної системи із реченнєвотвірним потенціалом.

У значенні причини ряду форм вирізняються інваріантний зміст, що об'єднує ці форми у відповідну підсистему, та варіантний зміст, який диференціює їх. Це означає, що майже кожна форма, спеціалізована на визначенні причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини специфічний семантичний відтінок [3, 147].

Розглянемо також речення *Уже надвечір Інну підхопили біля елеватора в одну з попутних машин* (О. Гончар) – модель поширювачів з темпоральною семантикою [Adverb] та з локативною семантикою [Praer + S₂]. Семантичний компонент *надвечір* виступає в ролі компонента предикативного центру, акумулюючи потенційно основну, здатну до самостійного функціонування: *Настав надвечір* (потенційно основна предикація) + *Інну підхопили біля елеватора в одну з попутних машин* (основна предикація) → *Коли настав надвечір, Інну підхопили біля елеватора в одну з попутних машин*. Темпоратив займає ініціальну позицію й служить виразником

конкретного моменту дії, який, з огляду на важливість інформативного наповнення, не підлягає заміні. Інший поширювач *біля елеватора* займає медіальну позицію і виступає виразником просторового положення, де відбувається дія над суб'єктом. Ці поширювачі залишається на межі між компонентом двоядерної предикативної системи і самостійною реченнєвою одиницею.

Смислову ситуацію у проаналізованих конструкціях можна зіставити із синтагматичним переміщенням значення, тобто «змінною значення, при якому семантичні ознаки мовної одиниці передаються іншій одиниці, суміжній з даною в межах певної стабільної синтагми» [16, 591].

Однією із ключових характеристик поширювачів у семантичній структурі речення виступає різнополярне розміщення в текстовій площині (ініціальність, медіальність, фінальність), зокрема при ініціальній позиції, яка має сильне за своєю природою функціональне навантаження і супроводжується посиленням ядерної значущості досліджуваних компонентів, що переміщується із периферійного на центральне місце в ієрархічній побудові значеннєвого виміру в цілому [6, 200].

Щодо функціонального спрямування поширювальних компонентів, то доцільно згадати тезу І.Р. Вихованця: «носієм функції може бути будь-яка з синтаксичних одиниць (синтаксичне слово, словосполучення, речення), середовище функціонування яких – позамовна ситуація» [3, 5]. З точки зору смислових функцій синтагматичного членування основну роль відіграє характер смислових відношень між співвідносними синтагмами. Під відношенням взаємності, на думку О.С. Мельничука, розуміється психічний процес пов'язування одного поняття чи сполучення понять як чогось нового для даної думки з іншим поняттям чи сполученням понять як уже наявних у думці [13, 440].

Отже, поширювачі структурної моделі речення функціонують як один із ядерних компонентів, насажений властивою йому семантикою, який позиціонуємо нарівні із предикатом та аргументом, враховуючи також функціональні інтенції досліджуваних поширювальних компонентів. Висвітлений синтагматичний аспект підтверджує виразність виділення компонентів поширювального характеру в загальній структурі речення, котра під час трансформаційних експериментів зазнає кардинальних змін як у плані композиції, так і в плані семантичного значення.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы : [монографія] / Н. Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
2. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения : [монографія] / В. В. Богданов. – Л. : Изд. Ленинград. ун-та им. А. А. Жаднова, 1977. – 204 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
5. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – 2-е изд., дополн. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.

6. Воробець О. Д. Постпозиція поширювача семантичної структури речення у лінгвістичному вимірі / О. Д. Воробець // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки : мовознавство. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун, 2015. – № 6 (307). – С. 12–16.
7. Воробець О. Д. Категорійний статус поширювачів структурної моделі речення / О. Д. Воробець // *Ukrainistika: minulost, pritomnost, budoucnost III. Jazyk* : [колективна монографія]. – Брно, 2015. – С. 133–140.
8. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 191 с.
9. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.
10. Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – К. ; Івано-Франківськ ; Варшава : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2015. – 316 с.
11. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
12. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
13. Мельничук О. С. Синтагматичне членування речення / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 431–509.
14. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні : вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
15. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня ; общ. ред., предисл., вступ. ст. В. И. Борковский. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
16. Українська мова : Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – 3-є вид., зі змінами і доповн. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
17. Чейф У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф ; пер. с англ. Г. С. Щура ; под. ред. Ю. С. Степанова ; послеслов. С. Д. Кацнельсона. – 2 изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 428 с.

The article deals with basic theoretical principles concerning the categorial status of extenders of the model of sentence structure considering the compositional and semantic operation in context, wich have reliance on syntagmatic transformation of meaning.

Keywords: *extender, model, semantics, dual-core predicative system, sentence, function, semantic structure of the sentence.*

КАРПАТИ ЯК ОЗНАКА РОМАНТИЗОВАНОЇ ІНАКШОСТІ В ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ УСТІЯНОВИЧА (на матеріалі повісті «Страсний четвер»)

У статті розглянуто особливості художнього відображення Карпат в повісті Миколи Устияновича (1811–1885) «Страсний четвер». Простежено фольклорно-етнографічне та історичне підґрунтя твору. Показано вплив гірської місцевості на творення письменником романтично забарвленого колориту повісті.

Ключові слова: *повість, романтизм, переказ, топонім, опришки, розбійники, бойки, гуцули, гори.*

До тих, хто у своїй творчості оспівував Карпати, належить письменник, священник і громадський діяч Микола Устиянович (1811–1885), який вийшов з середовища, належного до «Руської трійці». Він – автор низки поетичних та прозових творів, а також перекладів та переспівів. Карпатську тематику Микола Устиянович розробляв у своїх повістях «Месьть верховинця», «Страсний четвер», нарисі «Ніч на Бержаві».

Широкому читачеві передусім відома повість «Месьть верховинця», тоді як інші прозові твори майже сотню років не перевидавали, що знизило рівень уваги до них з боку дослідників. Найповніше творчість Миколи Устияновича представлена у виданнях початку ХХ ст. (1906 і 1913 рр.); у цій статті ми скористалися виданням 1906 р. [10].

Художню прозу на тему Карпат Микола Устиянович «прив'язує» до конкретної місцевості. У повісті «Страсний четвер» у підзаголовку зазначено: «Повість верховинська з місцевих поговорок» [10, 361]. Відомо, що Микола Устиянович 1838 р. «висвятився і зістав адміністратором в Волкові в Львівському повіті, а потім адміністратором і опісля парохом в гірському селі Славську в Стрийському повіті» [10, 171]. Славсько (Славське) – селище міського типу у Сколівському районі Львівської області, «розташоване глибоко в Українських Карпатах за 28 км від м. Сколе, в мальовничій долині річки Опір та її правої притоки Славки, серед покритих лісами та полонинами хребтів Бескидів та Ґорганів» [11]. Ліліана Гулевич уточнює факти з гірського побуту Устияновича: «Письменник тривалий час (від 1841 до 1870 р.) був священником у гірському, тоді глухому й забитому, селі Славську. [...] Захоплений високою шляхетністю та буйною поетичною вдачею верховинців, безмежно закоханий у красу Карпатських гір, оповитих таємничими бойківськими легендами, М. Устиянович чи не вперше в літературі Західної України середини ХІХ ст. відтворив у своїх повістях яскраві і неповторні типи представників цього етносу» [3, 40].

Тут однак варто зазначити, що Микола Устиянович писав тоді, коли не було особливо вияскравлено етнографічного районування Карпат, хоча ще Іван Вагилевич у праці «*Wojkowe lid ruskoslowanske w Haličjch*» (1841) першим з українських дослідників визначив територію розселення бойків (Карпатським хребтом між верхів'ям річок Сяну і Лімниці та підгірськими землями на півночі) [11]. Устиянович добре орієнтувався у тому, в якому етнографічному регіоні Карпат він перебуває. Але для нього показ Бойківщини не був самоціллю. Устиянович опинився у Карпатах і знайшов тут цікавий матеріал для своєї творчості. Ні він, ні інші письменники спочатку особливо не акцентували на гуцульських чи бойківських реаліях. Їх цікавили загалом горяни як представники іншого (відносно до переважаючої більшості мешканців рівнинних територій) світу. Важливу роль у цьому зацікавленні відігравали особливості гірського побуту: життя в специфічних природних умовах, де краса і дикість природи поєднувалися з нелегкими умовами виживання у Карпатах. Усе це вабило письменників своєю романтичною наснаженістю, отож творився міф про особливих людей, які живуть у горах, на відміну від тих звичайних людей, які мешкають у краях низинних. І Микола Устиянович «повісткою» «Страсний четвер» так само зіграв свою позитивну роль у творенні в українській літературі цього міфу.

Дослідник Євген Нахлік відзначив важливий момент: «У 1848 р. Устиянович перекладає відому п'єсу тогочасного польського письменника Ю. Коженювського «*Kaigrasse Górale*» (1843). [...] Оригінальний твір Устияновича з'явився до певної міри під контактним впливом перекладного (звернення до карпатської тематики) й водночас як його антитеза» [6, 62]. «Страсний четвер (Повість верховинська з місцевих поговорок)» – публікували з продовженням (16 подач) у часописі «Зоря галицька» протягом 1852 р. [9, 295]. Як і в «Месті верховинця», у «Страсному четвергу» автор звертається до гірської тематики. Карпати для нього не лише тло (на якому відбувається дія), а й власне складова сюжету (гори живі, вони стають «однодумцями» героїв повісті, набираючи їхнього настрою).

Дослідники відзначають, що повість Миколи Устияновича «Страсний четвер» написана в романтичному ключі. Її «основою є фольклорні легенди про отамана опришків Добоша (в повісті – Олекса [у публікації 1906 р. – Алексей. – М. В.] і трагічну долю його коханої, прийомної дочки крайника – Зіни. Складний і заплутаний сюжет повісті, наліт недомовленості й загадковості, цілий ланцюг незвичайних і таємничих пригод, часто жахливих, трагічних за своїми наслідками – все це характерні риси, що свідчать про романтизм М. Устияновича» [5, 383], – зазначають автори «Історії української літератури» у восьми томах.

Для повісті «Страсний четвер» притаманний вищий, ніж для «Месті верховинця», рівень белетризації тексту, заплутаніша канва. Історик літератури Омелян Огоновський вбачав у цьому вплив Вальтера Скотта, тоді як дослідник феномену «Руської трійці» та її послідовників Осип Петраш відзначає, що «правильніше було б говорити про своєрідний сплав “«іноземних», вальтерскоттівських сюжетних мотивів з місцевими, суто українськими, карпатськими, що мають фольклорні джерела» [7, 181–182].

Водночас слід відзначити, що образи «персонажів повістей та оповідань М. Устияновича наділені типовими романтичними рисами. Це виняткові особи, що діють у виняткових обставинах» [4, 13].

Письменник вводить у текст повісті інформацію, яка постійно нагадує читачеві про Карпати. Помітно, що для автора не існує межі в горах. Він пише і про населені пункти на території Бойківщини, і поза нею: про село Брустури на угорському боці, про Косів і Кути на Гуцульщині. Не забуває й про коней, які на Бойківщині, так само як і на Гуцульщині та Покутті, звалися гуцульськими. Для Устияновича ця деталь важлива, він на ній спеціально наголошує: «Провадив він за собою два осідлані коні, котрі на перший взір розпізнати було можна, що суть так званими гуцуляками» [10, 363]. Це ще раз засвідчує, що письменник цікавився не лише Бойківщиною, а Карпатами загалом.

Устиянович веде мову про одне із занять мешканців гір – мисливство. Він колоритно описує полювання на орла, яке має тут і символічне значення: боротьбу з тими, хто зазіхає на майно горян (так само, як Продан і Федіру «Месті верховинця» полювали на ведмедів, які завдавали шкоди горянам). Добош каже: «Мене кортит доконче оную птицю справити, не одно она ягня нашого брата-бідолахи убила» [10, 363]. Це промовистий епізод, який не стільки показує полювання, скільки служить штрихом до характеристики моральних засад ватажка опришків. «Наш ватас схопивсь, протягнувся як струна і копнувши ногою птицю, що два кроки коло него упала, поспішив спорим ходом за товаришем своїм» [10, 363]. Показано боротьбу як ідею: хижого птаха вбито не для мисливської здобичі, а заради справедливості.

У своїх творах Устиянович колоритно відтворює традиційні карпатські пейзажі, де є місце й слідам діяльності людини. Він оповідає прозимівку («хатина з стаєнкою далеко від села, де ся зимує худоба для легшого ужиткована обірнику» [10, 492]). У ній письменник оселив Зубаню, матір убитого опришка, до якої вчащають інші розбійники.

Таємничості творові надає оповідь про панський двір, збудований у Карпатах неподалік угорського кордону. Пов'язаний цей двір з Ракоці, який створив тут собі прихисток, маючи одностумців серед шляхти: «Елеонора, княжна Л..., дідична паня припирающих ту до границі волостей, [...] подала ему руку і сталася, мож би сказати, сподвижницею его» [10, 372]. Йдеться про Ференца II Ракоці (1676–1735), князя Трансільванії (Семигордя), керівника антигабсбурзької національно-визвольної війни угорського народу 1703–11 рр. Микола Устиянович у «повісті верховинській з місцевих поговорок» використав фольклорні матеріали, надавши своєму творові зв'язку з подіями початку XVIII ст. Не типова для гір споруда, дотична до історичних подій, додає оповіді загадковості. Подібно чинили й інші автори, витворюючи атмосферу таємничості довкола якихось архітектурних об'єктів. Зокрема, Жуль Верн у своєму романі «Замок у Карпатах» (1892) центром читацької уваги зробив таємничий замок, довкола якого й закручено пригодницький сюжет. У «Страсному четверзі» Устиянович перекидає транскарпатський місток, еднаючи знайомі йому краї з історичною постаттю – Ракоці. Так автор вселяє у читача віру, що Українські Карпати – це не глушина, а край, для якого не були чужими події європейської історії. Він пише: «Коли по тяжкій своїй поразці прийшлося сему угорському богатиреві уходити з границь своєї отчини, удався він ізвістними собі дорогами з частию приверженців понад Опорову ріку до Галичини і розпочав тамже вторі свої безуспішні противо Австрії подвиги. Перебуваючи майже більше як рік в Галичині, забавляв Ракочий часа-

ми з цілим своїм двором в тіснім, але привітливім дворищи над Опором» [10, 372–373].

Через опосередковану належність до контексту європейської історії автор надає таємничості житлові, в якому оселяє Івана Задільського з дружиною Марією і названою донькою Зінею. Образ дівчини Устиянович вивів у романтичному дусі: вона настільки відважна, що, коли її намагався пограбувати опришок, поранила його з пістоля і зв'язала.

Попри авантюрно-пригодницький сюжет, автор постійно веде мову про побутові деталі гірського життя, згадує місцеві традиції – освячення житла, хрещення дітей, сватання тощо.

У «Страсному четвергу» письменник не просто дає описи гірської природи, а показує її відповідно до потреб сюжету. Описи гір у повісті змінюються не лише через те, що вона має міриади барв і відмін, а передусім тому, що цього вимагає творчий задум автора. У творі «бачимо суто український колорит, чудові верховинські пейзажі, які відіграють важливу роль у психологічній характеристиці персонажів» [7, 181–182].

Письменник проводить певні часові паралелі, показуючи гори однієї і тієї ж пори року, але з різницею в декілька років. Устиянович повторює цілий абзац тексту, яким розпочинається повість, але не дослівно, а з незначними розбіжностями. Через збіг багатьох деталей, які свідчать загалом про циклічність явищ природи, автор незначними розбіжностями звертає увагу на те, що життя людське все ж плине інакшим побитом.

Події повісті відбуваються на Бойківщині, але тут є декілька згадок про Гуцульщину. На карпатську тематику читача налаштовує вже сам епіграф до першого розділу повісті (а всіх їх – шість): «Бескиде зелений, в три ряди саджений, / Пішов бим тобою, боюся розбою» [10, 361]. Стає зрозуміло, що йдеться про події, пов'язані з життям горян, зокрема й про таке прикметне для цього регіону явище, як опришківство.

У «Страсному четвергу» Микола Устиянович відтворює зовнішній вигляд опришків, які, власне, в одязі нічим особливим не відрізнялися від того, як одягалися чоловіки-горяни, хіба що були сильніше озброєні: «В руках їх сильная балта, на плечи ручниця. З широкої кресані світиться через нічну пільму бляшка, а з плеча спливає куртенький петек» [10, 404]. Устиянович описує напад опришків. Читач стає свідком тривоги, яка оповивала людей при усвідомленні того, що саме тепер відбувається грабунок і їм загрожує небезпека.

У повісті маємо одне з перших в українській літературі звернень до теми жінки і опришківства. Устиянович у середовищі опришків, крім Зіні й Зубані, показує інших жінок, але їхні образи фрагментарні. З віддалі часової перспективи («Три літа минуло по тім случаю» [10, 408]) автор розповідає про долю Зіні. Тут є низка пригодницьких моментів, які сусідять з мелодраматичними нотками. Зникнення Зіні і потім поява її у батьків уже з піврічним сином на руках. Розповідь про те, як закохану дівчину виманив опришківський ватажок Алесей Добош і насильно утримував у горах. Дослідник української літератури Володимир Радзикович у своєму нарисі історії української літератури так оцінював цей твір: ««Страсний четвер» характером нагадує живо романтичне оповідання Маркіяна Шашкевича п. н. «Олена», яким Маркіян зробив початок у розвитку української повісти в Галичині. Подібна гірська сценерія, ідеалізація постатей опришків (у Шашкевича: Медведюк, в Устияновича: Довбуш), фантастичні кар-

тини з їхнього жаття, погоня за вишуканими ситуаціями (пірвання Зіні, її смерть у полум'ї), небуденний світ диких поривів та бурхливих пристрастей – все це зближує до себе обидва оповідання, та вказує, що обидва автори бажали вдарити в модний тоді в літературі тон» [8, 165–166].

Тут слід зазначити, що тему жінки й опришківства в українській літературі вперше порушив Маркіян Шашкевич в «Олені», а найповніше розробив її Гнат Хоткевич у «Камінній душі». Це різні рівні опрацювання проблематики. Устиянович тут стоїть десь посередині – тема у нього окреслена чіткіше, аніж у Шашкевича, однак, не так детально і рельєфно, як у Хоткевича. В Устияновича, як і в Хоткевичевій «Камінній душі», показано прозоріння героїні. У Хоткевича героїня починає розуміти, хто такий Марусяк. А в Устияновича Зіня робить для себе відкриття: Алексей – не купець з Косова, а опришківський ватажок з угорського боку.

Устиянович через звертання Добоша до Зіні («Ну, красна Ракочанко!» [10, 421]) дає відповідь, чому в творі згадується Ракоці і чому віє таємницею від маєтку в горах. Зіня, здогадується читач, – донька Ракоці, про якого автор писав як про людину, яка після втечі з угорського боку займалася опришкуванням на боці галицькому. Донька успадкувала його долю. А таємнича жінка, яка її підкинула названим батькам, очевидно, і була ота «Елеонора, княжна Л..., дідична паня припирающих ту до границі волостей» [10, 372].

У повісті «Страсний четвер» не обійшлося без згадки про опришківський скарб. Зіня оповідає батькам про гроші, заховані нею для сина: «На Зелемени, в стороні від востока, стоять чотири молоді явори в малій заклітині, а межі яворами лежить камінная плита, в чотири грани тесана, а під плитою єсть мідяний котел, а в кітлі посаг сего дитяти. Аж буде жити і требовати, то лишіт му слід – а ніт, то нехай ржавіє до судного дня в землі, бо то кров неповинна!» [10, 418–419]. Як бачимо, Устиянович тут відійшов від фольклорного трактування скарбів. Він стає біля витоків: показує того, хто скарб сховав, а не того, хто його шукає. Устами Зіні (через розмову про криваве походження скарбу) також дано й моральну оцінку опришківського ремесла.

Письменник, для творчої манери якого притаманні точне змалювання станів природи і показ реальних місцевостей Карпат, оповідає читачеві про Писану Керницю. Цей мікротопонім дає нам змогу точніше ідентифікувати місце подій повісті «Страсний четвер». Устиянович пише: «сонце сунулось з полудня к западови і несло всі свої лучі к полонині, где наша розпочала ся повістка» [10, 422]. Далі він подає опис Писаної Керниці, розташованої в цій місцевості. «А єсть на сій полонині під самим єї щитом огромная скала, сягающа чолом високо в воздухе. В скалі знаходится широка печера, здільна більше дваццяти хлопа помістити в собі і прихоронити від дощу і бурі; а з горла печери добуваєся криштальная водиця обильними струями, і так студена, що літом не можна єї малую чарку дораз випити» [10, 422]. Устиянович дає реалістичний опис печери, стіни якої помережані якимись давніми знаками, хрестами й автографами пізніших відвідувачів сховку, а після цього зазначає: «Єсть то оная Писана Керниця, за котору ми ачейже за двичи уже вспоминали, і которая в оних часах була єдним з тих безпечних прибіжищ опришків, где, маючи під своїм оком всю просторонь від запада, півночи і майже цілого востока, супокійно могли они розкладатись табором на кілька дней. Ціла окрестність

була їм ту під рукою, а знакове нам село з дворичем лежало перед ними як на долони» [10, 422–423]. Бачимо, що автор веде мову не про вигаданий, а про реальний об'єкт. Микола Устиянович, який жив і працював у Славську, змалював тут Писану Керницю, що в околицях селища, отож і події твору відбуваються так само в цій місцевості. У примітках до повісті про Писану Керницю він зазначає: «Керниця тая зове ся ще до нині Писаною Керницею, але полонина сама, на котрої вершку она лежить, прибрала по минувших на ній случаях прозвище Добошової гори або просто Добошвики, і називається так до сеї пори в цілій окрестности» [10, 492].

Без сумніву, йдеться про сучасний об'єкт «Писана криниця». Гора Високий Верх (1242,8 м) є найвищою вершиною в околицях селища Славське. Тут можна спостерігати «чудові краєвиди або помилуватися справжнім чудом природи – джерелом «Писана криниця», біля якого, за давньою легендою, зустрічався зі своєю коханою Олекса Довбуш. Розповідають, що у давнину на горі «Писана» була криниця, біля якої була печера, до якої одного разу зайшов Олекса Довбуш зі своїми опришками. Один з опришків хотів помірятися з Довбушем силами. А Довбуш каже: «Нащо ми будемо один одного тягати по землі? Сильнішим буде той, хто пальцем підпишеться на отім камені». Опришок давив-давив пальцем по каменю, але нічого не вдалося. А Довбуш таку силу мав, що легко підписався пальцем на тім камені. Від того й назва – «Писана Криниця»» [12].

У радянський час, аби Устияновича не назвали реакційним письменником, який не визнавав опришківства як народно-визвольної боротьби і показував Довбуша жорстоким і підступним, писали, що літературний персонаж Алексей Добош не має нічого спільного з історичною особою Олексою Довбушем. Зокрема в Осипа Петраша читаємо: «Образ Алексея Добоша змальований у романтичному дусі. З прославленим ватажком опришків Олексою Довбушем він не має нічого спільного. Добош Устияновича – родом з Брустур на Угорщині, куди він хотів тікати з Зінею, залишивши ватагу. Письменник творить його суто за фольклорними матеріалами. У поведінці Добоша особисте, навіть біологічне явно бере верх над соціальним. Кохання Добоша до Зіні сильне, романтичне, але дике, водночас приречене, безнадійне» [7, 182].

Насправді ж, як свідчить найавторитетніший дослідник опришківства Володимир Грабовецький, загін Олекси Довбуша восени 1744 р. пройшов через Бубнище, Скольщину на Турку і Дрогобич [2, 66], отже залишив по собі пам'ять мешканців цих місцевостей. Інша річ, що постать Олекси Довбуша (Добоша, Добуша) аж до ХХ ст. була майже не вивченою. Тому й не дивина, що Устиянович змалював Добоша не на підставі документів, а в фольклорному дусі на основі «місцевих поговорок», як це робили й інші письменники.

Автор у повісті говорить про певну традицію спротиву, яка показана тут як естафета від Ракоці – до Добоша, а реальним втіленням цієї традиції є Зіня і її піврічний син, який, напевно, був і сином Алексея Добоша. Добош любив Зіню, бо помстився Зубані за смерть коханої: «А Добош? [...] Від того часу не видав Добоша нікто над Опоровою рікою, а кінець его ізвістен з народної пісні, котора по днешний день жиє в устах сільского люду» [10, 433]. Тут маємо ще одне підтвердження того, що Алексей Добош – це Олекса Довбуш з Гуцульщини (він, як відомо, переховувався якийсь час на нинішньому Закарпатті), бо ж навіщо Устияновичеві було

вигадувати якогось іншого Добоша, якщо він існував насправді, був пов'язаний з Бойківщиною, а також знайшов своє відображення у фольклорі Карпат.

Про намагання автора пробитися крізь фольклорність до справжніх причин опришківського руху в Карпатах свідчить те, що він подає в тексті художнього твору історичну розвідку. У цій розвідці, вписаній у текст твору як авторський відступ, Устиянович розглядає, чому «могла жмінка боязливих верховинців поважатись нападати на так споро залюднені містечка, як Болехів, Долина, Надвірна, Кути і інші» [10, 423]. Він це пояснює слабкістю королівської влади, ворогуванням шляхти між собою, що й спонукало «до утворення оних розбійничих вартуг, которі послідними часами польського владія несупокоїли верховини руского Галича і підбескидські містечка» [10, 423]. Автор не відкидає й ролі в цьому сподвижників Ракоці, однак головна причина існування опришківства – соціальна. Устиянович наголошує, що карпатське опришківство постало як реакція на намагання польської шляхти отримати якомога більше прибутків від мешканців гір, які жили здебільшого з утримання худоби. З таких самих позицій науковці трактують появу опришківства й на Гуцульщині [1].

Сам Устиянович підтверджує, що, створюючи образ Добоша в повісті «Страсний четвер», він на оці має історичну особу Олексу Довбуша: «коли Добош, єден з таких-то відважних верховодців, свої молодії товариші в сильную содружив шайку, нападали они не тільки на самих жидів, але і на двори, на священників, і на цілі навіть містечка і села» [10, 425]. Автор переконливо пояснює всенародну популярність карпатського опришківства, що спричинило й відображення цієї теми у фольклорі: «Обстоятельство, що они мало коли потворились на масток простого селянина, освятило було, простіт же так кажу, тоє їх ремесло у верховинця, і він укривав перед судом їх прибіжища старанно, і лучився охочо при кождім неудовольстві до веселої дружини опришків» [10, 425]. Микола Устиянович пише про загальнонародний розмах опришківства в Карпатах, причому тут він відступає від трактування Добоша як грабівника-опришка, а вже веде мову про масовий народний рух. Письменник говорить про опришківство головним чином на Гуцульщині. Сучасні дослідники також відзначають, що в «повісті «Страсний четвер» уперше в українській літературі створено образ опришка. В цьому романтичному образі вловлюються окремі риси Олекси Довбуша» [4, 10].

Доля опришківства в оцінці Устияновича – трагічна. Видно це з того, як він висвітлює стосунки в середовищі опришків, і з того, як показано долю Зіні. Вона, нащадок Ракоці, причетного до спалаху опришківства, сама стала жертвою опришків (а спалах цього руху Устиянович пов'язує саме з діяльністю Ракоці).

Повістю «Страсний четвер» Устиянович зробив досить багато для популяризації теми Карпат. Він у романтичному освітленні показав, що це особливий край, де можуть відбуватися незвичайні події. Події ці мають зв'язок з історією, з відомими постатями, вони насичені романтичними пригодами. Водночас автор як справжній художник зумів змалювати різноманітні стани природи, суголосні тим або іншим епізодам повісті. Таким чином, художнє тло повісті чітко підпорядковане сюжетові. Художньої правди в змалюванні Карпат авторові вдається досягти передусім через уміння бачити і творчо використовувати навколишній світ. Микола

Устиянович, волею долі, вдало опинився у потрібному місці в потрібний час і своєю художньою прозою долучився до творення романтизованого образу Карпат і їхніх мешканців.

Література

1. Грабовецький В. Гуцульщина XIII–XIX ст. : Історичний нарис/ В. В. Грабовецький. – Львів : Вища школа, 1982. – 152 с.
2. Грабовецький В. Олекса Довбуш / Володимир Грабовецький. – Львів : Світ, 1994. – 272 с.
3. Гулевич Л. Бойківська тема у прозі М. Устияновича / Лілія Гулевич // Слово і час. – 2006. – № 9. – С. 40–45.
4. Гулевич Л. Микола Устиянович і його творчість у контексті літератури українського романтизму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Гулевич Лілія Олександрівна. – Дрогобич, 2008. – 18 с.
5. Історія української літератури : у 8 т. Т. 3. – К. : Наук. думка, 1968. – 516 с.
6. Нахлік Є. Романтична повістка Миколи Устияновича «Мість верховинця» / Є. К. Нахлік // Радянське літературознавство. – 1981. – № 12. – С. 61–70.
7. Петраш О. «Руська трійця». М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький та їхні літературні послідовники. – Вид. 2-ге, доповн. – К. : Дніпро, 1986. – 230 с.
8. Радзикович В. Короткий нарис історії української літератури : підручник для шкіл і самоосвіти. – 2-ге змін. вид. – Львів : Накладом української книгарні і антикварі у Львові, 1931. – 304 с.
9. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник : 5 т. Т. III / укл. М. Пивоваров, Г. Сингаївська, К. Федоритенко ; відп. ред. П. К. Волинський. – К. : ДВХЛ, 1963. – 808 с.
10. [Шашкевич М., Головацький Я., Устиянович М., Могильницький А.]. Твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького. – У Львові : Видане товариства «Просвіта» ; 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1906. – 624 с. – (Руска писемність. III).
11. [Wahilewicz J.]. Wojkowe lid ruskoslowanske w Haličjch / Od Dalibora J. Wahilewice // Časopis Českého Museum, w Praze. – 1841. – Ročn. XV. – Swazek I.–S. 30–72.
12. Славсько. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5>.

The peculiarities of fiction reflection of the Carpathians in the novel of Mykola Ustyjanovych (1811–1885) «Holy Thursday» are studied in this article. Folk-ethnic and historical bases of his work are straised. The influence of mountain land on the formation of romantic colouring in novel are shown by the writer.

Keywords: a novel, romanticism, narration, legend, toponim, rebels, highwayman, the Boikos, the Hutsul, mountains.

УДК 003.628: 81'22: 003.031

Олександр Солецький

«НЕРІВНА УСІМ РІВНІСТЬ»: КОНЦЕПТ ВОДИ В ЕМБЛЕМАТИЧНОМУ СЕМІОЗИСІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті зосереджено увагу на проблемі емблематичної смислоконцентрації у філософській системі Григорія Сковороди. Метою наукового дослідження є виявлення художніх та метафізичних особливостей концепту води в емблематичному конструюванні ейдосів українського софіста.

Ключові слова: емблематика, структура, візуальне, вербальне, сигніфікація, моделювання, смисловираження.

У колекції малюнків діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Буварь Мира» Григорія Сковороди зустрічаємо один, що відокремлено розташований від 15 інших, які скопійовано, за винятком незначних відмінностей¹, з амстердамського збірника «Symbola et emblemata selecta». На ньому зображено фонтан, який наповнює різнооб'ємні чаші, з підписом «Не равное

всѣмъ равенство» [4, 669]. Емблеми зі схожим зображенням немає у амстердамському збірнику, як і у книзі Даніеля де ля Фея «Devises et emblemes anciennes et modernes» [17], з якого, як гадає Т.Шевчук, Григорій Савич теж запозичував окремі емблематичні смислокомбінації [12, 80]. До малюнку як вербальне уточнення Сковорода додає: «Бог богатому подобен Фонтану, наполняющему различные сосуды по их вместности» [4, 669]. Леонід Ушкалов припускає, що ця конструкція «явно навіяна емблематикою, тобто якоюсь картиною на зразок 18-ої емблеми (Quantum volebant) – Ів.6: 11) з книги Гайнріха Енгельграве «Lux evangelica...», де чудо нагодування Христом п'яти тисяч людей змальоване у вигляді фонтану й розташованих довкола нього посудин» [9, 178]. Цілком очевидно, що вона була саме «навіяна», або відновлена з пам'яті, адже попри схожість до 18 емблеми із книги Гайнріха Енгельграве [16], вони не ідентичні та мають явні зображальні відмінності, різні назви та коментарі. Умовною назвою до емблеми Г.Енгельграве є латиномовна цитата з Євангелії від святого Івана «Quantum volebant. Joan. 6 («скільки вони хотіли»). Під малюнком як мотто подано кілька фраз, з-поміж яких відзначимо «Manabit ad plenum» («виллється вдосталь», очевидно з Горация, ода 1.17), «Deus dat omnibus affluenter» («Бог усіх розкішно обдаровує»), «Alia claritas solis, alia claritas lunae et alia claritas stellarum; stella enim a stella differt in claritate; sic et resurrection mortuorum» («Інша слава (честь) для сонця, інша слава для місяця та інша слава для зірок, тому що зірка від зірки відрізняється славою;

¹ Про ці відмінності пише Т.Шевчук у праці: Шевчук Т. С. Емблематичні збірки XVII–XVIII ст. в художній рецепції Г. Сковороди / Т. С. Шевчук // Слово і Час. – 2010. – № 7. – С. 71–84.

Акватопіка Г. Сковороди відображає його ставлення до можливостей та функцій слова у гносеологічних та герменевтичних системах, певним чином впливає на формулювання інтерпретаційних оцінок дослідників його творчості. Дмитро Чижевський відстежує такі прояви в контексті усталених форм художнього самовираження: «Філософський стиль Сковороди – це своєрідний поворот філософського думання від форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми мислення в образах та через образи. Він повертається від термінологічного вжитку слів до символічного їх ужитку [...] Як у «досократиків» під образними виразами («вода» (виділення моє. – О.С.) «вогонь» [...] дримають ще не цілком сформовані поняття [...] захищені під покровом численних порівнянь та символів» [11, 72]. Богдана Криса вказує на перманентну легковажність у ставленні до семантичного потенціалу слова та мови загалом: «У Григорія Сковороди слово найменше пов'язане з буквальним змістом. Звідси, очевидно, відсутність чи навмисне ігнорування мовної проблеми. Мова тут ніяк не може бути метою. Він постійно говорить про позамовну сутність, про несуттєвість мовного як несуттєвість зовнішнього, наголошуючи на тлінності знака, сліду, що ведуть до нетлінного *джерела*» [2, 166]. У семантичних перетіканнях, взаємопереплетених повторах Г.Сковороди Юрій Шерех побачив «своєрідну словесну фуґу», яка своєю «мистецькою структурою ідеально відбиває світобачення Сковороди, згідно з яким усе *перетікає* в усе» [13, 419].

Зрештою, власне слово Григорій Савич мислить емблематично («мыслей вода»), «відриває» від індивідуально-авторського самоотождотчення (тож і самотворення) і розглядає його як прояв «безначальної істини», про що читаємо у передмові до збірки «Басни харьковскі»: «Прійми ж, Любезный Пріятель, дружеским Сердцем сію небезвкусную от твоего Друга Мыслей его воду. Не мои сіи Мысли, и не я оныя вымыслил: Истина есть безначальна» [4, 155].

Акваобрази у різних модифікаціях стають елементами формування багатьох ейдосів Г.Сковороди, про що достатньо обґрунтовано писали Ю.Барабаш, В.Ерн, О.Савчук, Л.Софронова, Л.Ушкалов, Д.Чижевський. До таких належать: вода, море, ріка, джерело (источник), потік, криниця, роса, студенець (джерело, криниця), муст (сік), потоп, кров, кров гроздова (вино), дощ, калуга (калюжа), фонтан, болото, блевотины тощо. Відповідно до улюбленої семіотичної «перехідності та дзеркальності», що часто відлунює міфологічним синкретизмом та божественною натуралістичною іманентністю, Г.Сковорода наділяє акваобрази тими ж конотаціями, що й сонце, і розглядає їх у одному смислового ряді: «Развѣ Солнце и Источник есть То же? Ей! Солнце есть Источник Свѣта. Источник Водный источник Струи Вод, напаяя, прохладя, омывая Грязь. Огненный же Источник источает Лучи Свѣта, просвѣщая, согрѣвая, омывая Мрак. Источник Водный водному Морю Начало. Солнце есть Глава Огненному Морю» [4, 232]. Як символи першоматерії, вода та сонце у Сковороди набувають статусу універсальних метафізичних категорій.

У критичному дискурсі об'єктом інтерпретацій, як правило, є образ «моря» та його вплетення у різноманітні емблематичні представлення, що використовуються для позначення «суєтного», небезпечного та неспокійного світу. Така інтерпретація цього топосу зустрічається у багатьох європейських емблематичних книгах, присутня і в українських барокових

письменників та може вважатися універсальним мотивом, що належить до «скарбниці сталих виражальних засобів українського літературного бароко» [8, 66]. Проте така конотація демонструє втрату аквасемантичної домінанти, перехід від натуралістичного до риторичного типу, бо провідною якістю є не речовинність чи природна субстанційність, а просторовість і стихійність, з акцентом на неспокійності, бурхливості, небезпеці, що лише підкреслює вагомість емблематичної редукції у вираженні цієї смислоформи. Поряд з цим, особливо цікавими виглядають спостереження за тими акваобразами, що зберігають первинні семантичні ознаки, позначають органічну якість і властивість та стають супровідними знаками вираження цілої низки концептуальних філософських узагальнень.

«Вода», як і сонце, у Г.Сковороди є засобом означення поняття Бога, його присутності в людині, компонентом сигніфікації ідей самопізнання, духовного прозріння, оновлення та очищення, міри та цінності, духовної рівноваги. Усі вони окреслюються в конкретних емблематичних формах, через низку семіотичних «перетікань». У діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь Мира» Сковорода в системі переказувань формує ряд тотожності «природа-Царство Боже-Бог-фонтан-людина». «Видно, что Природа больше прилагает Хитрости, выльвливая Фигуру Мурашкину, нежели Слонову, и дивнѣйшій Царствія Божія Промысл можно видѣть в пчельных Роях, нежели в Овечьих и воловых стадах. БОГ богатому подобен Фонтану» [4, 669].

Як у класичній емблемі, тут є традиційні три елементи: назва – «Не равное всѣм равенство» [4, 669], акварельний малюнок фонтану, з якого через різні отвори ллється вода у різні чаші, відповідний підпис-коментар з додатком: «Меншій сосуд менѣ имѣет. Но в том равен есть большому, что равно есть полный» [4, 669]. Попри те, що у тексті український письменник цю емблематичну схему насамперед прив'язує до прикмети «сродності», все ж у ній ховаються вираження багатьох інших, що зринають надалі. Зокрема, найвиразніша з-поміж них – це символічне витікання зі спільного центру усього сущого у світі, відтак природної єдності та «перетічності» елементів космосу, конформованих у ознаці води. Надалі автор із цієї емблематичної смислоформи опосередковано висновує ряд суджень, що торкаються поняття міри (норми, пропорції) та їх впливу на психо-емоційну почуттєвість, зацентрованих у поняттях «грусть», «скука», «несродність», «пресыщення». Їх поява трактується як порушення гармонійного космічного плину, тож і як виведення особи поза наперед-визначені константи норми. Такий перехід цілком обґрунтований логікою емблематичного представлення, адже поняття міри означається як Бог, «пропорція» якого присутня в кожному. Це створює підстави для окреслення загального універсального закону «вічного щастя», що функціонує на засадах плинності та перехідності: «Щастіе наше внутрь нас...пускай никто не ожидает щастія ни от высоких наук, ни от почтенных Должностей, ни от изобилія...Нет его нигдѣ. Оно зависит от сердца, сердце от Мира, Мир от Званія, Званіе от Бога. Тут Конец: не ходи далѣ. Сей есть Источник всякія Утѣхи, и Царствію Его не будет конца» [4, 673].

Субстанція води, її різнообразні втілення є елементами моделювання аксіології гносеологічних ейдосів, що у Сковороди зцентровані у проекції самопізнання. У листі до М.Ковалинського він закликає шукати «воду» мудрості і спокою: «Копай всередині себе колодязь тієї води, яка

зросить твій дім і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся це джерело очистити, черпаючи не з свинячих калюж, а з священних книг святих людей» [5, 309]. Зрештою, увесь розмисл про вагу та роль «себепізнання» у діалозі «Нарцис» побудовано як розширений коментар до центральної візуалізації, що відображає різні рівні самоосмислення у дзеркалі води. Тут теж бачимо виразно емблематичну сконцентрованість смислопредставлення, що виявляється і у висновуванні ейдології діалогу з 718 емблеми зі збірки «*Symbola et emblemata selecta*» [7, 240], і у загальній іконічно-конвенційній зорієнтованості усього тексту та окремої фрази, як-то: «Видите, что во Златой Главѣ Кумира вашего, Мыра сего, и во Вавилонской сей Пещѣ обитает и Субботствует Свѣт наш незаходимый, и не ваше мрачное, но наше СОЛНЦЕ прославляется слѣдующею Трубною Пѣснею: «Источник исхождаше и напаяше Вся» [4, 233].

Вода як провідник Вселенської сили, мудрості, тожсамості, спокою та рівноваги з відповідними антиноміями для Сковороди є не лише символічним компонентом позначення духовних аксіологем, але й органічною речовиною, різні стани та об'єми якої в людському організмі впливають на психосоматичні відчуття. У руслі середньовічних традицій гуморальної медицини, що оцінювала стан «здоров'я чи хвороби на підставі вимірювання співвідношення тілесних рідин» [14, 59], яка, своєю чергою, закорінена в грецькій і арабській традиціях (для Сковороди тут авторитетом був насамперед грецький лікар, хірург і філософ Гален Пергамський [5, 290]) та народній медицині, український софіст своє уявлення про слабкість М.Ковалинському описує так: «З гарячої їжі розвивається зайва вологість, а звідси катар, який всі лікарі вважають причиною всіх хвороб. Катар – це нежить [нежид], а нежить – це не що інше, як гній, що згустився з надмірного жару і надмірної гарячої їжі, або це вологість, згущена жаром. Тому-то греки називають жар у тілі, або гній, *флегмою*» [4, 1125]. У іншому листі роботу організму Сковорода порівнює з водяними і сонячними годинниками, а виникнення хвороби пов'язує з «розладом погано узгоджених елементів, а саме коли вогонь або земля переважає» [4, 1118].

Дотикові й візуальні враження-відчуття та складені на їх основі «рідинні уявлення», викликані субстанційними властивостями води, для Г.Сковороди були наочною основою для символічного перенесення і розвитку різногатункових метафізичних суджень, відтак висновки про космічну «перетічність» стоять поряд перехідності психо-емоційної. Можна констатувати, що саме емблематичні моделі були основою та «методом» формування філософської системи Г.Сковороди, що побудована на зіставних та перехідних аналогіях. Природа «радості і печалі» у Сковороди теж прив'язана до «плинних» аналогій і розкривається в образах, зформатованих та вихоплених з аквасистеми. У одному з листів до М.Ковалинського печаль, тривога та страх персоніфікуються у «черево морського апокаліптичного звіра» [5, 338–339], а духовні глибини він називає безоднею, що «вод всѣх ширший и небес» [5, 352].

Вираження стихійності «внутрішніх обширів» через аквасемантичні детермінанти спонукало окремих дослідників до висновування у поглядах Г.Сковороди психоаналітичної ейдології, насамперед у Юнговій інтер-

претації¹. Безперечно, такі аналогії доречні, бо тематично і, насамперед, семіотично їхні тексти часто перегукуються. Обидва мислителі власні концепції опирали на давню міфологію, сакральні тексти, середньовічну містику та алхімію, використовували схожу структурологію та символіку: К.Г.Юнг, як і Скворода, повсякчас повертається до принципу «пізнання себе» [15, 90–91], у світлі символічної традиції називає душу «чашею», а світовий порядок трактує як перетворення та переродження субстанцій [15, 30], визнає перманентну актуальність «мовних матриць», першообразів та архетипів у смислотворчих процесах [15, 90-91], простір несвідомого для нього – це царство «глибоких вод» [15, 94], а «той, хто дивиться в дзеркало води, бачить насамперед своє відображення» [15, 90]. Значною мірою саме емблематичні смисловиразальні схеми є тими формами, що зберігають, переносять і актуалізують традицію таких подібностей. Вони мають свою логіку культурно-семіотичних впорядкувань, визначених історико-еволюційною спадкоємністю, і презентують «спільні» (однотипні) світобуттєві переживання. Структура, образність та ейдологія діалогу «Наркісс» яскравий тому доказ.

Акваобрази Сквороди, знову ж таки, спроектовані перехресною сигніфікацією, виведені з фольклорного та біблійного контекстів. Описуючи джерела символізму 2 пісні «Саду...», П.Білоус наголошує: «Скворода у своєму вірші поєднує архетипне значення води як автохтонного, так і біблійного смислу, досягаючи художньої та ідеологічної прозорості образу» [1, 399]. Українського поета приваблюють магичні властивості води, тож у світлі улюбленого «емблематичного перетікання», він використовує їх у конструкціях, що по-різному активізують явище трансформації – духовного очищення, піднесення, прозріння, воскресіння, благословення, віднаходячи відповідні аналогії у текстах Святого Письма, еллінських мудреців. Підносячи дохристиянські знакові сакралізації на взір води, джерела, роси, Скворода намагається проявити їх у текстах Біблії, переливаючи інтерпретаційну домінанту христоцентричності в натуралістичний символізм.

Таких модифікацій зазнає архетипний образ роси, що в українській та світовій міфопоетиці є первісним світотворчим еством і головною відтворювальною силою, як це бачимо в обрядах «збирання роси» на Юрія [6, 48], тощо. У листі до М.Ковалинського, що датується вереснем-жовтнем

¹ Див. праці: Бреусенко О.А. Застосування образу Нарциса в пояснювальних моделях вчення Г.С. Сквороди та класичного психоаналізу // Г.С. Скворода – видатний український філософ і просвітителі : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 29–30 листопада 1994 р., м. Переяслав-Хмельницький. – К., 1994. – С. 89–91; Вільчинська С. Мистецтво бути: філософія серця і психоаналіз // Григорій Скворода – український мислитель: ювілейні читання до 270-річчя від дня народження. – Львів : Львів. ун-т ім. І. Франка та ін., 1992. – С. 46–47; Логинова Г. Н. Філософський язык творчества Г.С. Сквороды и психоанализа Фрейда // Філософія: класика і сучасність: Матеріали III Харківських Міжнародних Сквородинівських читань. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 1996. – С. 102–103; Родигін К. М. «Духовна алхімія» Григорія Сквороди / К. М. Родигін // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 65 (№ 10). – С. 323–330; Скринник М. Міфо-символічні витоки української ідеї у світлі феномена Григорія Сквороди // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – К., 1993. – Т. II. – С. 116–131.

1763, Г.Сковорода використовує цілу вервицю емблематичних стягнень. Міфологічна семантика образу стає внутрішньосмисловим ядром для розгортання нових семіотичних перенесень. В основі смисловиражальних конструкцій Г.Сковороди ховається «закон семантизації» (О.Фрейденберг), давня «міфологічна семантика образів отримує абстрактний сенс» [10, 234], його поняття народжуються як «форми образів» і прив'язані до конкретних візуальних вражень навіть у описах побутових явищ. «Здоров, любима моя цикадо і найдорожча мурашко! Михайле, любителю Муз! Кажуть, що цикади живляться росою. Тому дуже доречно людину, віддану Музам, називати цикадою, оскільки святилищем Муз називається гора *росоносна*, то найчистіше джерело» [4, 1153].

Це емблематичне представлення є першою образно-символічною уніфікацією, навколо якої вибудовано усі розмислові узагальнення про духовну і тілесну поживу, про чисті і каламутні життєві джерела. Значення цієї символічної візуалізації, що споріднена з міфопринципом «психологічного паралелізму», уточнюється за допомогою біблійних цитат та парадраз, які в різний спосіб підтверджують вагомість акваобразних смисловиражень у сакральному тексті, зокрема, у Книзі Псалмів («роса аермонська», «дождь на руно»), Книзі Ісуса Навина («12 источников»), Євангелії від св. Івана (духовні «євангельні води»), Четвертій книзі Мойсея (джерело пробите у скелі) [4, 1153].

Для Сковороди тут не так важливим є контекст походження образу, як смисловиражальна схема та її елементи, його цікавить структуральне представлення у форматі візуально-вербального синкретизму, тому він і змішує різносеміотичні джерела (біблійний, давньогрецький міфологічний, езопівський – «Мураха і цикада»). Далі, відповідно до улюбленого «антитезизму», Сковорода переходить до протилежного емблематичного «схрещення», звертаючись до унаочнень Арістотеля про «ослів (насправді у Арістотеля верблюди – О.С.), що люблять каламутну воду і не п'ють, як говорить твій Арістотель, поки не скаламутять води» [4, 1153], «свиней», що шукають нечистоти і бруд, тож гублять душу і можливість розуміння Христової благодаті.

Натуралістичні образи та аналогії до конкретних космічних і природних явищ займають провідне місце у сигніфікації розмислових констант Г.Сковороди. Комбінації з ними для українського філософа є семіотичним першоджерелом пояснення багатьох явищ. Для нього це та знаково-архетипна основа, що є первинним символічним світом народження значень і первинним семіотичним контекстом. Д.Чижевський, класифікуючи символи та емблеми Г.Сковороди, виділяє п'ять груп, серед яких три мають виразно природне походження – «звірі та птахи», «рослини і рослинний світ», «мертва природа», одна група – «фантастичні тварини» – це модифікації природних образів, і остання – «продукти людської праці». Навіть цей, за підкресленням видатного славіста, «неповний список» [11, 90–91] демонструє вагомість «натуралізму» в семіозисі Г.Сковороди, тож і актуальність опосередкованих смисловиражень.

Література

1. Білоус П. Архетипна символіка у поезії Григорія Сковороди / Білоус П. // Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії : у 3 т. Т. 2 :

- Художній світ давньої української літератури : Ізборник. – Житомир : Рута, 2012. – С. 392–402.
2. Криса Б. Пересотворення світу Українська поезія XVII–XVIII століть / Б. С. Криса. – Львів : Свічадо, 1997. – 215 с.
 3. Панофский Э. Смысл и толкование изобразительного искусства / пер. с англ. В. В. Симонова. – С.Пб : Академический проект, 1999. – 394 с.
 4. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Х. ; Едмонтон ; Торонто : Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.
 5. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 2. – 574 с.
 6. Скуратівський В. Т. Місяцелік : Укр. нар. календар / В. Т. Скуратівський. – К. : Мистецтво, 1992. – 208 с.
 7. Тесинг Я. Символы и Емблемата [Електронний ресурс] / Тесинг Я., Копиевский И. – Амстердам: Типография Генриха Ветстейна, 1705. – 306 с. – Режим доступу : http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/symbolae_temblema.pdf.
 8. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: літературний портрет / Л. В. Ушкалов // Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури / Ушкалов Л. В. – К. : Факт, 2007. – С. 8–74.
 9. Ушкалов Л. «Symbola et emblemata selecta» у творчості Григорія Сковороди / Ушкалов Л. // Україна і Європа : нариси з історії літератури та філософії / Л.В. Ушкалов. – Х. : Майдан, 2016. – С. 165–182.
 10. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности / Фрейденберг О. М. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Восточная литература, 1998. – 800 с.
 11. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Дмитро Чижевський ; підгот. тексту та мовна ред. Леоніда Ушкалова. – Х. : Акта, 2003. – 432 с.
 12. Шевчук Т. С. Емблематичні збірки XVII–XVIII ст. в художній рецепції Г. Сковороди / Т. С. Шевчук // Слово і Час. – 2010. – № 7. – С. 71–84.
 13. Шерех Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Григорія Сковороди / Юрій Шерех // Поза книжками і з книжок / Шерех Ю. – К. : Час, 1998. – С. 393–437.
 14. Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / Шивельбуш В. ; пер. з нім. Ю. Прохаська. – К. : Критика, 2007. – 255 с.
 15. Юнг К. Аффект цивилизации // Матрица безумия / К. Г. Юнг, М. Фуко. – М. : Алгоритм, Эксмо, 2007. – С. 11–137.
 16. Engelgrave H. Lux evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita in anni dominicas, selecta historia & morali doctrina varie adumbrata [Електронний ресурс] / Henricus Engelgrave. – Coloniae, Prostant apud I. à Meurs, 1655. – 926 p. – Режим доступу : <https://archive.org/details/luxevangelicsub02enge>.
 17. Feuille Daniel de Ia. Devises et emblemes anciennes et modernes... [Електронний ресурс]. – Amsterdam, 1691. – 51 p. – Режим доступу : emblems.let.uu.nl/f1691663.html#folio_beeld048.
 18. Horapollo N. Hieroglyphica Horapollinis. – Avgvstae Vindelicorvm: Ad insigne pinus, 1595. – 248 p.

19. Spolsky E. Word vs Image: Cognitive Hunger in Shakespeare's England / Ellen Spolsky. – Houndsmills, Basingstoke, Hampshire, Palgrave MacMillan, 2007. – 240 p.

Emblematic sense concentration in the philosophical system of Hryhoriy Skovoroda has been in the focus of attention of the author. The aim of the study was to detect the artistic and metaphysical peculiarities of the concept of water in emblematic eide formation of the Ukrainian sophist.

Keywords: *emblematics, structure, graphic, verbal, signification, simulation, sense conveyance.*

УДК 82.0: 821.161.2

Галина Стасюк

ХУДОЖНЯ ЕКСПЛІКАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ГЕНЕТИЧНОГО СПАДКУ В ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ЮРІЯ КОСАЧА

У статті проаналізовано особливості функціонування парадигми спадкових заданостей у семантичному полі художнього цілого. Аналіз здійснено на матеріалі творів Лесі Українки та Юрія Косача.

Ключові слова: Косачі-Драгоманови, трансгенераційний зв'язок, спадковість, смисл.

Художньо-образний спосіб осягнення буття, якщо зіставити його зі суміжними філософсько-категоріальним, математично-числовим, музично-звуковим і багатьма іншими гносеологічними вертикалями, має ту універсальну властивість, що може наслідувати, модифікувати, поєднувати у власному фікційному вимірі чи не всі шляхи пізнання світу й людини. У літературному творі «чужогалузеві» знання отримують специфічне втілення, втрачаючи об'єктивну, наукову сутність й набуваючи статусу художності, суб'єктивності, однак через це не перестають бути знаннями. Вони можуть виявляти себе прерогативно у формальній організації художнього цілого (музика, математика, графіка) або ж проектувати його змістове наповнення (філософія, історія, психологія).

Значна частина таких позалітературних дискурсів легко впізнавана й навіть представлена в жанрових дефініціях (філософська лірика, психологічний роман, поема-симфонія, етюд, образок), інша ж настільки завуальована складним семантичним плетивом твору, що й досі не дочекалася свого дослідника.

Зосібна, майже недоторканою залишається проблема функціонування в літературному вимірі парадигми генетичного спадку. Здавалось би, генетика й література – надто далекі галузі знань, щоб мати точки дотику, проте в творчості багатьох письменників ці епістемологічні спектри не тільки перетинаються, а й формують особливий смисловий горизонт, що міг би дещо підказати й науковцям.

На наш погляд, одне з найбільш цікавих образно-емоційних трактувань специфіка біологічного трансгенераційного зв'язку знайшла в художній спадщині письменників із роду Косачів-Драгоманових, зокрема – у творах Лесі Українки та Юрія Косача. Для такого заангажування їх у тему спадкових психофізіологічних заданостей було кілька причин.

По-перше, історична епоха, в хронологічних рамках якої протікала літературна діяльність цієї визначної династії, позначена бурхливим розвитком психології та генетики, що могло мати певний вплив на світогляд і творчі пошуки художньо обдарованих натур. По-друге, Косачі-Драгоманови належали до елітного суспільного стану шляхти, в культурі якого кровний зв'язок був наділений особливим значенням, бо «саме те середовище було по-людськи дуже «теплим» – родинним і зрідненим, наскрізно переснованим живосплетіннями численних кровних, свояцьких і посвоячених зв'язків, для шляхетської «генеалогічно зорієнтованої» свідомості ще самих собою пріоритетно-ціннісних» [5, 133]. По-третє, вкорінений у «філософію серця» етос та психологічний мікроклімат життя цього роду

(довготривалі гостювання один в одного, регулярне листування, матеріальна й моральна взаємопідтримка, а також увага до візуального збереження облич і постатей всіх рідних, завдяки якій до наших днів дійшли безцінні фамільні світлини з представництвом на кожній двох-трьох поколінь), встановили для відносин поріднення *живий* формат. Для Косачів-Драгоманових їхнє кровне пов'язання було не формальним, а буттєво-смісловим, душевно й генетично об'єднувальним.

Таке уявлення про природу й значення сімейних зв'язків закономірно отримало образне відображення в художніх творах найвідоміших письменників династії.

Обов'язкова візитівка будь-якого літературного персонажа Лесі Українки чи Юрія Косача не тільки здійснює установче прив'язання її власника до вибраних роду, верстви й нації, а й містить оформлені в той чи той спосіб вказівки на *схожість* героя з кимось із батьків чи дідів, на родинні повтори долі, на живий контакт особистості з сімейною пам'яттю, на її глибоке вкорінення в родову екзистенційну парадигму. Скажімо, у драматичній поемі Лесі Українки «Адвокат Мартіан» дочка поважного й стриманого патриція Мартіана Емілія на верхніх регістрах емоцій виголошує батькові: «Я з думки викину кривавий пурпур, / як обів'ють мене шовки червоні, / як цвіт юнацтва буде, мов безумний, / мені волати «Ми твої раби!» «, – і на його стривожене запитання, чи не мати навчила її таким мріям, відповідає: «Вона мені се в кров передала, / бо я її дитина» [14, 23].

Фатальний вибір поручника Отто фон Гагенав, героя новели «Остання атака», Юрій Косач обґрунтував родовою кармою: «Коли його покликало до армії, він, незважаючи на прохання батьків, перевівся з запілля в бойові частини. І не минули три місяці служби, як він був уже в найкращому відділі, авангарді армії: Гусарах Смерти. Озвалися в аристократичній крові століття. Молодим корпорантом заволодів дух предків, що йшли з Фридрихом Барбаросою на Єрусалим. Спалахнула стара, палка кров хрестоносців» [7, 30].

Подібне впровадження героя в світ, де він – ніби намистина в разку, тобто ніколи не сам по собі, виявляє розуміння цими письменниками, поряд із усім іншим, біологічних законів життя, які постулюють загальну єдність живої природи і її унікальність у кожному окремому представництві, тяглість і генетичну неперервність філогенезу на тлі індивідуальних онтогенетичних циклів. У мікрокосмі людського життя вони заперечують смерть, бо визнають матеріальне й душевне існування предків у нащадках.

Цей вимір знань для сучасної свідомості – після екзистенціалістських парадигм самості й відчуження особистості та постмодерністської картини світу як хаосу, де норми й традиції не мають значення, – мало-відомий. Для авторів же кінця ХІХ – початку ХХ ст., народжених у соціально-культурній дійсності родів і станів, він був очевидним. Уявлення про те, що людина завжди перебуває *всередині* родини, верстви, нації, між прадідами й правнуками, становило для Косачів-Драгоманових реалію, яка не потребує доведення, й тому іманентне їхнім художнім візіям.

Аналізуючи вагу й значення умовної графи «походження» в життєписі персонажів Лариси Косач, Оксана Забужко з проникливістю літературознавця-письменника зауважила фундаментальний принцип їхньої смислової організації, відповідно до якого «усі вони, коли гаразд при-

дивитися, є виконавці певних, у термінах трансакційної психології мовивши, «культурно-генетичних програм» [...], *нащадки*, що несуть у собі *родове* – як *індивідуальне* (коли Кассандра в першій-таки сцені звертається до Гелени «Епіметея дочко», для компетентного читача вона цим уже сказала все, що треба [...]). І таке «антропологічне правило» червоною ниткою проходить через цілу творчість письменниці» [5, 439].

Подібне вірнування героя в династичне буття з його історико-генеалогічним, етосним, естетичним, психологічним та генетичним вимірами, які поєднують усіх родичів зв'язком особливої цільності, притаманне й художньому світові Юрія Косача, проте, на відміну від Лесі Українки, – позначене виразною й активною проговорюваністю теми «крові» як конститууючої рід фізичної й метафізичної субстанції.

Лариса Косач як «органічно романтик» [2] була спрямована на відображення руху духовних енергій крізь час і простір, тому проблема їхньої тяглості у вимірі людини перебувала в спектрі її постійної уваги, хоч і не озвучена прямо. Хтось, хто «вложив гордощі у серце» ліричної героїні в поезії «Якби вся кров моя уплинула отак...»; чийсь погляд, що зорить із очей графа фон Ейнзіделя, коли він, підкоряючись наказові предків, зображених на фамільних портретах, заглядає в свічадо; багато подібних образів і художніх деталей, побудованих на розмові ліричної героїні з дивним гостем або на її ж інтроспекції невідомої, однак не чужорідної, сили в ній самій («Я знала те, що будуть сльози, мука...», «Легенди», «Забуті слова», «Мрії»), – все це можна було б інтерпретувати, вслід за Оксаною Забужко, як експлікацію лицарсько-шляхетського етосу в творчій установці Лесі Українки. Таке тлумачення окресленого образно-сміслового горизонту має, на наш погляд, свою рацію, проте потребує доповнення.

Леся Українка як інтуїтивний інтроверт [12] у процесах творчого синтезу завжди відштовхувалася від суб'єктивно сприйнятого зовні або від подій і переживань особистого глибинно-внутрішнього життя. У митців такого психотипу через специфічну природу їхнього таланту й розуміння слова як одкровення метафорика вміщує важливі гносеологічні сегменти, розпізнані інтуїтивно. Якщо Леся Українка, описуючи ситуацію, марковану військово-лицарською атрибутикою, вивершує її імпульсивною відповіддю *серця*, – це можна пояснити активізацією в душі героя психічних патернів, синтезованих під впливом традицій та етосних норм його верстви. Коли ж мова заходить про аналогічний відзив *крові* або всього *єства*, – це вказівка на психогенетичну основу реакції, за якою стоїть уже не соціальна «варна», а рід.

Рефлексуєючи над дитячими спогадами, пов'язаними з навчальством тітки Олени Косач, Леся Українка зізнається, що багато забула з тих «запальних розмов», однак «барва їх, мелодія раптова тепер, як і тоді, мені бунтує кров» [15, 186]. Такі висловлювання письменниці мають науковий аналог – одне з найконтroversійніших питань сучасної генетики: вірогідне чи ні успадкування складних психічних контентів (емоційно оговорених спогадів, моральних координат).

Психологи (Франсуаза Дольто, Анна Шутценбергер) вважають подібне переймання доведеним фактом. На основі емпіричних даних вони впевнено декларують об'єктивне існування етичного «спадку» [3; 17]. До подібних висновків дійшли психоаналіз і трансгенераційна психологія сто-

совно емоційно-почуттєвого горизонту душі: в специфічних модифікаціях він передається з покоління в покоління [18].

Більш наближена до точних наук генетика обережніша у висновках, бо поки що не може пояснити способу кодування такої інформації в лінійно-нуклеотидному геномі. Все ж підстави для визнання окресленого феномену є, якщо про нього говорять самі генетики, зокрема Володимир Єфроїмсон. На думку вченого, який відстоював ідею генетичного успадкування особистістю морально-етичних і естетичних засад, «питання про матеріальний субстрат біологічних основ альтруїстичних емоцій ще дуже далеке від постановки [...]. Можна постулювати існування центрів, які беруть участь у етичних та естетичних оцінках. Якщо припустити, що такі центри з'єднані нервовим зв'язком із центром задоволення, то без натяжок уявляється й виникнення матеріального субстрату цього зв'язку в процесі еволюції» [4, 18].

Через різнорідність генотипів проявлення вказаних якостей у кожній індивідуальній психічній структурі інше – то максимально яскраве, то на рівні «золотої середини», то мінімальне, приглушене. Поріднення особистостей зі схожими варіантами генотипного прояву почуття справедливості чи сприйнятливості до краси веде до закріплення відповідного душевного спрямування в родовій психології й передається нащадкам. Чи не це мала на увазі Лариса Косач, коли устами Кассандри звернулася до Гелени: «Епіметея дочко!», – означивши таким чином моральний спадок прекрасної спартанської цариці як генетичний.

Серед її незавершених прозових творів є фрагмент під назвою «А все-таки прийди!», досі належно не поцінований дослідниками, проте дуже важливий для з'ясування поглядів письменниці на природу й значення трансгенераційного зв'язку. В цій «утопічній фантазії», побудованій як дружня розмова двох героїв – мореплавця Черкаторе й ченця Верідікуса, в одній із реплік зринає: «Тільки горе тому, хто не загартував духа свого для тої зустрічі, як не він, то нащадки його спокутують за неміч його духа» [13, 334]. На застереження друга (в первісній редакції – близького родича) брат Верідікус відповів: «Ніхто, крім мене самого, не буде покутувати гріха немочі моєї, бо для слави Божої зрікся я земних нащадків по собі, – адже чернець не має спадкоємців від плоті своєї» [13, 334]. У смисловій сфері твору виразно проступає теза про залежність «якості» духовної енергії людини від етосного виміру думок і діянь її предків. Вертикаль духу, за авторкою, кодована генетично. Будь-який переступ батьків відбивається на дітях, які повинні спокутувати «неміч» прародичів, бо «плоть винна проти смертної плоті, дух може завинити тільки проти безсмертного духа, а се ж і є та вина, що не проститься вівіки [...]» [13, 334].

З переконання Лесі Українки в здатності сув'язей генетичних зчеплень утримувати й передавати моральні й емоційні заданості, з яких формується особистість, походить семантика багатьох її загадкових виразів на кшталт: «О горе тим, що вроджені в темниці! / Що глянули на світ в тюремне вікно. / Тюрма – се коло злої чарівниці, / Ніколи не розіб'ється вона» [15, 138].

Ніщо не зникає без сліду: життя в неволі гасить моральну силу, а героїчний вчинок випростовує й зміцнює дух. Щоб припинити ланцюжковий процес генетичного переймання психічних установок покори й байдужості, їхні носії повинні зважитися на самознищення: «О горе нам усім!

Хай гине честь, сумління, / Аби упала ся тюремная стіна! / Нехай вона впаде, і зрушене каміння / Покриє нас і наші імена!» [15, 139].

Не випадково в Оксани й Степана («Бояриня») немає дітей, а загибель Антея («Оргія») спричинила Неріса. У першому випадку Леся Українка, вочевидь, зважила не продовжувати навіть у художньому вимірі життя роду, нащадкам якого рокована ганьба або ж трагічна смерть, якби вони зреклися батькового «спадку». В другій драматичній ситуації поведінка коханої Антея визначена тим, що вона – донька рабині-танцівниці. Перейнявши від матері артистичні здібності й тонке відчуття краси, Неріса йде за покликом крові й дару і з'являється на оргії, але, як невільниця, не знає відповідальності й самозречення – «бо невільники не мали / ані зброї, ані джури, / ні лицарських обов'язків, / тільки мури та кайдани» [15, 300], – тому не розуміє значення свого вчинку й не може передбачити реакції Антея, нащадка вільного й славетного роду. Загибель співця визначена наперед, бо він привів у дім, з якого вийшли герої, духовну чужинку із закладеною генетично низхідною вертикаллю духу.

Усе ж генотип не становить жорстко детермінованої заданості, бо якщо навіть «життєвий план людини визначено іншими людьми або якоюсь мірою обумовлено генетичним кодом, то й тоді все її життя свідчитиме про постійну боротьбу» [1, 149]. Кохання Антея не переродило Нерісу, однак чиста любов Мавки змінила Лукаша, перемигши його душевний спадок від матері. Визволення можливе для всіх, навіть для тих, чий батьки й діди були невільниками, – за умови прагнення, зусилля, свідомого вибору іншої екзистенційної парадигми, смерті старого «Я» й воскресіння в новій духовній іпостасі. Відображення цього онтологічного пориву, який перековує дух людини, знайдемо в багатьох поетичних і драматичних візях Лесі Українки як письменниці-неоромантика. Цілісно й концентровано його передає останній катрен поезії «Товаришці на спомин»: «Нехай же ми раби, невільники продажні, / Без сорому, без честі, – хай же й так! / А хто ж були ті вояки одважні, / Що їх зібрав під прапор свій Спартак?..» [15, 131].

Таким чином, трактування природи трансгенераційного зв'язку в творчості Лариси Косач мало інноваційний характер. Використовуючи для створення драматичного напруження і видимий модус спадковості, тобто візуальну й психічну схожість родичів («Блакитна троянда», «Адвокат Мартіан», «Родина Бажаїв»), Леся Українка все ж наповнювала генетичну вісь поріднення глибшим сенсом, сучасній науці поки що не відомим, бо питання, яким чином можуть фіксувати себе у фактично незмінному геномі людини такі психічні сліди, ще дуже далеко від прийнятної відповіді.

Можливо, пояснити описане явище допоможе відкриття, яке поставило під сумнів одну з аксіом генетики – цифрове кодування спадкової інформації. На початку XXI ст. виявлено, що «гени вмикаються або вимикаються внаслідок змін у просторовій організації ДНК. Геном являє собою комбінацію двох типів інформації: цифрової (послідовність нуклеотидів) і аналогової» [11, 375]. Для означення останньої запропоновано новий термін – *гістоновий код* [19]. Конфігурація молекули ДНК не менш важлива для правильного розвитку організму, ніж визначене чергування в ній хімічних елементів, – і змінам вона піддається швидше.

Якщо ж на експресію генів здатен вплинути сильний стрес [11, 197–214], то чи не мають такої сили й інші чинники, зокрема – утримувані

століттями етос і аксіологія роду? Леся Українка відповіла на це запитання ствердно, вклавши в уста Командора («Камінний господар») пряму й виважену апологію його династії грандів: «З нас, де Мендозів, / були здавен всі лицарі без страху, / всі дами без догани [...]. Нам належить перше місце всюди, / бо ми його займати можемо гідно, / і нас ніхто не може замінити...» [16, 125–126].

Семантично аналогічними висловлюваннями інкрустовано чи не всі повісті, романи й п'єси Юрія Косача. Окреслене явище володіло якимось притягальним ореолом для нього. Твір за твором цей письменник – останній з роду Косачів-Драгоманових – нанизував на той самий смисловий стержень: людина автохтонна / людина «без ґрунту», особистість і рід / особистість поза родом, гармонія / хаос. Тема трансгенераційного зв'язку в його кровному (генетичному) аспекті становила для Юрія Косача настільки актуальну й «живу» проблему, що проговорювана ним у тексті до прямих вербальних акцентів.

У новелі «Остання атака», фрагмент із якої цитовано вище, життєвий сценарій головного героя визначений його належністю до аристократичної династії з мілітарною кармою: у молодому чоловікові раптово заговорила кров предків-хрестоносців, і він, рушивши за цим покликом, знайшов так само, як вони, неславу смерті на чужій землі. Доля поручника Івана Сухини («Сонце в Чигирині») окреслена тим, що він – онук одного з керівників гайдамацького повстання 1768 р., «а його схожість з дідом-ватагом була дивна й вражаюча» [8, 33]. Русло думок і вчинків цього героя автор вибудовує за аналогією до вгадуваного мислення Кліма Сухини. Іван не тільки оглядається на родову стигму (««Чуєте, панове, мого діда в Кодні на паль насадили, живому язика одрубали, кості ламали [...]», – Сухина й справді тремтів. Запалилось його обличчя й очима бігли недобрі, хижі іскри» [8, 37]); він, по суті, є візуальним і душевним двійником свого діда.

Межово поглиблений цей таємничий топос у новелі «Голос здалека». Сюжет твору розгортається навколо зустрічі в паризькому шпиталі двох людей (смертельно хворого інженера, який набув у колонії невиліковної тропічної недуги, й студента-українця), котрі, за дивним збігом обставин, носять одне й те ж прізвище – славетне (й рідкісне) найменування козацько-старшинського роду з найближчого оточення гетьмана Івана Мазепи. У спільній мандрівці родоводами ці незнайомці з ідентичним фамільним прив'язанням, однаково чужі собі й зовнішньому оточенню, знаходять імлісті натяки на близьку порідненість. Багато років загубленого в часі й просторі нащадка українських державців мучило прагнення з'ясувати, хто він насправді, де коріння його роду. Нічого не знаючи напевно про своє походження, «інженір Ч» дослухався до голосу крові, намагаючись заповнити змістом генетично успадковані психічні патерни.

Традиційна генетика сформулювала положення про те, що генотип детермінує рамки і якість різних компонентів психіки, але її смислові компоненти залежать від умов розвитку особистості [4, 16]. Малюючи яскраві картини з життя прадідів, що постають перед внутрішнім зором «мазепинця Ч», конструюючи постаті поручників Отто фон Гагенав та Івана Сухини як психічні копії (портрети) їхніх предків-воїнів, описуючи «голос здалека» (з надр ества), Юрій Косач видимо й, мабуть, не без причин ігнорував наведене застереження генетиків. Як інтроверт із опертям на емоційне

пізнання світу [12], він надавав більшого значення власним відчуттям і переживанням, ніж об'єктивним фактам. Вочевидь, душевний стан, відображений у його творах у гіперболізованій формі як «щось глибоке, підсвідоме», «дивний, тривожний відгомін, що стрясав мною (інженером Ч. – Г. С.) інколи» [6, 58], «стугоніння крові, що раділа» [9, 219], був близько знайомий письменникові, персонально ним пережитий.

Відірваний історичними катаклізмами від власного родового віття, Юрій Косач у жодній країні не зупинявся надовго. Юрій Шерех згадував, що «його носило по всіх усядах, і ніколи не знати було, звідки саме тепер він спаде на вашу голову» [17, 561]. Ізидора Косач у листі до сестри Оксани висловила про Юрія Косача так: «Хочеться знати остаточно, що за людина Юрко. Мені його весь час шкода і злість бере, що через отаку нещирість [...], як у матері, та батьківську м'якість вдачі він талант свій споневірює, і може хто знає до чого докотитись» [10, 272].

Складна й суперечлива натура, що, вочевидь, становило його психічний спадок від батьків, племінник Лесі Українки все життя з однаковою силою прагнув особистісного самовизначення – й намагався уникнути ваги власного походження, зобов'язань, які накладав на нього соціальний статус предків, психогенетичних якостей, котрими був наділений через народження у «варні» письменників і громадських діячів, – тобто того, що мало би стати підмурівком автоідентифікації.

Вроджені особливості характеру Юрія Косача, що відтак спроектували своєрідну «маятниковість» його суспільно-ідеологічних і літературних поглядів, утверджено й закріплено під впливом чужого (нерідного, іншого) зовнішнього оточення. У часі й просторі цей яскравий, талановитий письменник опинився поза своїм світом – Старим, становим, де все визначала генеалогія, де провідна верства заступала етнос, де шляхетський статус детермінував життєвий шлях і моральну вісь під знаком високого обов'язку. Юрій Косач був свідком краху тієї суспільної організації, в якій виріс. Її загибель він зі щемом відтворив у одному з останніх романів «Сузір'я Лебеда».

Хоча Старий світ зник разом із звичним укладом життя, типом культури, традиціями, побутом, люди, які належали йому, так і не змогли адаптуватися до нових умов існування. В них, так само, як в останньому письменникові з роду Косачів, діяв закладений генетично «сценарій» розвитку, їх спрямовував «дух дідів» – успадковані психічні властивості й установки, що не мали вжитку в неорганічному їм стилі буття. Верства, рід, етос – те, що конституювало міцне пов'язання індивіда з іншими, схожими на нього, – втратили значення. Людина залишилася в безмежжі вічності сама.

Однак Юрій Косач, який в юності знав іншу світобудову – теплу, зріднену, підтримуючу, – знову й знову, кожним новим твором намагався повернути її, продовжити в художній дійсності визначне життя своєї династії, ваги якого не витримував у чужих собі реаліях, тому питання трансгенераційного зв'язку, *поклику крові* проступає в смисловому полі його «тексту» як одне з установчих, центральних, як втілення знання про детермінувальну силу генетичного коду.

Мабуть, найбільш прямо власний погляд на онтологію людини письменник висловив у династичній сазі «Сузір'я Лебеда»: «Навіщо було б полонити розум химерами? Навіщо було б іти наперекір одвічним призначенням – хіба на те далось життя, в своїй істоті завжди те саме, завжди

тільки сув'язь повторяльностей? Кров окреслює стан, стан окреслює долю людини і коли зраджує все – кров не зрадить ніколи, бо кров – це частки душі людини, барвлені найшляхетніше, бо кармазиново» [9, 220].

Усі спроби Юрія Косача вийти з русла династичної екзистенції закінчувалися ностальгійним поверненням до роду в художньому вимірі, з кожним новим витком стверджуючи рацію тези, яку висунули генетики й психологи ХХІ ст.: «Воля для людини становить реалізацію її внутрішнього детермінізму» [11, 417].

Із реставрацією антропологічної картини світу біологічна основа онтогенезу проступає на її загальному тлі як забутий, однак збережений окремими вимірами людської діяльності і серед них – літературою, горизонт буття. Психогенетичне прочитання характерів і сюжетів, створених письменниками, для яких проблема кровного пов'язання була особливо значимою, як у випадку Лесі Українки та Юрія Косача, повертає сучасній свідомості давні знання про «спадок предків» та «голос крові» як реалії, що надають людині визначене місце в безмежжі всесвіту й вічності.

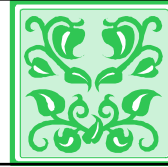
Література

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди: психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: психология человеческой судьбы / Э. Берн; общ. ред. М. С. Мацковского. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1996. – 336 с.
2. Бойко Ю. Естетичні погляди Лесі Українки та її стильові шукання / Бойко Ю. // Вибране / Ю. Бойко. – Мюнхен: [б. в.], 1981. – Т. 3. – С. 241–286.
3. Дольто Ф. На стороне ребенка / Ф. Дольто; пер. с фр. – СПб.: Петербург – ХХІ век; М.: Аграф, 1997. – 528 с.
4. Эфроимсон В. Генетика этики и эстетики / В. П. Эфроимсон. – СПб.: Талисман, 1995. – 288 с.
5. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
6. Косач Ю. Голос здалека / Юрій Косач // Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 49–64.
7. Косач Ю. Остання атака / Юрій Косач // Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 29–48.
8. Косач Ю. Сонце в Чигирині: повість / Юрій Косач. – Львів: [Червона Калина], 1992. – 91 с.
9. Косач Ю. Сузір'я Лебедя: роман / Юрій Косач. – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1983. – 276 с.
10. Листи так довго йдуть: знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / [упоряд., передм. та прим. С. Кочерги, післямова О. Сліпущко]. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – 308 с.
11. Ридли М. Геном: автобіографія вида в 23 главах / Мэтт Ридли; [пер. с англ. и ред. канд. биол. наук О. Н. Ревы]. – М.: Эксмо, 2008. – 432 с.
12. Стасюк Г. Специфіка художнього психологізму в творчості письменників-родичів крізь призму спадкових психічних властивостей / Галина Стасюк // Літературознавчі обрії: праці молодих учених. – К.: Інститут

- літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2010. – Вип. 17. – С. 195–201.
13. Українка Леся. «А все-таки прийди!» // Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1976. – Т. 7. – С. 330–334.
14. Українка Леся. Адвокат Мартіан / Українка Леся // Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 6. – С. 9–70.
15. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 1: Поезії. – 447 с.
16. Українка Леся. Камінний господар / Українка Леся // Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 6. – С. 71–162.
17. Шевельов Ю. МУР і я в МУРі (Сторінки зі спогадів. Матеріали до історії української еміграційної літератури) / Шевельов Ю. // Вибрані праці : у 2 кн. / Юрій Шевельов ; упоряд. І. Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – кн.2 : Літературознавство. – С. 559–592.
18. Шутценбергер А. Синдром предков: трансгенераційні зв'язи, семейні тайни, синдром годовщини, передача травм и практическое использование геносоциогаммы / Анн Анселин Шутценбергер ; пер. с фр. – М. : Изд-во Инст. психотерапии, 2005. – 256 с.
19. Jenuwein T. Translating the histone code / T. Jenuwein, C. Allis // Science. – 2001. – № 293. – P. 1074–1080.

In the article features of the functioning of the genetic paradigm in the semantic structure of art work are analyzed. The analysis on the basis of the works by Lesia Ukrainka and Yuriy Kosach is realized.

Keywords: *Kosachs'-Drahomanovs', transgenerational connection, heredity, sense.*

ПЕДАГОГІЧНІ ОБРІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті йдеться про перші фази громадської активності Михайла Драгоманова, пов'язані з учителюванням у недільній школі й теоретично-педагогічними обґрунтуваннями на сторінках столичних часописів потреби запровадження української мови в початковій освіті. Саме ці аспекти духовно-практичної діяльності нібито зблизили його з українофілами. Проблема осмислюється в контексті суспільно-політичної тактики вченого та його світоглядно-ідеологічних пріоритетів. Увагу акцентовано на особливостях дієзи та її кінцевих цілях. Залучення рідного слова в педагогічну практику, як і студіювання народних елементів загалом, мали стати в Драгоманівській системі засобом утвердження російської ідентичності й одним із напрямків русифікації української суспільності.

Ключові слова: недільні школи, українофільство, теоретично-педагогічна система, світоглядна парадигма, ліберально-демократична тактика, засіб русифікації реформування Російської імперії.

Однією з найбільших загадок життєво-творчої «кривої» Михайла Драгоманова є його перехід на позиції українства. Причини, що спонукали на такий крок, досі залишаються за сімома замками. Адже тривалий час «все вело молодого вченого лиш до общерускості» [17, 312]. Сам він пов'язував такий «крутий злам» свідомості із внутрішньою потребою прислужити українській спільноті шляхом поширення народної освіти й підготовки науково-популярних книг. Більше запобіг у першій справі: практичній роботі в недільних школах, а після їх закриття у «Временній педагогічній школі» у Києві. Саме «педагогический интерес сблизил меня с украинцами», – переконував він пізніше [10, 1, 45].

Утім, обидва аспекти (шкільництво й видання популярно-наукової літератури) в тодішніх реаліях найтісніше поєднувалися. Такий характер їм надавали вузько спеціальні (навчально-виховні) й ідеологічні (власне – політичні) детермінанти. Сутність перших полягала в тому, що, згідно з тодішніми здобутками педагогіки, починати навчання в народних школах (особливо ж там, де рідне слово не збігалось з мовою офіційних зносин) рекомендувалося зі зрозумілої й близької дітям говірки простолюду, опираючись на місцеві побутові, історичні культурні і т. ін. елементи. З іншого боку, народна мова в освітній сфері тодішньої Російської імперії, на погляд Драгоманова, мала стати заборолом польським претензіям на панування над українським людом і «природним» засобом русифікації «краю».

Та парадоксом тодішнього державно-політичного буття, а значною мірою й духовною драмою для Михайла Драгоманова, стало те, що українофіл «по-поліцейському в Росії значить сепаратист», як із сумом

констатував він у брошурі «Народні школи на Україні» [11, 48]. Приклалися до узвичаєння такого реноме різні сили, а чи не найбільше – «Московские ведомости» Михайла Каткова. Принаймні їх в «Автобиографической заметке» названо органом «реакционеров и государственных централистов», котрі, «сражаясь с поляками, напали и на украинцев, усмотрев в их стремлениях, даже чисто литературных, сепаратизм, – и объявили все украинское движение делом польской интриги» [10, 1, 45]¹. Наслідком для українства, як відомо, став горезвісний Валуєвський циркуляр (20 червня 1863 року), яким заборонялося друкування українською мовою книг шкільного й релігійного характеру.

Судячи з усього, патріотичні змагання національно-української еліти його не приваблювали, а радше навпаки, та її педагогічні й видавничі наміри нібито забезпечили той ґрунт, на якому стало можливе зближення з українофільськими студентськими гуртками, «котрі в 1862 р. злилися у велику громаду, душ в 250–300» [10, 2, 157]².

Дослідники здебільшого приймають авторські пояснення, підтримуючи версію педагогічної контрверзи й зацікавлення підготовкою та виданнями українських книг для народу і не заглиблюючись у її сутнісні виміри. Переважно погоджувалися з нею й колеги Драгоманова з українофільського «цеху» [15, 29]. Однак наукові потреби можна було задовольняти і в університетському ліберально-професорському середовищі, яке досить прихильно ставилося до здібного й суспільно активного студента, а національні чуття його були, як сам зізнавався, атрофовані й ледь жевріючі, тож не могли спричинити внутрішній примус до серйозних дій на громадсько-українському полі. Тим паче, що Михайло Драгоманов досить скептично відгукувався про евристичний потенціал тодішньої української науки загалом, про її можливості й перспективи, а також мав значні претензії до видавничої продукції Старої громади й критично-недовірливо оцінював її значення. До всього, публікація українських книг була пов'язана з певними ризиками. Якщо зважити, що в перспективі він розраховував на державну службу й кар'єрний ріст³, то такі форми професійної й суспільної активності виглядають дещо дивними й алогічними. Не менше дивно, що,

¹ Не зайвим, гадаю, буде нагадати, що саме в цьому органі, поряд із «Русским вестником», Драгоманов розпочав свою науково-публіцистичну одісею.

² Орієнтувався Михайло Драгоманов, зрозуміло, на той напрям у Громаді, що «ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент – і в той же час найбільш потрібуючий для себе вслуги, – і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі вгору вкупі з ним (розвивати літературу знизу вгору). В таким поступанню ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову». Це угруповання називали в московській і польській пресі хлопоманським. На протипагу йому власне українофільський напрям «виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у перву голову рівнятися з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви» [10, 2, 162].

³ Навіть пізніше, в еміграції, Франкові признавався, що хотів би обіймати посаду попечителя Київського навчального округу, а дочці – що бачить себе в кріслі не мало не багато, а міністра народної освіти [Див. відповідні свідчення в ст.: 22, 392–393].

зблизившись з українофілами, Михайло Драгоманов не поспішає братися ні до видання популярних народних книжок (головний мотив, що нібито штовхнув на такий вибір), ані до словникової чи етнографічної роботи, що не припинялася навіть у період наступу на свідоме українство, – натомість він зійшовся ближче з учителем російської словесності Євгеном Судовщиковим: «обидва приятелі держались від головних громадських діячів трохи осторонь і постійно сперечалися з ними по принципових питаннях» [15, 29]. Крім того, впадають в око завищені запити Драгоманова-студента, надмірна амбіційність і сливе хворобливі претензії на лідерство. Не інакше, як діяли в цій ситуації не ті, що озвучував, спонуки або ж був додатково ще якийсь зовнішній, причому енергетично потужний «товчок», що, трансформувавши свій потенціал у політичне чуття, став рушійною силою його задумів і звершень.

За «змайстрованим» принципалом шаблоном вибудував його життєпис, зокрема, Агатангел Кримський, зреферувавши висловлювання на цю тему й уникаючи коментарів. Він хіба «прикрасив» деякі сторони, з огляду на жанр публікації (некролог), і чіткіше диференціював етапи цього «ритуалу переходу», намагаючись простежити їх внутрішню динаміку й структуру: педагогічні зацікавлення, мовляв, «навіяли йому рішучу думку» про потребу запровадження української мови в початкових школах → студії над українською етнографією й фольклором, перш за все над історичними піснями, «присилували [...] тяжко полюбити той народ і пережити всіма силами душі всі подробиці української справи в Росії і Австро-Угорщині» → приязнь із проф. Володимиром Антоновичем і початки співпраці з київською Громадою → публікації протягом 1866–1867 років на тему «педагогічних українських ідей» та реакція на них російських реакційних кіл («напустивсь на нього Катков») і урядових сил («віддано під нагляд поліції»). «Як каже Драгоманов, ця обставина, внаслідок природної реакції, *прикувала* його до українського прямування» [17, 312]. Не перечу, що перелічені ексцеси траплялися на житейських полях Михайла Петровича. Хоча навіть із оприявленої схеми випливає, що він зацікавився українською проблематикою поневолі, внаслідок агресивно-войовничої реакції на його цілком безневинні педагогічні міркування, витлумачені як «мой сепаратизм». Та й покарання за «крамольне» поведження молодого вченого виглядає якимось дивно, особливо нинішньому поколінню українських науковців, – відрядження за кордон на цілих три роки! Вразливими пропонувані схоїї бачиться ще й тому, що Михайло Драгоманов зізнавався: працюючи в недільних школах, він перебував на позиціях космополітизму й горою стояв за російщину – за нібито «гуманітарний, європейський» її елемент [див.: 10, 2, 156].

Згідно того самого джерела, «за студентських часів уважали були Драгоманова за одного з найзапекліших ворогів українського руху» [17, 21]. Тож переродження Савла в Павла, якщо воно справді відбулося, мусило мати серйозний, глибинно-сутнісний підклад і якусь «вищу» мотивацію. Зрештою, «шлях маски» передбачав тим більше свою причинно-підставну базу. Відтак постає крайня необхідність детально приглянутися до кожного з названих пунктів, аби з'ясувати зачасне зерно. А починати пошуки варто, звісно ж, від порога, себто педагогічної дієзи.

Першою в її ряду стала нібито участь у справі організації недільних шкіл. «С самого поступлення в університет, осенню 1859 г., я попав в кружок студентов, которые основали первые воскресные школы в России», – згадував він пізніше [10, 1, 40]. Детальнішої розмови на цю тему автор уникає, покликаючись на те, що описав їх, «как вообще все свое участие в деле народного образования», у брошурі «Народні школи на Україні». В «Австро-руських споминах» картина трохи повніша, з'являються нові деталі й уточнення, та все ж акцент зроблено на національно-політичних відмінах між представниками різних груп українофільського руху. Показується, той «кружок», у який із перших днів перебування в Києві потрапив студент-першокурсник, складався з вихідців із Полтавщини, і саме він нібито був причетний до відкриття першої в Російській імперії недільної школи та її життєдіяльності¹. Було ж таких шкіл у Києві три: окрім тієї, що на Подолі, – ще Новостроєнська та Печерська. Друга, «куди зібралось кілька принципіальних українофілів з правобережців і чернігівців, до котрих доходили спеціально українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й ін., і потім деякі молодші полтавці, підпавші під вплив П[ильчи]ко[ва]», стояла на виразно національних позиціях. Полтавці, наголошував мемуарист, «були всі українці з роду», але «не цурались російщини й стояли за неї». Цьому останньому Драгоманов надавав пізніше, правда, специфічного тлумачення: стояли вони, мовляв, «зовсім не за московський національний її елемент, а за гуманітарний, європейський», тому й називали їх космополітами, а не москалями. Загалом же, доводив він, принципових розходжень між подолянами й новостворенцями не було: ті й ті однаково послуговувалися в навчальному процесі українською і російською мовами (другою частіше, бо мали в своєму розпорядженні більше відповідної літератури), а суперечки між ними спалахували більше на теоретичному підкладі. Дискутували ж вони найчастіше питання, який мотив (політичний чи педагогічний) повинен бути провідним у шкільній практиці. На цьому ґрунті «доходили до спору про вагу національного й народно-традиційного елемента і всесвітнього, наукового. Ми вище ставили останній, новостворенці – перший» [10, 2, 156]². Відтак уся ця розмова про київські недільні школи нагадує більше засіб, ніж безпосередній предмет споминів, потрібний авторові, аби обґрунтувати свій космополітизм і переконати читача у вірності головним принципам на різних етапах свого життєвого шляху. Не схиляє ця розповідь і до висновку, боцімто його вчителювання якомусь сприяло зближенню з українофілами.

Михайло Драгоманов чомусь промовчав, що, окрім згаданих чоловічих, протягом 1860 року в Києві були відкриті дві жіночі недільні школи

¹ «Зараз поступивши в університет (1859 р.), я пристав з усім нашим полтавським кружком до «воскресних шкіл», бо перша така школа (у Києві на Подолі) була одкрита нашим кружком» [10, 2, 156]. Згідно історичних документів, у ній висловило бажання працювати 17 студентів університету Св. Володимира й 1 – із духовної академії [5, 35].

² Третю школу, що діяла на Печерську, називали слов'янофільською, бо в ній «зібрались чисті москалі вкупі з українцями, деякі з котрих потім виступили гарячими мовцями в українофільській громаді». Треба гадати, що й вона поєднувала українську й російську мови навчання.

(одна в приміщенні Другої гімназії, а інша – в Фундукліївській жіночій гімназії). Правда, вони не мали такого громадського резонансу, як перші, «бо жіноцтво, виховане здалека від суспільної діяльності, мало великі сумніви щодо свого підготовлення до вчительської праці» [5, 37]. Крім того, студентство «мало практику» також, як про це інформує й Драгоманов, «в школі щоденній при університеті і в других» [9, 204], а вихованці духовної академії хотіли відкрити подібну інституцію й у себе, та обидва ці проекти не мали успіху.

Потребують корекції й мемуарні свідчення Михайла Драгоманова стосовно опозиційності київських недільних шкіл. Традиційний історичний погляд на цю справу (а він сформувався значною мірою саме на підставі його інформації) в основах збігається з ним заявленим. Сутність його зводиться до того, що мета обох шкіл, мовляв, була спільна («дати українському народові освіту в найбільше приступній та зрозумілій для нього самого формі»), але підходили протагоністи до її здійснення з різними тактичними «заготовками»: новостворенці акцент робили на рідному слові (через те й звали себе українцями), а подоляни «не цурались російщини, тримались і її, вважаючи неможливим поки що обійтись без її культурних засобів» (тому – космополіти). Розходження, таким чином, мала нібито теоретичний характер і була тимчасовим явищем (вимога «переходового часу, поки немає підручників та книг на українській мові» [див.: 5, 38]. На загал так воно, мабуть, і було. Але сама кість речей, як кажуть, у дрібницях. А вони спонукають до роздумів. По-перше, оті начебто теоретичні розбіжності базувалися далеко не на науково-педагогічних засновках, якщо новостворенці (за свідченням того ж дослідника) «зазначали, що неукраїнська школа більше деморалізує, ніж учить»(там само)¹. По-друге, після закриття в 1862 році царським указом недільних шкіл Новостворенська не зникла безслідно, а на її основі київські патріоти організували щоденну безплатну школу для народу; саме туди була передана бібліотека Подільської недільної школи, там працювали якийсь час видатні діячі національного руху (Антонович, Кістяковська, Новицька та ін.), і «саме в цій новій школі знов пробували українці утворити свій педагогічний осередок» [5, 42]. Тобто не на Подільську, а саме на цю школу українофіли покладали головні надії, а згадані «теоретичні» розходження стали своєрідною предтечею чи репетицією грядущого розколу в Старій громаді.

Головне ж – і це буде по-третє, – що для самого Драгоманова та його оточення цілі діяння уявлялися досить-таки своєрідно. Нагадаю, що, згідно об'єктивних свідчень одного з його талановитих вихованців, в оточенні київських інтелектуалів Драгоманов тоді мав славу зятого українофоба і

¹ Зрештою, Сильвестр Глушко, якому належать наведені твердження, трохи нижче все ж визнавав, що підклад таких розходжень був ідеологічний, а пріоритет «педагогічних правил» мав значно глибшу природу й більш далекосяжні наслідки. «[...] Під час своєї праці в недільній школі він так собі й уявляв, що українська мова може ввійти в школи в Росії тільки тоді, коли агітація за неї буде виходити з такого педагогічного, а не національного принципу», – констатував він [5, 40]. Варто додати, однак, що те «входження» української мови в шкільну практику Драгоманов розглядав не з огляду на її власні перспективи, а як засіб досягнення певних державно-політичних цілей.

турбувався про освіту українського народу його рідним словом аж ніяк не задля нього самого чи його щасливого майбуття, – запровадження поодиноких елементів національної мови а навчально-освітні програми було для нього, як побачимо, одним із напрямків ліберально-демократичної русифікації «Юго-Западного края» й «делом спасения единства государства» (див. нижче). Трохи пізніше в програмово-публіцистичній студії «Восточная политика Германии и обрусение» він затіє гострі баталії з тодішнім міністром освіти графом Толстим (що, втім, драматично відіб'ється на його професорській кар'єрі й життєвих роздоріжжях) власне тому, що той ігнорував евристичний потенціал цього інструментарію.

Отож перше ніж продовжити спостереження за акцентами мемуарних зосереджень Михайла Драгоманова, варто розширити, конкретизувати й відкоригувати загальну історично-педагогічну панораму. У середині 1850-х років із воцарінням Олександра II дещо змінилися суспільно-політична і духовна атмосфери в Росії. Михайло Драгоманов характеризував ті зміни як проблиски («почало показуватися») «нового духу». «Дух той спочатку ще не мав виразної соціально-політичної барви, але виявлявся підняттям інтелектуальних інтересів, моральних і літературних», – писав він [9, 590]. Зрозуміло, що молодий вінценосець, який заступив на «апостольським престолі» свого батька, зятятого реакціонера й свавільника, котрий, правдоподібно, скінчив життя самогубством, аж ніяк не турбувався історичною долею поневолених націй і народів, але, «вихований дещо по-європейському», він розумів, що Росія не має ніяких перспектив без послаблення колоніального режиму й бодай поміркованих змін щодо судових й адміністративних порядків. «[...] А тому й зважився на скасування традиційного для Московщини кріпацтва, та взагалі на значні реформи в структурі державного апарату своєї імперії» [26, 189]. Цю «коротку добу більшої волі громадської чинності» й використали українці в своїх заходах. Головним осередком громадсько-політичного життя став Петербург, де осіли після повернення з заслання «братчики» (Олександр Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко). Вони заснували книжкове видавництво і почали видавати «Основу», перший український часопис, що відразу ж знайшло відгомін в Україні. Їх ініціативу підхопили національні провідники на батьківщині.

Заходи в напрямку організації недільних шкіл починали студенти-панічі, насамперед поляки за походженням, що склали гурток хлопоманів, – вони бралися вчити грамоти дітей, що були за прислугу в батьківських маєтках. «[...] Я пригадую, – писав Борис Познанський, – ті перші часи зближення з народом; пригадую прояви обурення проти тих з наших товаришів, які зважились вимагати від виведених з дому хлопчиків усугублення, а не вчення, проти тих товаришів, які були для хлопчиків панями, поміщиками, а не старшими братами» [цит. за ст.: 5, 35–36]. Саме вони на місцях найчастіше складали основу учительського колективу недільних шкіл.

Відтак і своєрідним праобразом недільних шкіл стали аналогічні польські навчальні заклади. Та заводилися вони, що цілком природно, як історично-педагогічна антитеза останнім. 1863 року в Польщі, як відомо, спалахнуло повстання. Підготовка до зриву почалася, певна річ, раніше. Одним із її напрямів була ідеологічна складова, зокрема спроби ополячити й окатоличити населення Правобережної України через школи. Цією справою займалося створене в останній декаді 1850-х таємне польське шкільне

товариство. Дідичі взялися переконувати тутешні адміністрації, що «постати маюче увольнення кріпаків тоді тільки може бути направлене здорово, як вони будуть освічені письменством» [9, 205]. І вони таки домоглися відкриття в своїх маєтках шкіл для селян, де напоумляли католицькі священники за польськими підручниками, а також дозволу звозити з сіл у Київ на навчання слуг, з якими працювали польські студенти.

Безпосередньо ж на українському ґрунті предтечею стали відкриті в Білій Церкві, а відтак і в довколишніх селах, з ініціативи о. Петра Лебединцева (тоді викладача Закону Божого в тутешній гімназії, а пізніше священника Успенського собору на Подолі й протоієрея Софійського собору) народні школи при церковних приходах. Треба гадати, що «охочі студенти університету» були задіяні і в них, алузією на що слугує в свідченнях Михайла Драгоманова доданок «і в других». Загалом же до роботи на ниві народної освіти було залучено близько 200 осіб.

Стара київська громада підтримала ті починання й надавала важливого значення діяльності недільних шкіл як одному з елементів національного й політичного самоусвідомлення українців. Не випадково тому їх мережа найближчим часом (1859–1861) охопила мало не всю Наддніпрянщину, і на неї припадало майже третина з 362 відкритих тоді в Російській імперії подібних навчальних закладів [6, 66]. Та й у «низах» це викликало немале піднесення. «Молодіж, а далі старі, голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцями і дівчатами за азбуку і дошку», – згадував пізніше Михайло Драгоманов [11, 10].

Усе ж твердження в автобіографічних нотатках, буцімто «с самого поступлення в університет» він зайнявся разом із студентами-однотумцями справою заснування недільних шкіл, що, власне, й скерувало на дорожку українофільства, звучить перебільшено. Достеменно відомо, що першу в Росії недільну школу для дорослих було відкрито з дозволу Миколи Пирогова в жовтні 1859 року. Таке рішення попечитель навчального округу прийняв, певна річ, не самовільно чи, борони Боже, всупереч урядових директив, а на підставі того, що ще «у 1856 р. Санкт-Петербург розширив компетенцію місцевої адміністрації в освітніх справах» [6, 66].

Ентузіазм і піднесення були настільки могутні, що в перші часи вчителів зголосилося більше, ніж учнів. Та й останні (чи, властиво, їхні батьки) відразу ж збагнули вигоду й користь від недільних шкіл. І якщо на перше заняття прийшло близько 50 осіб, то наступні відвідувало вже 149. Це викликало потребу розширення мережі. Наслідком стало відкриття на тих самих підставах згадуваної школи на т. зв. Новом Строєнні [див.: 5, 36–37]. А далі, як кажуть, пішло-поїхало.

Та навряд, чи був займався безпосередньо організацією недільних шкіл студент Михайло Драгоманов. У кожному разі в листуванні з батьками – а в ньому детально відтворено головні «ранні» віхи його життєвого шляху й духовної біографії – про це нема ні згадки, а чимало деталей схиляє до висновку, що він тоді був наче й відчужений від активного громадсько-політичного чи навіть педагогічного життя і, сказати б, збоку, байдуже-апатично спостерігав за суспільними і державними колізіями, пов'язаними насамперед із «визріванням» польського повстання й істерією, що охопила суспільні «вершки» напередодні й після реформи 1861 року. Пор.: «Теперь я начинаю жалеть, что не поехал домой: лекций уже нет с

1-го декабря, да и правила в нашей (студентской) и профессорской библиотеке так глупы, что на праздники не дают книги домой, так что приходится почти сидеть без дела»; «По университету нет ничего замечательного» [18, 394, 397]. Уперше (і єдиний раз) згадка про недільні школи мелькає в листі матері від 15 лютого 1861 року: у Києві, мовляв, у розпалі добродійні театральні вистави; лицедіють і студенти – «в пользу заемной кассы и в пользу воскресных школ» [18, 398]. Потім помирає батько, й епістолярне спілкування з Гадячем припиняється на цілий рік.

У брошурі «Народні школи на Україні», до якої відсилав читача Михайло Драгоманов як до більш ґрунтовного й повнішого джерела інформації, про недільні школи він згадує двічі: коли подає короткий начерк історії «мужичої освіти», а також розкриваючи тему т. зв. «бунтівської проповіді про школах», що начебто призвела до їх закриття [див.: 11, 10–11, 19–22]. Саме в цьому другому пасажі одним реченням сказано про особисту в них участь: «Ми, своєю особою були між першими учителями першої недільної школи в Росії, секретарем її два з половиною роки, і не кидали праці над мужичою освітою років 4 після того і можемо говорити про це діло як самовидець, і то ще й такий, котрому нема причини ні таїтись, ні перекручувати те, що ми бачили» [11, 19]. Серед засновників тих шкіл були, згідно з цією версією, одні студенти університету, «по більшій часті сама зелена молодіж, первокурсники». Натомість ніхто зі «старших і смирніших», а тим паче – з «начальства», до цієї справи рук нібито не прикладав. Причин, що заставили взятися за гуж, було кілька. Насамперед це розчарування в молодому цареві й усвідомлення, що він зі своїми сатрапами не приведе Росію до щастя. По-друге, – це зміни у світоглядній парадигмі, сутність якої в цьому «оновленому» вигляді окреслено як своєрідна суміш республіканських ідей із соціалістичними («по тодішньому київському» – хлопоманськими), хоча й додано, що такими учасники їхнього полтавського гуртка були «по-своєму». А «сама найгарячіша наша думка була: чим-небудь і як найскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися за його кошт» [там само, 20].

Хоча раніше він не був таким категоричним щодо ініційованого студентами-першокурсниками заходу й відчуженості «начальства» від нього, подаючи історію, що так скажу, без особистісного пафосу, правдоподібніше, як на мене, й більш життєвою з історичного й організаційного погляду. Так, у надрукованій на шпальтах львівської «Правди» незадовго перед тим статті-спогаді «Антракт з історії українофільства (1863–1872)» автор називав серед головних дійових осіб акції професора російської історії Київського університету Платона Павлова, «котрого загальний голос почитав головою ліберального кружка в київській громаді і котрий мав найбільшу вагу у студентів і був головний зачинатель недільних шкіл у Києві (курсив мій. – Р. П.), а потім назначен був Пироговим і їх офіційним надзирателем» [9, 207]. А коли він переїхав у Петербург, то «розпорядителі всіх шкіл недільних вибрали його головою» [там само, 209]¹. Саме

¹ Також у спогаді «Два учителі» принагідно імпліцитно проведено думку про причетність професора Павлова до недільних шкіл: «Я вже тоді був у Києві в університеті, де дякуючи Бекману [...] і недільним школам познайомився з проф[есо-

проти Платона Павлова розпочали акцентовані атаки реакційно-клерикальні сили й вище духовенство, обзиваючи, згідно того самого джерела, безбожником, нігілістом, а згодом і червоним революціонером, піддавши анафемі. Разом із ним на лаві оскаржених опинилися професор всесвітньої історії Віталій Шульгін, котрий «на той час викладав період реформації в ліберальному духу», і професор політичної економії Микола Бунге, «що був членом в редакційній комісії по селянському ділу і одним з сторонників наділу кріпаків землею» [9, 208]. Про причетність останніх до організації недільних шкіл жодним словом не згадано, та можна припустити, що, як представники тутешнього ліберального середовища, вони теж були задіяні в справі чи принаймні посвячені в неї, благословляли й, скажемо так, морально її підтримували. Та й увесь проект «визрівання» не обійшовся, мабуть, без їхньої участі. Нагадаю, що лише їх трьох Михайло Драгоманов атестував у листі батькам від 19 грудня 1859 року «порядочними» професорами Київського університету [18, 395]. Тож без участі «старших і смирніших нас людей, коли вони справді бажали добра народові», таки не обійшлося при розбудові мережі недільних шкіл, хоча в брошурі «Народні школи на Україні» мемуарист і намагався переконати в протилежному.

Сильвестр Глушко називав дві неординарні особистості, завдяки яким ідея отримала втілення. Перша – Микола Пирогов, людина суспільної ініціативи й прибічник нового шкільного устрою (тоді опікун Київського навчального округу), а друга – власне Платон Павлов, котрий «виділявся між тодішнім київським професорським колом своєю відданістю ідеї, яку він ставив в своїм житті та діяльності вище всяких інших міркувань», і «глибоко впливав на студентство своєю моральною вдачею» [5, 36]. Саме вони забезпечили ґрунт для педагогічного новаторства й всіляко підтримували студентів у їх заходах, скеровуючи енергію в відповідне річище. Професор Павлов разом зі смотрителями шкіл, у приміщенні яких відбувалися заняття (Слерушкиним із Дворянської повітової школи на Подолі й Проценком – із Новостворської), здійснював також офіційний догляд [див.: там само, 36, 37]. Обидва, як неважко передбачити, мали незаперечний вплив на студента Драгоманова.

Заслуги Миколи Пирогова як педагога й державного службовця безсумнівні. Саме в часи перебування його на посаді попечителя Київського навчального округу було розширено мережу народних шкіл, зокрема й шляхом організації недільних, і дозволено навчання в них українською мовою. Головне ж, що він проводив ліберальну навчально-виховну політику, і саме це найбільше імпонувало студентові Михайлу Драгоманову. Пієтет до Пирогова був настільки великий, що навіть привіз його портрет у рідну домівку і почепив на чільному місці [див.: 25, 58].

А сторінки листів батькам померезані знаками піднесено-одухотвореного почуття й хвалебних реляцій. Щойно Пирогова призначили попечителем, поголос у студентському середовищі (навіть якщо відкинути «суб'єктивний тон» автора) був чималий, доходячи екзальтованого захоплення й екстазу. «Директор наш удрал в Константиноград, сегодня было разнесся слух, что Пирогов в Полтаве инкогнито и без сомнения все всполо-

ром] історії Павловим, найвидатнішим із між київських ліберальних професорів» [9, 600].

шилися и, без сомнения оказалось, что ничего подобного нет. А из Киева все идут вести о Пирогове утешительные. Не имели мы еще такого начальника», – одне з перших донесень Михайла Драгоманова батькам стосовно цього об'єкта зачарування [18, 379]. Тема переполоху чиновників і впевненість, що Микола Пирогов наведе порядок у системі освіти, червоною ниткою проходить через весь епістолярій, а образіві кумира надано фольклорно-героїчного, ба навіть богатирського, забарвлення, причому ще до того, як він безпосередньо допоміг виплутатися з халеви. Пор.: «Не нагрязнул ли на Гадяч Пирогов, он поехал в Полтаву недавно, исправлять, что Волков наделал. Его вел[личество] по наветам Волкова разругал гимназию и поручил здесь Пирогову разобрать дело. Пирогов, чтобы лучше узнать все обстоятельства, пригласил нас, полтавских студентов, мы ему и рассказали, что за птица Волков и что у него за отношения к гимназии. Теперь Пирогов уехал в Полтаву, там еще поверит наш рассказ, да и донесет в Петербург, что за чепуху Волков наговорил. А славный ему нос будет; он думал, что Пирогов – Бибиков. Пирогов же никого не боится, когда ему еще в Одессе Строганов дал заметить, что я молча скручу Вас и т. д. – по-генеральски. Пирогов ему ответил, что ему и в Америке будет хорошо, он с голоду не умрет и там, а вот Строганов там дармоед» [там само, 393]. І про що б не заходила мова, завжди постать знаменитого вченого виграноє в золотосяйному ореолі. Зокрема, його прерогативи щодо реформування освіти в напрямку удосконалення методики викладання й зміщення акцентів навчання в повітових училищах і гімназіях («оно должно быть общее, а не специальное, т.е. главно не возможно большее вдалбливание знаний ученику, но его умственное развитие»), позбавлення останніх строга адміністративного управління («вся власть в гимназии предоставляется педагогическому совету, директор же имеет только исполнительную власть») Драгоманов-студент не просто вітає, а вважає мало не першою життєвою необхідністю і формою виживання [див.: 18, 378, 382 та ін.]. Особливо ж імпувало, що Пирогов тримає постійні контакти зі студентством і в прийнятті важливих рішень зважає на його думку.

А про роль протектора в особистій долі Михайла Драгоманова й казати нічого. Коли нависла загроза бути вигнаним із гімназії, як кажуть, з вовчим білетом [про причини й конкретні обставини покарання див.: 25, 59–62; 7, 68–69], Микола Пирогов усе зробив, аби ця справа мала якомога лояльніші наслідки для занесеного в проскрипцію. Резолюція попечителя не залишала сумніву стосовно взаємних симпатій: «Снисходя к хорошим успехам Драгоманова, разрешается ему уволиться по прошению таким образом, чтобы он мог поступить в университет» [18, 385]. Тоді «директор выразился, что это не наказание, так как я уже кончил курс, а экзамены в университет легче выдержать, нежели в гимназию» [там само]. Та й у Києві Драгоманов першим ділом прямує до свого рятівника і покровителя, сподіваючись на прихильність і підтримку. І не помилився. «Вчера был у Пирогова. Насилу убедил его, что мне необходимо было подать прошение ему, а не ректору, как все прочие студенты. Наконец он подписал на моем прошении «Согласен» и я отнес его правление университета, где мне сказали приходит 1-го августа на экзамен из русского языка», – передавав Драгоманов батькам (лист від 21 червня 1859 року) приємні митарства перших днів свого кийівського побуту [там само, 390]. Отож коли було опубліковано його виступ на банкеті, даному представниками шкіл з нагоди

проводів у відставку Миколи Пирогова, посилає книжечку («сочин[ение] весьма известного тебе человека») братові. «Ты ее попроси Ив[ана] Як[ов-левича] переписать и, по возможности, распространи; если можно, одну копию отдай в Гад[ячскую] библиотеку. Да дай и Коле Балле переписать – с наказом распространить», – роздавав він розпорядження й особисті прохання братові та друзям [18, 409]. Погодьмося, що, попри цілком заслужені оцінки й характеристики, із такого ставлення до опікуна взирають ще якісь потайні мотиваційні пружини. Бо чого варта, скажімо, сцена, коли нікому невідомий хлопчина, вигнаний через негідну поведінку з гімназії, настійно переконує (і не безуспішно!) попечителя навчального округу, що прохання про дозвіл на складання вступних випробувань належить підписувати саме йому, а не ректорові університету, як це робилося для «всех прочих студентов».

Природною була реакція самодержавно-деспотичного режиму на запроваджені Миколою Пироговим правила й порядки в довіреному йому управлінні, як і реакція Михайла Драгоманова на факт усунення патрона з посади: публічний вияв глибокої поваги, а водночас протесту проти влади, що зневажає закон і демократичні принципи – у формі промови (з подальшою публікацією) на банкеті з приводу цієї ганебної події, де він був присутній як делегат від студентської громади. Резюмуючи в «Автобиографической заметке» головні положення того свого виступу, Драгоманов виокремлював (поряд із зазначеною раніше константою: «допустил в Кие-ве de facto академическую свободу, похожую на европейскую») два засадничі положення реформаторської політики Пирогова на посаді попечителя: «замена дисциплины солдатской – нравственною и ограничение произвола начальников (которые прежде били учеников в классах поленами дров) законностью», що «внесло более порядка в школы, чем его было прежде» [10, 40, 42]. Звісно ж, що в самому виступі ці вихідні начала було усталено, всебічно обґрунтовано й розгорнуто. Основоположним принципом всієї життєвої парадигми визначного хірурга й державного діяча проголошувалося «полное уважение к человеку» [24, 211], що визначало педагогічні цінності й пріоритети. Суто адміністративні методи управління навчально-освітнім процесом, відсутність гуманних стосунків і взаємоповаги між учнем і вчителем, що мало місце раніше, продемонстрували повну практичну неспроможність, ведучи до формально-позірної поваги або ж навпаки – залежно від характеру й моральних якостей наставника. Справжню шанобу, поважання педагогічних авторитетів замістили страх, войовничий спротив, свавільні витівки дітей і т. ін. Агресивна постава супроти керівництва навчальних закладів і педагогів дедалі посилювалося внаслідок відчуття своєї «нижчості» й повної залежності від вихователя та його волі – доброї чи злої. «Вы внушили начальствующим, что возведение мелочей в нравственную обязанность дает превратное понятие о самой нравственности, что уважение заслуживается, а не требуется, что оно должно быть взаимно», – ставив він у заслугу відставленому опікунові, і, що не менш важливо, – «Вы распространили в наших гимназиях понятие о законности» [там само]. Ефект від таких нововведень був колосальний. Ворожнеча, антагонізм лініями учень / учитель, молодший / старший поволі почали згасати, витіснені любов'ю і взаємоповагою. Визначальним стало те, що чоловіколюбні начала не насаджувалися грубою фізичною си-

лою чи адміністративними методами (це могло хіба поглибити антагонізми й підсилити ворожнечу), а впроваджувалося, сказати б, вагою власного авторитету й взірцевою поведінкою, маєстатом, врешті-решт, самого Миколи Пирогова. Тож благі наміри торували собі дорогу й право на життя не нав'язливо-докучливими нотаціями й постановами, а утверджувались як внутрішня потреба й крайня необхідність чи навіть історична доконечність. В учнівства й студентства прийшло розуміння, що «начальник – представитель закона, а не произвола» [24, 212]. Усе це Михайло Драгоманов узагальнено називав моральним вихованням, доброзвичайним порядком і розвитком молодшого покоління. Саме завдяки їм «здешнее юношество теперь ранее прежнего создало, что понятие о свободе необходимо соединяется с уважением к себе и другим» (там само). Певна річ, що докорінно змінити ситуацію, знищити насилля й сваволю за якихось два з половиною роки в педагогічній сфері не вдалося. Біда, що деспотизм і гуманізм важко вживаються (якщо взагалі вживаються) – завжди і всюди. І «можно только пожалеть о том обществе, в котором гуманность иногда бывает излишнею и производит рядом с законной свободой хотя случайное своеволие» [24, 212]. Але корінь проблеми не в самім людинолюбстві, не в емансипації чи демократичних началах як таких, а в принципах організації суспільства і його державної «надбудови».

Цей виступ на банкеті з нагоди проведів у відставку куратора Київського навчального округу Миколи Пирогова став знаковим і мав значний резонанс, що й не дивно, зважаючи на його пафос й ідейну скерованість. Особисто ж для Михайла Драгоманова його полум'яне слово теж «имело большие последствия: оно подтолкнуло во мне инстинкты политические и в то же время познакомило меня с кружком либеральных профессоров и дало мне возможность расширить свои научные занятия, преимущественно по всеобщей истории, в которой я, занимаясь преимущественно Римом, заинтересовался социальной борьбой последних времен республики и появлением христианства, а затем и религиозной историей древнего мира вообще» [10, 1, 43].

Неодноразово апелював Драгоманов до педагогічної величі й новаторських впроваджень Миколи Пирогова і в публіцистичних працях. Зокрема, з семи надрукованих 1864–1865 років у «Киевлянині» статей на педагогічні теми, його згадано в п'яти [див.:13]. Причому здебільшого настанови й судження колишнього попечителя є вихідними або ж угрунтовують концептуальні рішення, а одна (№ 9. – 1865. – 21 січня) являє собою своєрідне систематичне зведення чи кадастр принципів і законів Пирогова з відповідними коментарями: свобода людського духу й особистості; в педагогіці як мистецтві не повинно бути штампів, шаблонів чи однакових шляхів здійснення; творчий підхід до способів викладання, відмова від деспотизму думки і волі вихователів; якомога тісніший зв'язок між школою і життям тощо. Автор не без ухилу проводить думку, що впровадження нових форм педагогічного життя, на яке тоді нібито знову зайшлося, має базуватися на тих призабутих засадах і ратує за повернення до них.

Відтак трохи дивно виглядають твердження сучасних науковців на кшталт тих, буцімто саме він «з групою демократично налаштованих студентів-першокурсників [...] виступив з ініціативою відкрити недільну школу» [28, 2, 377]. Зрештою, Михайло Драгоманов прямо не заявляв, що він був серед організаторів недільних шкіл (хоча його твердження перед-

бачають такий інтерпретаційний радіус розгортання), а тим паче ініціював справу. Не схиляє його розповідь і до висновку, що вчителювання в недільній школі на Подолі безпосередньо сприяло зближенню з українофілами.

Підтверджують подібний висновок й аналітичні обстеження Сильвестра Глушка. Показово, що в праці, яка спеціально присвячена цій проблемі й самою вже своєю назвою вказує на концептуальне осердя, жодним словом не згадано про оруду Михайла Драгоманова в організаційних заходах. Натомість детально подана історія перших недільних шкіл, педагогічно-теоретичне обміркування засад школи нового складу, місця й значення в ній народної мови і т. ін. Піднесено лише роль Драгоманова в обстоюванні навчально-методичних принципів, на яких базувалися недільні школи, хоча їх публічна об'ява мала місце *post factum*. Власне, зусилля Драгоманова були спрямовані на те, щоби реанімувати в нових умовах почасти апробовану вже систему. Однак консервативні сили й урядові структури вже зрозуміли, що навіть дешиця свободи й мізерний пропуск «місцевих елементів» в освітню практику дає інший, ніж запевняв автор, результат, а властиво – сприяє оживленню й піднесенню української національної свідомості, а не виконує покладеної на неї русифікаторської функції.

Зрештою, недільні школи уряд невдовзі закрити, щойно трапилася для цього нагода. На початку 1860 року в Харкові й Києві було заарештовано кількох учасників таємного політичного товариства, яке в 1857 році організували харківські студенти¹. Однак коли почалися переслідування, за ним, як кажуть, і слід простиг. Деякі його учасники ще раніше перебралися в Київ і намагалися налагодити бодай якесь «політичне діло». Зрештою, воно обмежувалося пропагандою «Колокола» серед активістів недільних зібрань. «Цей кружок «харківців», в котрому було кілька розумних голів, мав свою заслугу і серед молодіжці київської, – але розмови на цих недільних зборах почали зовсім приїдатись і іменно ці збори перестали, як завелась недільні школи», – згадував Михайло Драгоманов [11, 21–22]. До останніх пристало усього кілька харків'ян (5 чи 6), та й ті комизилися, «чому їх заведено без їхньої згоди і без розмов на недільних зборах». Про ніяку їх політичну роботу в школі, не те що про бунтарські заклики, не могло бути й мови. Тим не менше участь харків'ян у діяльності недільних шкіл, разом із деякими іншими «безневинними» чинниками, стала підставою спочатку до обмеження навчальних предметів, а згодом, коли почалися студентські заворушення в Петербурзі, і до їх закриття.

Певна річ, що це був лише привід, причому не зовсім вдалий, бо в процесі розслідування справи з'ясувалося, що за революційні прокламації безграмотні донощики сприйняли відбитки статті про початки Русі з офіційного журналу «Народное чтение» – власне її харків'яни давали читати учням. Михайло Драгоманов з усією категоричністю відкидав звинувачення, нібито недільні школи мали на меті якусь політичну агітацію. Де там, вони «не тільки не мали революційного духу, але ще мали вплив

¹ Додам, що одного з засновників цього товариства Якова Бекмана він знав ще з Полтави, коли вчився в гімназії. Той був тоді на старших курсах і постачав Михайлові Драгоманову історичну літературу, добачивши в ньому велику цікавість до праць такого гатунку [9, 585].

консервативний або, краще сказати, витверезуючий фантазію молодих голів» [9, 209]. Бо ж тоді перед ними, студентами-вчителями, з усією очевидністю постала буквально з перших днів роботи жорстока правда: нічого й думати про революційну пропаганду чи політичні заходи в середовищі неосвічених 10–15-річних робітників і слуг, – хоча б елементарної грамоти їх навчити. А причини закриття, або, як значилося в царському наказі, призупинення діяльності до вироблення загального шкільного статуту, поза всяким сумнівом, закорінені глибше й приховані від зовнішнього погляду, хоча й зрозумілі. Головну озвучив Михайло Драгоманов у тій-таки брошурі «Народні школи на Україні». «Ми стояли на тому, що і така (мирна, суто навчально-освітня. – *Р. П.*) школа буде революцією, – бунтом серед неписьменної землі, в котрій усяк дума тільки, як би ускубнути мужика, і ніхто не дума помогти йому, і іменно через то старались вдержати цю школу, поки мога», – ділився він пізніше своїми враженнями [11, 21–22]. З огляду на сказане діяльність недільних шкіл стала «справдешнім бунтом», бо «показала народові, що добра школа, в котрій учать і не б'ють, – єсть справді бунт проти царя» [там само, 22]. І її заборона цілковито це підтвердила. Тому відразу й заворушилися коліщатка й механізми, явні та приховані, державно-імперської почвари, догледівши в таких школах загрозу (нехай не безпосередню) і власного існування. Насамперед – це польсько-шляхетські кола, які, відчувши небезпеку своїх політичних планів і амбіцій у краї, заповзялися строчити скарги й доноси (в генерал-губернаторство і в Петербург), буцімто народне шкільництво, і національно-культурне відродження українців загалом, є розплідником політичної ересі й предтечею нової гайдамаччини. Мав цілковиту рацію Драгоманов, стверджуючи, що, попри видиму опозиційність до уряду, польські аристократи часто діяли – особливо якщо це стосувалося національно-визвольних домагань українців – узгоджено з російськими державними інституціями [див.: 9, 207–208]. В унісон із ними залунали голоси реакційно-клерикальних сил і вищого духовенства про зв'язки патріотичних сил із революційним рухом, нігілізмом і атеїзмом. Почалися обмеження й утиски, а невдовзі й закриття: мовляв, через бунтарські настрої серед студентства – до кращих часів, себто до затвердження загального шкільного уставу.

Зауважу, що 1862 в історії Російської імперії став роком початку реакції – урядової і суспільної. Попередній, 1861 рік, характеризувався особливим революційним піднесенням. Розчаровані в сподіваннях на державне оновлення шляхом урядових реформ («зверху»), російські революційні гуртки активізували свою діяльність, вдаючись до більш радикальних дій. Влітку починають виходити листки «Великорусса» з закликами «натиснути» на владу й вимагати кардинальних реформ, аби уникнути нової пугачовщини, а також прокламація «К молодому поколенню». А в вересні 1861 року видано написану революціонером Петром Заїчневським прокламацію «Молодая Россия» з воістину крамольними закликами: «В топоры! – и тогда бей императорскую партию, не жалея, как не жалеет она нас теперь, бей на площадях [...], бей в домах, бей в тесных переулках домов, бей на широких улицах столиц, бей по деревням и селам!». Відтепер будь-які заворушення чи навіть «підозрілі» рухи, зокрема студентські безпорядки й пожари в Петербурзі, почали ставити в пряму залежність від неї. Уряд розпочав наступ, як кажуть, усіма фронтами: справа Михайла

Михайлова, політичні арешти Дмитра Писарєва й Михайла Чернишевського, посилення контролю за друкованою продукцією, призупинення – нехай тимчасова – видання таких різних за ідейним скеруванням часописів, як «Современник», «Русское слово», «День» та ін.¹ У цій вервечці поліцейських «заходів безпеки» в червні / липні 1862 року відбулося закриття й недільних шкіл.

Михайло Драгоманов пізніше намагався переконати, що в цьому була й частка вини українофільських діячів, які своїми «завищеними» вимогами спричинили відповідні наслідки: природна реакція, мовляв, проурядових сил, які до того «мало оглядалися на українське движеніє» і ганялися більше за «нигилизмом», ніж за сепаратизмом. Зачинателями, як це не раз траплялося, виступили польські реакціонери, котрі здійняли галас про небезпеку «хлопоманії», спроби реанімації Гетьманщини й загрозу нової гайдамацької різні. Кампанію жалоб, оскаржень і звинувачень підтримала «місцева» клерикально-реакційна партія, що напалася на нібито засилля бунтарів-сепаратистів у народних школах. Її представники переслідували здебільшого меркантильно-своєкорисливі цілі (покращення матеріального становища духовенства), проте не погребували й нагодою – задля посилення ваги свого становища й дискредитації української громади, – аби не напосісти на «гайдамацьку хлопоманію» й «сепаратизм». Зокрема, «Вестник Юго-западной Руси», що виходив за редакцією професорів духовної семінарії Говорського і Єремича, називав «молодіж українську в Києві ворогами держави російської і народу руського, чи безсамовіжними, чи то й самовіжними союзниками польської революції – і пострікав учену адміністрацію в Києві і міністерство народної освіти в Росії, що вони однімають святе діло шкіл народних у духовенства й оддають у руки таких злодіїв, як хлопомани» [9, 213]. «Підхопив напади київських клерикалів проти українофільства» (і в цьому можна було ніскільки не сумніватися) Михайло Катков зі своїми «архіреакційними», за атестацією Михайла Драгоманова, «Московскими ведомостями».

Безпосередньо до київських недільних шкіл претензії були ще ті, що в них працювало кілька осіб зі згаданого харківського студентського таємного гуртка, який тоді вже припинив свою діяльність. Про їх «практичні політичні заміри» не могло бути й мови. Та коли в північній Пальмірі почалися студентські протести й заворушення, реакційно-консервативні сили, персоніфіковані насамперед «Московскими ведомостями»,

¹ Не менше, ніж державно-бюрократичний апарат, вразило наростання бунтарських настроїв, спричинивши паніку й переляк, російську суспільність. «Багато людей, які раніш були лібералами, перейшли на бік уряду й розпочалася не тільки урядова, але й громадська реакція, підтримувана російським суспільством» [16, 67; там само див. детальніше про тодішню суспільно-політичну ситуацію в Росії й цитовані рядки прокламації «Молодої Росії»]. Таким чином «Московские ведомости» Михайла Каткова стали «безсумнівним представником більшості» тамтешнього громадянства [там само]. Українські інтелектуали, до слова, теж відмежувалися від прокламованих «Молодою Росією» революційно-терористичних методів перебудови суспільного устрою й задекларували, принаймні публічно, свою прихильність до влади та її політичного курсу (Отзвѣ изъ Кіева // Современная летопись «Русского вестника». – 1862. – № 46).

почали теревенити, що «Петербург палять» студенти. На біду, дві петербурзькі недільні школи були запідозрені в зв'язках із терористами з «Молодої Росії».

То ж 1862 року недільні школи було закрито царським указом, а до всього створено спеціальну комісію, головою якої став тайний совітник Жданов, а секретарем – Пржбильський. На неї покладено було обов'язок «розібратися» зі шкільними національно-українськими інтригами й конспіраціями. Висновок комісії був нещадно-жорстокий, хоч і передбачуваний: діяльність недільних шкіл визнано шкідливою, а самі вони проголошені ділом рук таємного товариства, що ставило собі за мету «ниспровержение существующего порядка вещей и истребление царствующей в России династии» [цит. за кн.: 9, 210]. А скінчилася вся та катавасія, як відомо, сумнозвісним Валуєвським циркуляром, яким було заборонено друкувати українською мовою навчальну й релігійну літературу, і який, власне, поклав початок «антракту» в історії українофільства.

»Але не довгий був той період певної волі чину для українства», – журно констатував Максим Славинський [26, 189]. Спричинило драматичні колізії польське повстання 1863 року, яке почасти охопило й Правобережну Україну. І хоча українство – селяни й інтелігенція – негативно (ба більше – вороже¹) поставилося до цього зриву, наступний після його придушення, «розполячення» й знесилення тамтешньої шляхти удар московського громадянства й урядово-імперських сил було завдано саме по національно-українському рухові. Логіка державно-централістичного мислення зводилася до того, що вільний його розвиток може призвести до опритомнення національної самосвідомості й вибуху українського повстання, «а з ним Москві було б неконечно тяжче боротися, ніж то було з польським» [26, 190]. Додалися соціально-психологічні мотиви чинники: підозріння, сумніви й недовір'я до українців. Все це скристалізувало загальнобуттєву підставу: «надто, мовляв, активно поставились українці проти своїх попередніх панів, – чи не виступлять вони ще активніше проти нас, сучасних?» Відразу було заборонено друк Євангелія і проповіді українською мовою, а відтак й українського друкованого слова загалом, закрито недільні школи, заборонено видання «Чернігівського листка», а багатьох чоловічих діячів національного руху, «як природний додаток до тих московських антикультурних заходів [...], без суду й слідства, було заарештовано й на довгі роки заслано до різноманітних північних місцевостей Московщини», – гірко іронізував Максим Славинський [там само, 191]. Така доля випала Олександрові Кониському, Павлові Чубинському, Петрові Єфименку, Вікторові Лободі, Степанові Носу та ін.

¹ «Тому, що повстання почалося скоро після скасування панщини, – свідчить (відзначав) той самий автор, – правобережні селяни гадали, що поляки звели боротьбу за відтворення своїх колишніх панських прав над селом, і на звернені до них польські прокламації, писані українською мовою, в яких говорилося про волю, рівність і братерство, відповідали масовою продукцією самодільних списів по сільських кузнях. А члени української київської громади, не знаючи, як обернеться справа, стали закладати на Кожом'яках, на Преорці та на Деміївці козачі курені, аби збройно виступити проти поляків на випадок їх перемоги» [26, 190].

Утім, після закриття недільних шкіл «в Києве нашему кружку нашлось новое педагогическое дело»: робота в Тимчасовій педагогічній школі, покликаний готувати вчителів для народних шкіл. Як і в випадку з першою «фазою» педагогічної повинності Михайла Драгоманова, нема згадок у листуванні з ріднею (матір'ю й братом) і про цю її сторінку завдяки якій він би то повторно зійшовся з українцями [див.: 10, 1, 41, 45]. Натомість коли вигулькнули райдужні перспективи наукового відрядження за кордон і посади на кафедрі загальної історії, він ділиться цією потаємною радістю з братом Іваном (31 травня 1962 року). Та щоби ця ідея стала досяжною, треба до закінчення навчання подати наукову працю. Власне «для этого одного стоит поработать», зокрема й на вакаціях. Але на які кошти жити в Києві?.. «Об этом нужно серьезно подумать. Уроки давать? Какие? А времени сколько нужно на это употребить. Вот ты и думай, что знаешь. Ничего не выдумаешь. Значит опять довольно об этом», – передавав Драгоманов тодішні свої психологічно-емоційні овиди [18, 404]. Трохи пізніше (на початку 1863 року), окреслюючи матері політичну ситуацію в Києві, він згадає між іншим урядові заходи, пов'язані з відкриттям у селах шкіл з українською мовою навчання в початкових класах [там само, 415], але знову-таки нема жодного натяку на будь-яку свою причетність до реалізації цього проєкту – ні тоді, ні пізніше. Зате в листі до того самого адресата від 21 вересня 1863 року зринає загадкова фраза: «На педагогические курсы я принят окончательно, с будущей недели приступаю к занятиям» [18, 424]. Важко сказати, про що конкретно йдеться. Адже, згідно «Автобиографической заметки», міністерство освіти не встояло тоді перед натиском київського духовенства, погодилося на його вимоги і «удалило из Пед[агогической] шк[олы] преподавателей студентов (заменяв их учителями гимназий – платными) как раз в то время, когда студенты, окончив курс (летом 1863 г.) получили официально право быть учителями даже в гимназиях» [10, 1, 42]. «Между такими был и я, вторично без всякого резона оторванный от любимого дела, да еще в то время, когда я мечтал, испробовавши еще раз свой курс на практике, печатать его», – скрушно закінчував цей сюжет автор. Тобто одне з двох: або Михайло Драгоманов подавав у вересні документи на працевлаштування в Педагогічній школі, але з якихось причин йому було в останній момент відмовлено, або волів затемнити цей епізод своєї духовної біографії як такий, що пов'язаний із духовенством (адже ж «принят окончательно» і «с будущей недели приступаю к занятиям»).

В «Антракті з історії українофільства (1863–1872)», що підсумовував у певному сенсі власні спостереження й висновки стосовно занепаду народної освіти в Україні, цей епізод зі своєї педагогічної кар'єри Михайло Драгоманов переповів дещо повніше, збагативши новими й цікавими деталями. Отож, усвідомлюючи небезпеку польських впливів у краї, т. зв. «Західний комітет» Державної ради рекомендував міністерству народної освіти енергійніше взятися за шкільництво, а з царських фондів на ці заходи навіть було виділено кошти (10 тисяч рублів на Київську, Волинську і Подільську губернії). Спочатку планувалося привезти вчителів з інших регіонів. Але київська адміністрація, зокрема й сам генерал-губернатор і тодішній куратор навчального округу Сергій Вігте, дружно відмовилися від таких намірів, запропонувавши натомість готувати педагогічні кадри з ко-

рінних жителів, що вже закінчили гімназії чи семінарії, знають народ, виховані на місцевих звичаях і традиціях. Внаслідок і відкрили «Временную педагогическую школу» в Києві. «Учить в сій школі згодилися без плати дехто з професорів університету, учителів гімназій, а найбільш з студентів університету, тих, що брали участь в недільних школах, якраз перед тим, у маю 1862 р., закритих» [9, 210]. Уже за перший рік було підготовлено вчителів на 45 шкіл Київщини й кілька («4 чи 5») – для Поділля. Паралельно готувалися україномовні навчальні книги й читальники, а також аналогічні видання російською мовою – пристосовані до місцевих умов. Активну участь брали викладачі Педагогічної школи і в обговоренні проекту уставу середніх і нижчих шкіл, відстоюючи думку про потребу часткового застосування в навчально-освітній практиці української мови.

У брошурі «Народні школи на Україні» подано, правда, дещо іншу версію описаних подій, зокрема й своєї в них участі. Після заборони друкувати педагогічні книги, нотував Драгоманов, «верховодці діла школьного в Києві ще не зовсім було забули школьну науку» і зважилися підготувати Читанку, «хоть і всю писану казенною мовою, але усе-таки таку, що б говорила нашим хлопцям про те, що коло них, і не різала вухів дуже вже незрозумілою чужою московщиною» [11, 43]. «Тоді до «Временной Педагог[ічної] школи» і до того, щоб зложити читанку (курсив мій. – Р. П.), покликано було між іншими й нас», – додавав до цієї інформації мемуарист. Зокрема, йому разом із Пилипом Левицьким випало приготувати географічну частину, Антонович з інспектором 2 гімназії Сліпушкіним висвітлювали історичні реалії буття українського народу, а вчитель дівочого інституту Судовщикова – «поступове читання на мові московській, прилагоджене до розуміння хлопців українських». «Ми всі працювали, як могли. Де в кого праця була вже готова. Судовщикова вже за його кінцеву працю було заплачено половину ціни» [там само, 43, 43–44]. Але затвердження «неука» Олександра Ширинського-Шихматова попечителем Київського навчального округу звело нанівець усі ті зусилля.

А далі суттєвих розходжень в автопсії Драгоманова, поданій у мемуарній літературі, з одного боку, та листах рідним у Гадяч – з іншого, немає: уроки географії в 2-ій київській гімназії, що викликали на перших порах приступи нудьги й меланхолії¹ → паралельні виклади в жіночому

¹ «[...] доходящая по новоизобретенному Блюмелем хандронометру до восьми градусов». Причини зрозумілі: «дела гибель, предмет незнакомый, пришлось начинать в середине года, классы огромнейшие и в добавок расположение (розклад. – Р. П.) самое неудобное». Тому, попри привабливість заробітку, «я ограничиваю свою деятельность одной гимназией – предлагали уроки в институте в одном женск[ом] пансионе – отказался». Рятувало те, що усвідомлював тимчасовий характер такого свого становища: «я смотрю на мое учительство, особенно по географии, как на дело временное, т. е. до мая, так имею более или менее положительные уверения на счет решительного представления к заграничной поездке, по защищении моей диссертации, каково имело быть не позже января» [18, 426, 427]. Та сталося не зовсім так, як планував: робота в гімназії дещо затягнулася, додалися й уроки «в одном женск[ом] пансионе». І лише в листопаді 1864 він із радістю повідомляв матір: «в конце декабря я увольняюсь из гимназии» [там само, 438]. Мав на те вагомі підстави: отримав посаду приват-доцента в університеті, що в матеріальному плані означало деякі втрати (600 рублів річних

пансіоні Нельговської – за утримання там сестри, у майбутньому письменниці Олени Пчілки [18, 438] → посада приват-доцента, а невдовзі й штатного доцента кафедри всесвітньої історії [там само, 447].

З огляду на сказане вимальовується така еліпса педагогічного «діла» Михайла Драгоманова, зокрема початкових її етапів, коли він буцімто зблизився з київськими українофілами. Вступивши в університет, амбітний першокурсник, правдоподібно, зійшовся зі студентами, які під керівництвом професора російської історії Київського університету Платона Павлова брали участь у заснуванні недільних шкіл, але сам навряд чи був задіяний у цих процесах. Невдовзі й прилучився до акції, проводячи там заняття, а навіть виконуючи обов'язки секретаря, та навряд чи керувався тоді національно-українськими спонуканими. Слово «кружок» він вживав, судячи з усього, не в розумінні *гурток*, а *товариство*, *середовище*, *оточення*. І природно, що потоваришував із земляками, багато з яких, до всього, були близькими йому ідейно. А оскільки ця група молодих людей займалася влаштуванням недільних шкіл, то пізніше це послужило підставою й себе «приписати» до благородного діяння. Нічого дивного, адже ж організацією першої в Російській імперії недільної школи опікувалося все київське ліберальне товариство, а передусім їх «политический кружок», з ініціативи якого її начебто й було відкрито. Насправді ж він міг брати в цих заходах хіба спорадичну участь.

До речі, в статтях на педагогічні теми, друкованих у «Киевлянині» й «Санкт-Петербургских ведомостях», Михайло Драгоманов жодним словом не обмовився про власний «виробничий» досвід, окрім хіба підпису одного матеріалу помію «Учитель» (1866. – № 93. – 8 (20) квітня; с. 286). Вимальовується ще одна цікава закономірність: у листах рідним, тобто по живих слідах, про недільні школи згадано принагідно й відсторонено, в «Антракті з історії українофільства (1863–1872)» (написаний 1872 року, а опублікований у 1876) детально розповідається про їх впровадження й організаційні заходи (та ніскільки не про свою безпосередню причетність до їх становлення), зате в розвідці «Народні школи на Україні» (зб. «Громада», Женева, 1878), тобто коли автор опинився за кордоном, детально і, сказати б, у ролях розписана власна педагогічна атракція. Згодом цю ж версію в стислій формі Драгоманов повторив в «Автобиографической записке» та в «Австро-руських споминах» (1883 і 1889–1892), покликуючись для більшої історичної достовірності на свою давнішу брошуру про народне шкільництво. Можна подумати, що означена логіка була продиктована міркуваннями безпеки, тобто мемуарист розкрив таємницю лише тоді, коли минула загроза бути переслідуваним. Однак недільні школи діяли легально, ба більше – відкривалися й фінансувалися урядом, тож про ніяку конспірацію не може бути мови, навіть якби в такій діяльності були якісь потайні політичні мотиви. Та й сам він пізніше визнавав, що «трудно було вести яку-небудь потайну пропаганду в школах, котрих двері були відчинені для кожного і в котрі щонеділі багато приходило люду усякого стану, щоби подивитись, як і чого учать хлопців студенти» [9, 209]. Сло-

проти 630, отримуваних у гімназії), зате давало більше вільного часу й можливість займатися улюбленою справою, а головне – райдужні перспективи закордонного відрядження.

вом, таїтися раніше зі своєю конкретною роллю в недільних школах не було жодної потреби. Відтак вони не могли виконувати функцію головного ідейного посередника між Михайлом Драгомановим і Старою громадою. Радше – навпаки: відверта, а до всього зверхня й зухвало-задирилива поведінка позиціонувала його «по той бік барикад».

Більш вагомими і значущим (а може, навіть визначальними) стосовно його прилучення до українства були, судячи з усього, решта з озвучених ним самим засновки та їх породжуючі патерни. Напрошується на розмову, зокрема, ще один «виконавчий» аспект. Нагадаю, що в середині 1860-х років Михайло Драгоманов почав надсилати, як сам стверджував пізніше, кореспонденції, а згодом і передові статті в «Санкт-Петербурзькі вестники» про суспільно-політичну ситуацію «т[ак] наз[ывае]мого Юго-Западного края», а незабаром висвітлювати й загальнослов'янські політичні справи, «в которых старался рассматривать российско-польские и вообще славянские дела с точки зрения демократически-федеральной» [10, 1, 47]. Неминучою постала увага й до української проблематики («Конечно, я не раз затрагивал и украинский вопрос [...]»).

Сталося так, що нові обставини з новою силою спричинили загостренням суперечок про народну мову в місцевих школах. Після закриття недільних шкіл «в західнім краї пропали єдині руські народні школи» [9, 210], і справа «низової» освіти перейшла під опіку духовенства – часто ялову й реакційно-клерикальну. Загальною підставою цього стало те, що, як згадувалося, поряд зі світськими недільними від того-таки 1859 року в Київській губернії існували аналогічні школи при церквах, засновані в Білій Церкві й навколишніх селах о. Петром Лебединцевим, згодом протоієреєм Софійського собору, а тоді – вчителем Закону Божого в тамтешній гімназії. Невдовзі митрополит київський Арсеній розпорядився завести подібні навчальні установи у всіх приходах. Справи там ішли, прямо кажучи, від самого початку пиняво, бо «між духовенством в Росії, як і скрізь, є люди, що дуже спосібні стати гарними учителями народу, але взагалі далеко не всі священики мають час та й талант і навичку до народної педагогії». Отож «на ділі вони (такі школи. – *Р. П.*) були або мало де, або вчили в них не священики, а наймити з одставних солдатів, паламарів і т. п., або діти більш пололи ієрейські огороди, ніж читали граматики і псалтирі; а про те, щоби взятися за новіші методи навчання народу, з отцями ієреями й говорити було нічого» (там само). Усе ж матеріальна база існувала, причому широко закроена й міцна на позір, і це стало достатньою попередньою умовою (в ще ж діяло благословення «зверху»!) для переведення народної освіти під егіду кліру. А коли випала нагода¹ помститися конкурентам, удавшись до спекуляцій на темі зв'язків народної освіти з українським сепаратизмом і «польською інтригою», святі отці добилися – нехай тимчасово – виведення «мужичого» шкільництва з-під опіки міністерства й передачі його церкві. Мали вони на оці, на думку Драгоманова, переваж-

¹ Цьому всіляко сприяла загальна громадсько-політична атмосфера: згадувані вище посилення діяльності революційних гуртків, активізація українського руху й початок урядової й суспільної кризи. У Київській губернії додалося призначення в 1864 році попечителем навчального округу «клерикала і обрусителя» князя Олександра Ширинського-Шихматова.

но матеріальну вигоду, досягнути яку сподівалися через обкладення громад податком, «за котрий буцімто будуть отці іереї учити дітей» [9, 212].

Це дозволило прийти до тям і з новою силою нагадати про себе почварі колонізації, тож у середині 1860-х київський генерал-губернатор Олександр Безак вирішив «оживить народные школы»¹. Майже одночасно чернігівські земці («между которыми было несколько человек с университетским образованием и с украинскими тенденциями») й Віталій Шульгін, колишній університетський професор Михайла Драгоманова, а тоді редактор офіційного «Киевлянина», звернулися до нього з проханням публічно стимулював позитивні зрушення й сприяти в такий спосіб поверненню системи шкільної освіти на світську основу. Так з'явилася низка публікацій в «Санкт-Петербургских ведомостях», зокрема «Земство и местный элемент в обучении» й «О педагогическом значении малорусского языка», в яких інспірувалася думка про потребу починати навчально-освітню практику «с украинского элемента и выходит постепенно к русскому». Водночас у другій із названих статті нищівній критиці було піддано «Книгу для чтения в школах Киевского учебного округа», видану самим попечителем, яка «начиналась с церковнославянской части, потом давала статьи на русском официальном языке, потом – народные песни и рассказы великорусские, и ни слова украинского» [детальніше див. про всю цю історію: 10, 1, 47, 48].

Наведені зізнання потребують уточнень і пояснень. Бо відразу виникає питання, чому це раптом Михайло Драгоманов друкує писані на замовлення добре знаного йому Віталія Шульгіна не в його газеті, а в столичній. Більш-менш задовільно пояснено цю «непогодженість» у брошурі «Народні школи на Україні». З'ясовується, Шульгін звернувся до нього публічно обговорити проблеми народного шкільництва, бажаючи догодити смакам генерал-губернатора Безака, котрий тоді, власне, фінансував «Киевлянина». Але Драгоманов відгукнувся неохоче і без ентузіазму на це прохання, бо вже раз мав зі своїм колишнім професором подібну справу, що скінчилася нічим (даремно писав на його замовлення статтю про Ширинського-Шихматова). Погодився він лише після неодноразових напосідань і домовленості, що попередньо («щоб хоч праця не пропала») вони узгодять головні положення. План-проспект Віталій Шульгін схвалив, а відтак і статтю загалом, внівши в неї деякі свої правки. «Тільки приходить з місяць. Нема в «Киевляніне» моєї статті. Питаю редактора: «що за знак?» – «А бачите, – каже, – ліпше її напечатати в столичній газеті, генерал-губернатор на їх більше вража. Пошліть в «СПВідомості», – а я вже звідти пере печатаю» [11, 47]. Михайло Драгоманов так і зробив, отож

¹ Михайло Драгоманов подавав сю справу як явний знак урядового доброчинства щодо українства, а самого ініціатора – мало не як його опікуна й філантропа. Насправді ж генерал-губернатор Безак керувався аж ніяк не українофільською турботою. Адже саме він подав проект переселення – задля якомога швидшого «обрусення края» – всього українського духовенства з Правобережної України в губернії Московщини і запрошення натомість російського попівства. Таку ідею йому підказав, до слова, митрополит Арсеній, який 16 літ (від 1860 до 1876 року) очолював київську кафедру [див.: 20, 207]. Показується, що сталінський проект переселення українців у Сибір мав свої предтечі.

стаття була опублікована як передовиця в № 318 за 1865 рік [див.: с. 255–259], з якої Шульгін подав витяги в своєму річному огляді, пообіцявши невдовзі передрук усєї статті. Та незабаром побачила світ нова публікація Михайла Драгоманова на сторінках «Санкт-Петербуржских ведомостей» – «Земство и местный элемент в народном образовании». Появилася вона, прямо скажемо, дуже «невчасно», бо три дні опісля пролунав вистріл Каракозова, і реакційні, передусім антиукраїнські сили поставили в причинно-наслідкову залежність ці дві події. «В поганий час подали ви це діло! – казав мені тоді проф. Шульгін, – бачите, що тепер починається! Це буде не менш, як 3–4 роки. Тепер усякому, хто може послужити ділу освіти, треба замовкнути і зберегти себе до ліпших часів» [там само, 48]. А через якийсь час уже й сам «Киевлянин» ополчився (стаття Михайла Юзефовича) проти Драгоманова та його концептуальних суджень, назвавши «підняте нами діло читанки з поступеним переходом од краєвої мови в школі до казенної» зловорожою інтригою поляків.

Безпосередньо в Віталія Шульгіна, тобто на сторінках щоденної київської газети «Киевлянин», Драгоманов теж друкував протягом більше як пів року (10 грудня 1864 року – 12 серпня 1865 року) матеріали на предмет народного шкільництва. Більше, щоправда, його турбували проблеми гімназійного життя й повітових училищ. Сумний стан справ у педагогічній сфері на загал він пояснював відсутністю системних зрушень і вагомим теоретичним напрацювань, квалістю організаційних заходів і нестачею творчої ініціативи, а також координації зусиль педагогічних працівників. Деяке пожвавлення в цій ділянці пов'язувалися з поверненням, реанімацією принципів навчально-виховної практики, запровадження Миколою Пироговим [див.: 13]. Словом, тверезий погляд на, вживаючи вислів однієї з цих публікацій, «общие начала нового педагогического порядка» [там само, 215] – без жодного натяку на національно-українську екзистенцію.

На теми народного шкільництва він опублікував протягом грудня 1865 – травня 1866 років у «Санкт-Петербуржских ведомостях» п'ять статей, причому дві останні мали характер спростування звинувачень й інсинуацій на попередні подачі (Юзефовича в «Киевлянині» й редакцій «Московских ведомостей»). Найбільш резонансну й, сказати б, основоположну (1866. – № 93. – 8 (20) квітня) редакція поділила на дві частини, подавши першу як передовицю, а друга («Педагогическое значение малорусского языка») була підписана узагальнююче значущим авторським знаком «Учитель». Звісна річ, що оприлюднена теоретично-педагогічна система усталилася значною мірою на основі власного (хоч і не багатого) досвіду. Таким чином, «недільна школа була для нього не тільки першою спробою, але й певним фактором, який вплинув на розв'язання складних теоретичних питань, чи вже намічених, чи тих, що тільки вставали в процесі педагогічних робіт» [5, 40].

Ідейну скерованість (власне – центральну тенденцію) своїх публікацій Драгоманов передавав у спогадах на загал об'єктивно, без якихось силуваних натягувань чи підтасувань до пізніших переконань (стосовно цих аспектів вони, вочевидь, не зазнали змін) – відповідно до їх змісту: питання про народну освіту в Україні варто вирішувати в зв'язку з конкретними умовами життя, беручи на озброєння багатий «інструментарій» з довкола (у формі яскравих прикладів із національної історії, народнопоетичної творчості, живого розмовного слова і т. ін.), який дозволить органічно й нена-

в'язливо прищеплювати в дитячій свідомості потрібні установки, емоції, ідеї. При цьому він виходив із загальної настанови про завдання народної школи, категорично виступаючи проти звуження її функцій лише до ліквідації неграмотності. Не погоджуючись у засаді з останнім, Драгоманов натомість відстоював тезу, що сутність її полягає в широкій освіті, інакше народ буде приречений на моральне дитинство. «Под словом *образование* мы разумеем, во-первых, развитие умственных способностей до возможности понимать явления, выходящие из круга его ежедневной жизни, потом сознание человеческого достоинства как основы нравственности и усвоение общего, но отчетливого понятия о главных явлениях общественных и физических», – декларував він неодноразово [14, 266; майже дослівно цю думку повторено на с. 259]. Причому для досягнення результату в цьому напрямку не потрібне систематичне викладання, а лише вміло налагоджене пояснювальне читання за добре складеним читальником. Ефективним механізмом означеної багатофункціональної системи й мали стати жива розмовна мова, усна словесність, історія і т. ін. місцевого населення з їх дієвими етичними, естетичними, зрештою, громадсько-політичними латентними детермінантами, наочно-дієвими й сугестивними можливостями й багатим евристичним потенціалом. Особливу роль у цьому «сценарії» автор відводив українській мові. Виходив він із того, що жодне слово не є мертвим, умовним знаком («мертвым лексиконом корней»), а містить у собі образне уявлення про поняття, отож слугує ключем до розуміння оточуючої людини дійсності й засобом пізнання світу і себе. Тому розуміння предметів і явищ, «выходящих из круга его ежедневной жизни», повинно базуватися на цій елементарній і органічній духовній субстанції. Нехтуючи цим елементом, початкова школа не просто позбавляє себе чи не найефективнішого з засобів впливу, а й перетворюється на пусту трату часу. Відтак і навчання чужою мовою він уважав справжнісіньким лихом і для дітей (бо ті не розуміють змісту навчально-виховних заходів¹), і для держави, отож не виконуються завдання ні суто педагогічні, ні ідеологічні.

Як можна бачити, нічого екстраординарного, а тим паче крамольно-еретичного, Михайло Драгоманов у своїх публікаціях не сповіщав, – він лише спопуляризував, пристосувавши їх до конкретних умов (про що й сам не раз наголошував) думки, на які опиралася «нова розумна педагогія»: Венель, Водовозов, Ушинський...² Кожен із них наголошував, що нема потреби – та й недоцільно – вчити дітей у всіх «краях» величезної Російської імперії за одними підручниками і що на початкових етапах

¹ А їм Михайло Драгоманов надавав важливого значення, дуже рано збагнувши вагу й силу. У кожному разі вже в гімназійні роки (лист батькам від 1 березня 1858 року) він стояв на тому, що за його допомогою «можно все сделать из человека» [18, 368].

² У брошурі «Народні школи на Україні» цілими сторінками цитується фрагменти з праць Миколи Корфа [див., наприклад, с. 30, 31–32, 36–37, 37–38 та ін.]. Із них випливає, власне, що в публікаціях на сторінках «Санкт-Петербургских ведомостей» Драгоманов абсолютно нічого свого не сказав, а лише зреферував головні положення тодішніх педагогічних авторитетів і навіть, за його ж визнанням, «казенних педагогів» [11, 42]. Та одне діло, коли такі ідеї виголошує «москаль», а зовсім інше – «інородець».

шкільництва варто застосовувати народну мову. На цьому принципі вони будували й свої Читальники. Як на те, «сам п[ан] Ушинський казав, що у Малорусі лучше вже було б вчити по церковнослов'янському, ніж по його книжці». А барон Микола Корф, відомий російський педагог, «як почав вчити по книжці Ушинського, то висказав печатно, що нерозуміння українцями мови російсько-великоруської є великою перепоною науки і що земства мусять просити уряду дозволити заводити у школи книги, писані народною мовою» [9, 223]. Йшлося, таким чином, про суто практичну потребу а навіть крайню необхідність викладів у народній освіті. «І як тільки хто захоче приложити ці ідеї до шкіл у Малоросії, як тільки серйозно задумається про народну освіту, так і логічно прийде до українського викладу, хоч би ради державних і інших потреб і не виключного, а змішаного з викладом державної російської мови», – не відступав він від займаної позиції й пізніше, намагаючись зробити й галичан своїми прибічниками й поборниками аналогічних ідей [9, 224].

Додам, що українська педагогіка теж (наскільки вона тоді була конкурентоздатна) виявляла подібну скерованість. Як на те, «саме життя висувало на порядок денний справу українського навчання в народній мові» [5, 38]. І не лише тому, що на теоретичному рівні питання впровадження народної мови в початкову освіту обмірковувалося тоді багато й плідно, – національний склад учнів, сказати б, домагався подібної навчально-методичної диспозиції: із 243 учнів двох перших недільних шкіл у Києві 230 були українцями [там само, 37]. Та навіть російські урядові кола розуміли неминучість деяких поступок у цьому напрямку і вдавалися подеколи в своїй діяльності до української мови, як, скажімо, донесення до загалу «Положеніє 19 февраля 1861 року», бо ану ж народ неправильно зрозуміє царську милість і знову візьметься «ножі святити»¹.

Та навіть така обережна й поміркована, продиктована благими намірами позиція була сприйнята консервативно-ретроградними колами, персоніфікованими перш за все катковськими «Московскими ведомостями», та й самим князем Олександром Ширинським-Шахматовим, як «мой сепаратизм» [10, 1, 48]. Сам Драгоманов неодноразово відхрещувався від таких закидів і викривлень сутності своїх педагогічних принципів, про що не без гордості повідомляв у пізніших згадках. Зокрема, в «Австро-руських споминах» він із притиском наполягав, що «справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт», тобто осмислював її цілком у дусі тогочасної російської науки про виховання, освіту й навчання підростаючого покоління. І ця постава не означала в жодному разі вимоги «виключного вживання української мови в наших школах», наголошував Драгоманов, а лише дотримання педагогічного правила: «починати од звісного, щоб іти до незвісного» [10, 2, 164].

Як на лихо, масла в огонь долило те, що стаття «О педагогическом значении малорусского языка» з'явилася друком два дні опісля (4 і 6 квітня 1866 року), як революціонер-терорист Дмитро Каракозов здійснив замах на царя. «Катков самым серьезным образом увидел связь между моею

¹ Принагідно зауважу, що справу перекладу «Положенія» «взяв на себе Куліш, але це не було закінчено, бо урядовці хотіли виправляти занадто сміливо мову перекладчика Куліша і він на це не згодився» [5, 37].

статтей и выстрелом Каракозова», – про що гучно заявив на шпальтах редагованого ним органу [10, 1, 48]. Далі події, як можна здогадатися, розвивалися стрімко: запрошення на аудієнцію до попечителя Київського навчального округу, свого зятятого політично-ідеологічного противника, для пояснень → донос новому міністрові освіти Дмитрові Толстому про належність Драгоманова до партії українофілів → нагляд за ним. У такій ситуації йому нібито й не залишалось нічого іншого, як остаточно пристати до старогромадян.

Можемо виокремити, таким чином, принаймні три пункти чи фази інтеграції Михайла Драгоманова в український рух: 1) атаки російських реакціонерів на українство внаслідок польської «рухавки», намагання будь-що-будь поставити ці два суспільно-історичні артефакти у причинну залежність і заперечення таких нісенітниць; 2) співпраця зі столичними виданнями задля хліба щоденного і неминуча потреба глибше зануритися в стихію, яку взявся осягнути, насамперед у проблематику співвідношення «Центру» й «окраїн»; і 3) наклепницька депеша князя Ширинського-Шихматова в Санкт-Петербург. Стосовно кожного з зауважених компонентів у зізнаннях Михайла Драгоманова прямо чи опосередковано присутній, набуваючи статусу рушійної сили, що так скажу, агент зовнішнього примусу чи приневолення до українства, та аж ніяк не внутрішня потреба прислужитися національно-патріотичним інтересам. Проте є всі підстави розглядати їх як ланки одного ланцюга. Так, зрештою, їх подавав сам лідер «лівобережців» і ставив у причинно-наслідкову залежність до свого зближення з київськими українофілами. Пор.: «Я написал тогда немало фельетонов и передовых статей, в которых старался рассматривать российско-польские и вообще славянские дела с точки зрения демократически-федеральной. Конечно, я не раз затрагивал и украинский вопрос, тем более, что в это время я больше сблизился с киевским украинофильским кружком, сильно поредевшим с 1863 г., и вновь подошел к украинскому педагогическому вопросу»; «Теперь я должен сказать, что донос кн[язя] Ш[иринского]-Ш[ихматова] имел своим последствием окончательное прикрепление мое к украинскому направлению, так как я, по естественной реакции, занялся более старательно исследованием украинских вопросов, сначала педагогического, потом и национального вообще» [там само, 1, 47, 48]. Отож бо й воно, що його педагогічна й публіцистична діяльність, культурно-просвітні проекти стали тими конкретними ділянками духовних зацікавлень, через які здійснювалося приєднання до свідомого українства та які сприяли зближенню й скріпленню уз. А втім, «кількісний склад» маклерів вільно міг змінюватися й варіювати, залежно від реальних обставин і завдань, які ставив перед собою. Це визнавав і він сам Михайло Драгоманов. «Впрочем, около того времени образовались и другие нити, привязавшие меня к украинскому движению», – закінчував він розмову про своє «окончательное прикрепление [...] к украинскому направлению» [10, 1, 48]. Ними стали на новому еволюційному «витку» наукові зацікавлення, що, як пам'ятаємо, вже наклеювалися й раніше, зокрема народна творчість, релігія і міфологія українців. «Вростання» й укорінення в національну стихію відбувалося тепер начебто двома, умовно кажучи, путівцями: розуму і серця. Визначальною на позір була лінія серця: «Изучение богатой и прекрасной украинской народной словесности, а особенно политических

песен, которые представляют собою поэтическую историю украинского народа, рассказанную им самим, *заставило меня* (курсив мій. – Р. П.) крепко полюбить этот народ и пережить всеми силами души все частности украинского вопроса в России и Австро-Венгрии» (там само, 1, 49). «Любов» – нехай насильна й вимушена – спонукала до рефлексій про шляхи подолання соціально-економічних і політичних колізій і виходу з історичного тупика. «Мне казалось, что украинцы, и в частности киевляне, должны сыграть важную роль в этом деле, – намагався підкупити адресата (Альфонса Туна) й потенційного читача його науково-історичного рескрипту щирістю оповіді й інтимною посвятою в лабораторію духа, – но для этого, я думал, не обходимо им побольше политического образования: больше знакомства с западноевропейскою политическою наукою, а также с историей и положением и своей родины, и западных славян» [там само].

Та знову-таки закрадається крамольна думка, чи наукові обстеження, що розгорталися в фарватері українофільського дискурсу, були кінцевим пунктом його духовно-практичних проєктів?.. Адже ж навіть у наведеному зізнанні дещо загадково виглядає фраза «в этом деле». Знаючи характер суспільно-політичних установок Михайла Драгоманова, можемо здогадуватися, що мова про реформування Російської імперії, запровадження конституційного порядку й політичної свободи задля її блага й спокійного майбуття. А чуття й інтелект мали активували, сказати б, третього психологічного гравця: волю та її «повноважного представника» – дію.

Чи сяк судімо, чи так, а зблизитися з українофілами й пристати до національного руху змусили Михайла Драгоманова, «обстоятельства дела», про які він прохопився було в «Автобиографической заметке» кількома сторінками нижче. Власне задля них мусив іти на поступки, компроміси чи навіть діяти всупереч власним принципам і душевно-психічним тенденціям.

Щодо конкретних інспірацій, то вони не являли собою ніякої таємниці й виведені на яв. Не до кінця з'ясованою в цій теоретично-ідеологічній схемі Михайла Драгоманова є хіба місія українофільства. Якою могла бути його роль у «спасении единства [русского] государства»?..

Нагадаю, що з метою нейтралізації польського Вія російський абсолютизм пішов тоді на деякі нововведення. Зокрема, він наважився відкрити школи в селах, а для підготовки для них кадрів міністр освіти Олександр Головнин розпорядився відкрити тимчасову Педагогічну школу в Києві¹. Відповідно було опрацьовано – насамперед представниками її ради –

¹ У листі матері від 8–9 лютого 1863 року цей історичний епізод, як кажуть, схоплено на льоту, у момент його «визрівання» й початкових етапів розвитку, причому з багатьма деталями й фіксацією зовнішніх збудників виникнення явища та його політичних детермінант. Отож, стимулювали подібні дії офіційних кіл «польские волнения». «Дело, кажется, началось нешуточное. Поляки затронули три государства разом: Австр[ию], Пруссию и петербургское правительство. Если восстание продлится хоть год, то, м[ожет] б[ыть], поляки успеют, потому что в это время могут восстать славяне турецкие, австрийские и венгры, а о планах такого восстания и о помощи со стороны Италии пишут уже в газетах» [18, 414]. І хоча українських земель революційні події безпосередньо не зачепили (одне село в Волинській губернії, що на кордоні з «Царством Польським» «присоединилось к восставшим»), але, вірогідно, є чимало прихильників і таких, що співчують

установ народних шкіл. Згідно з ним українська мова визнавалася робочою в початковій школі («Киевскою школьною администрацией признано допущение и народного языка при начале обучения»). За цей основоположний принцип висловилося більшість педагогічних рад Київського навчального округу, і він «был почти принят и в министерстве» [10, 1, 41]. Його дієвість Михайло Драгоманов міг бачити на прикладі настроїв у київських українофільських гуртках кінця 1850-х років, де переважали педагогічні, літературні і національно-культурні інтереси. «Так как русское правительство тогда не препятствовало украинским публикациям и не мешало пробовать учить по-украински в школах и церквях, то особой вражды к русскому правительству в тогдашних кружках не было и даже кружки эти были менее радикальны в политическом отношении, чем «русские» кружки без специальной украинской окраски», – констатував він. Натомість агресивні й нахрапісті прояви дідичів у їх зазіханнях «на владение Правобережной Украиной страшно возмущали украинцев, которые, по реакции, готовы были, подобно галицким русинам в 1848 г., сойтись с царским правительством для борьбы с поляками» [там само, 1, 44].

Та що ж, як тоді (1863) втрутилися сили із «высших кругов», і справу народного шкільництва віддали «попам и Синоду», що призвело до його застою й змертвіння (див. вище). І ось тепер, коли сам генерал-губернатор побачив згубні наслідки прийнятого рішення і зрозумів «необходимость оживить народные школы», Михайло Драгоманов з усім запалом, що так скажу, публіцистичної душі кинувся реанімувати давнішу педагогічну практику й пропонував, «по обстоятельствам дела» (оскільки діти не знають російської мови і не можуть засвоювати необхідні знання й відомості), починати навчальний процес рідною мовою, а далі (щоб таким чином

бунтівникам, а за сприятливих умов і більшість населення здатна підтримати злочин: освічені городяни «пристали бы к ним, в надежде получить более путное управление», а селяни, «если поляки уступят им душевой надел, то, может быть, и встанут за них» [там само, 414, 415]. Та поляки не починають ніяких рішучих дій (хоча, поза всяким сумнівом, мають свій революційний комітет у Києві) через мізерність революційних сил і розуміючи свою приреченість. Міська адміністрація посилила заходи безпеки, однак відчайдух, готових взяти участь у збройних сутичках, немало («если бы была какая-нибудь надежда на успех»). Тому поляки на кожному кроці декларують «освобождение Малороссии и Белороссии от петербургского правительства». Під тиском обставин царські урядовці «начинают чувствовать, что надо перестать быть только двором, надо сделать уступки здешнему краю», тому «на днях (курсив мій. – Р. П.) пришла сюда от нашего министра бумага о первоначальном обучении народа на малорусском и белорусском языке и проект о дозволении всем открывать школы». Усе ж ніби побоюючись за наслідки, уряд не наважується ні на радикальніші кроки («сделать большие уступки»), ні «выдать почти народные школы попам только для кормления их», через що «слушает поповские доносы на все министерство народного просвещения, от студента до министра» [18, 415]. Така невизначеність, як знаємо, тривала недовго, бо з приходом на посаду попечителя Київського навчального округу князя Олександра Ширинського-Шихматова почалися зусібні атаки на прибічників світської системи освіти. Як видно, усю оповідь пронизує зовнішній, «відсторонений» тон об'єктивного наратора, котрий бажає всього-на-всього «поставить в известность Гадячу здешнее положение» [там само, 416].

могли його утверджувати) «выходить постепенно к русскому[элементу]». Попросту кажучи, він «требував початку науки на народній мові, а далі вже на державній» [10, 2, 164]. Думка достатньо прозора й одверта, та все ж не доведена до логічного завершення й децю закамфльована, бо замовчує, якою була кінцева ціль вибору. Нема сумніву, що пов'язана вона від початку до кінця з інтересами Російської імперії.

Дещо відкривають завісу вже публікації в «Санкт-Петербургских ведомостях». У виразніше проглядають деякі аспекти, про які Драгоманов пізніше волів промовчати, обмежитися скоромовкою або ж залишити остаточно не з'ясованими чи свідомо затемненими. Як це в нього не раз траплялося, вимога проведення навчально-виховних процесів на початковому етапі рідною мовою диктувалася не кінцевою метою й природним правом українців, а була лише засобом, і мала ближчі й далекі, власне – стратегічні, цілі. Зіставляючи «нынешнюю» і «прежнюю» системи народної освіти, автор висловлювався на користь другої. Сучасну ж йому він називав – попри деякі її практичні резони й здобутки – однобічною і «подготовительною»: передусім тому, що вона «отнюдь не может положить прочного начала русскому образованию в Юго-Западном крае» [14, 255]. Повну неспроможність виявляє усталена на її засадах педагогічна практика, зокрема, в боротьбі з навалою полонізації, яку на Правобережжі Драгоманов уважав подвійно небезпечною: нівелює риси народної фізіономії в краї й заважає утвердженню російської ідентичності. З цього погляду ігнорування «місцевої» історії, пісні, слова є, згідно його тлумачень, щонайменше моральною, а відтак і політичною помилками¹.

Показовий у цьому контексті й той збудник, який спонукав Михайла Драгоманова до написання другої статті: публікація в «Киевлянин» під назвою «Насколько литература участвовала в торжестве русского дела в крае?». У ній обговорювалася проблема боротьби з полонізацією населення Правобережної України. Приєднавшись до дискусії, він наполягав на тому, що дієвими є не так поліцейські чи політичні методи протистояння загрози, як «только освобождением местного населения мерами народными» [14, 260], тобто шляхом піднесення народного духу й етнічної самобутності через акцентуацію побутових ознак і властивостей, героїзацію минулого, збереження мовно-лексичних скарбів і т. ін. – задля «торжества русского дела в крае», зрозуміло². Інакше кажучи, навчання рідною мовою покликане було гальванізувати такі впливи, позбутися остаточно польської залежності й сприяти емансипації й самоідентифікації народу (у Драгоманівському, певна річ, розумінні характеру й скерованості цього явища).

¹ Тому-то поляки, зрозумівши небезпеку для себе таких суспільно-педагогічних ініціатив, затіяли проти них шалену кампанію доносів, обстріхувань і звинувачень у сепаратизмі й новій Коліївщині.

² Аби не бути звинуваченим у пересмикуванні й заламуванні думок, наведу ще один характеристичний вислів: «Под влиянием профессором и общего настроения университетской жизни из студентов, становившихся учителями гимназий, выходили люди, которые переносили борьбу за русские интересы и в средние учебные заведения (курсив мій. – Р. П.)» [14, 261]. Сказане, треба гадати, стосувалося і його особисто, адже й він був серед тих добровольців, котрі невтомно боролися за російські інтереси «на рідній не своїй землі».

В одній із наступних публікації (№ 145) цю думку автор посилив і увиразнив. Розмірковуючи про стан національного шкільництва у слов'ян, що заселяли Габсбурзьку монархію, він наводив статистику (кількість шкіл, їх відвідуваність дітьми, загальний тираж навчальної літератури та її співвідношення з кількістю учнів і т. ін.), згідно з якою освіта в русинів була найменше поширена з-поміж усіх тамтешніх народів, за винятком хіба, може, румунів. Сумні перспективи множилися від небезпеки бути поглинутими нацією, близькою за мовою й етнопсихологічними ознаками, – власне, поляками. Тому завдання шкільництва в Галицькій Русі зводяться до того, аби, з одного боку, поширювати грамотність, а з іншого – насичувати навчально-виховний процес якомога більше «чисто народним елементом», «заботитися о приближении языка школ к языку села, куда наименее проникла полонизация, а также привносит в свою школу язык и произведения такой среды, которая бы, отличаясь близостью к местной народной среде, в то же время развивалась бы наименее под польским влиянием и отличалась наиболее антипольским направлением» [14, 320]. Саме ці компоненти, на думку Драгоманова, мали стати найбільш надійним засобом у протистоянні з польською експансією.

Загальній меті підпорядковувалися в цій моделі вужчі завдання. Зокрема, базовану на означених началах систему освіти Михайло Драгоманов вважав *«единственным вполне надежным средством к основанию положительного русского национального образования в Юго-Западном крае (курсив усюди мій. – Р. П.)»* [14, 257]. Тому, переконував він, необхідно все зробити, аби вона ефективно функціонувала. А це можливо було лише за умови застосування принципів новітньої педагогіки та її «здорових» начал. Головний із них гласив, що вчитель «должен всякое новое понятие, новый факт, привязывать к известным уже понятиям и фактам, находящимся в голове ученика» [там само, 267]. Звідси й увага до географічних, історичних, побутово-етнографічних і т. ін. обставин навколишнього життя, які повинні були бути відправним пунктом захоплюючих навчально-виховних мандрівок. Наслідком визнання цього принципу мало стати й узаконення української мови та народної словесності на початковій фазі навчально-освітнього дискурсу.

Відтак Драгоманов навіть думки не допускав про винятково українську мову в шкільництві. Уже в першій публікації на сторінках «Санкт-Петербургских ведомостей» він категорично відмежувався від подібних «над-радикальних» тлумачень: «Мы не стоим за образование малорусского народа на исключительно малорусском языке; мы очень хорошо понимаем необходимость языка великорусского, сделавшегося для всех русских языком науки, промышленности и государства» [14, 256]¹. Зрештою, узаконення народної мови навіть на початкових етапах навчання і виховання «Учитель» не розглядав як аксіому чи крайню необхідність і ратував за її «дозування» або, як він це називав, ступені допущення. Варіанти тут могли бути різні: «допущение в необходимых случаях объяснений на ма-

¹ Пор. у наступних кореспонденціях: «[...] Мы нисколько не думаем исключать великорусского языка даже из первоначальной малорусской школы, ибо вполне сознаем его важность и в настоящее время и впредь, так как оба народа навеки должны быть братьями» [14, 270].

лорусском языке, обучение первоначальному чтению на языке малорусском (букварь) и внесение в хрестоматию малороссийских отрывков и допущение в школу учебников на языке малорусском, по мере их появления» [там само, 271]. Право вибору при цьому він залишав за земствами.

З означених позицій полемізував із тими, хто дотримувався іншої думки й мав більш радикальні погляди. В «Антракті з історії українофілства (1863–1872)» Михайло Драгоманов обурювався, що багато українофілів, особливо з петербурзької Громади, «маючи широкі стосунки, стали старатися в міністерстві про те, щоб устав шкільний дав українській мові первенствующу роль в школах полудневої Росії» [9, 211]. Наслідком у журналі Міністерства народної освіти була опублікована спеціальна стаття, де обговорювалося – який жах! – питання самостійності української мови. Але ж українці навіть не здійснили інвентаризації своїх лексико-стилістичних скарбів і не видали бодай якийсь словник живої народної мови, як і не підготували на цій основі «повну наукову граматику українську, [...] виложеною порівнюючим способом» [там само, 229]. А це, властиво, дозволило б в'янути «тую самостійність науковим робом», зробити її очевидною й мати підстави домагатися офіційно визнаних прав для отчої мови. Словом, заходи українських петербуржців Драгоманов вважав передчасними, науково і політично некоректними та й, як на те, нікому непотрібними. Ба більше – серед причин закриття таких форм «мужичої» освіти й самоорганізації народу, як недільні школи, він називав і «власну безтактність» [9, 206]. Нижче пояснював таку свою позицію щодо аналогічної ситуації з «Временной педагогической школы» в Києві. «Мені здається, – писав він, – ця ревність ширих українців була трохи крайньою і безтактною: бо дати первенство, а то й виключне панування мові українській в школах, коли весь стрій держави користується другою, так званою в Росії «русскою», а в Галичині російською або (не зовсім вірно) великорусською, і коли по-українському писано було ще дуже мало, а шкільних книг зовсім не було наготовлено, було б ділом більш руйнуючим, ніж будуючим, бо через те народ український відчувився б од усього ходу культури й державного строю в Росії і зводився б на пишу святого Антонія, на 5–10 книжок українських» [там само, 211]¹. Отож як більш практичну й позитивну він обстоював роботу в розпочатому напрямку: обмежитися дозованою (зادля кращого розуміння й ефективнішого засвоєння) інстиляцією розмовного народного слова й місцевих елементів загалом в освітню практику, а водночас готувати україномовну навчальну літературу й поступово впроваджувати їх у шкільництво – поряд із російськими. Це до-

¹ Якщо вже говорити про «власну безтактність», то Михайло Драгоманов мав би згадати свою «темну» роль у цій справі. Пізніше він не переставав обурюватися, що, мовляв, приводом до закриття послужило читання ним статті, присвяченої питанням російської історії, з часопису міністерства освіти (тобто офіційно дозволеної), коли «киевская девичья» кн. Васильчикова робила обхід недільних шкіл. Факт справді аномальний і гідний осуду. Та чи варто було себе так зухвало-провокаційно поводити?.. У брежневські похмуро-стагнаційні роки поезія Василя Симоненка теж друкувалася в державних видавництвах. А задумаймося, якими б могли бути реакція й наслідки, коли б учитель узявся декламувати його художнє слово на уроці, відвіданому кимось із високих посадовців чи впливових персон. Тим паче, якби йшлося про принципову позицію чи справу, задля якої варто лізти на рожен.

зволить вибирати книги «не по мові, а по ціні того, що нею писано». Така двомовність у педагогіці, на думку Драгоманова, піде лише на користь, причому вона буде подвійна: «Навичка читати по-російському не зашкодила б нашому народу, а читаючи по-своєму тільки справді гарне й цінне, народ би навчився цінувати й народжуються рідну літературу, на котру він (особливо стоячи в патологічному стані «хлопства»), як на все нове, дивився часом не без недовіру» [9, 211–212].

Інакше небезпека підстерігатиме з двох боків: окрім того, що спровокує – як у випадку з недільними школами – урядово-реакційні сили на рішучі дії, не матиме підтримки така позиція і «знизу». Цей погляд-пересторогу він обґрунтовував, акцентуючи власне на соціально-психологічному підкладі домагань українських патріотів суверенного статусу рідної мови. Народ («простий чоловік») за своєю природою і сутністю, відверто кажучи, «є великий практик і навіть матеріаліст», тому якщо «він держиться народності, то або з пасивності і консерватизму (котрий поважати нічого, бо ним держиться усяка середньовікова дурість), або тоді, коли бачить, що народна партія не кінчає своїх праць романтизмом, а веде народ до ширшої вигоди соціальної і економічної» [9, 229]. Якщо ж цього нема, а ще коли якось «доторкнувся» прогресу й новітніх ідей та відчув їх переваги, він у кліп ока перестає «гратись романтичною любов'ю до рідного побиту» і без жалю й співчуття кидає народні святощі, воліючи «хоч трошки походити на панів, офіцерів, чиновників». Переповнений «низькими» інстинктами й комплексами, народ і від материнської мови би то готовий відмовитися. Такий прагматизм мислення й утилітарність, певна річ, нестримність природних нахилів і матеріальних волань свідчать про глибокий моральний і духовний занепад. Але такими є загальні тенденції історичного розвитку й суспільної свідомості, і від цього нікуди не піднешся, не втечеш («Ся поява є джерелом великого зіпсуття, виробленого полупанською цивілізацією; але що ж казати, коли таке діється скрізь по натуральному ходу розвою»). Фігурально кажучи, селянин із внутрішньої принуки «рветься до польки і до кадрили», а наші національні керманічі, які самі застрягли в етнографічно-романтичному баговинні, пропонують йому застановитися на допотопній метелиці, вбачаючи в ній не просто заporуку морального здоров'я, а й єдине джерело порятунку й мало не підставу політичних прав на державну самостійність. Аби втримати народ біля цих священних, з їхнього погляду, начал, силуються «показати панам, офіцерам і чиновникам, і тим із народу, котрі рвуться у пани, що можна бути франтом і у шапці, і у світі à la moujik, видумують народні кадрили і польки» [там само, 230]. А ще – дошукують в археологічній трухляві своїх вождів і героїв, аби в такий спосіб оживити національну самосвідомість й реанімувати державно-політичні бажання. Насправді ефект від подібних зусиль прямо протилежний. І якщо провідники не зрозуміють цього, ясно не усвідомлять нагальну потребу змінити тактику, а далі будуть бабратися в минувшині, ігноруючи будучину, якщо і в майбутньому намагатимуться заміщати конкретну працю й реальні народні потреби й бажання, наслідки будуть сумними – аж до повної втрати українцями своєї національної сутності, причому вже в недалекому майбутньому. Таку історичну логіку й такий результат визначає сама природа соціальних «низів».

Як бачимо, «духовних скреп» Михайло Драгоманов майже не добачав у народному середовищі. Зрештою, в одному з листів до Мелітона Бучинського ця думка експлікована більш виразно і, сказати б, у всій її оголеній сутності. На жаль, та його епістола не збереглася, зате маємо дискусію кореспондентів з приводу порушеної проблеми. Здогадно, Бучинський доіравав своєму адресатові, що той надає ідеї народності (нації) першорядного значення і при цьому називає народ «*grosse Unbekannte*» («мнякий синонім» до слова «дурний»). Означений у першій частині твердження висновок було зроблено, очевидно, на підставі самої вже участі Драгоманова в українофільських заходах і приналежності до гуртка київських патріотів, бо сам він в одному з листів до Михайла Павлика, що не ввійшов чомусь до їх 7-томної «Переписки» (Чернівці, 1910–1912), а був опублікований пізніше Михайлом Возняком, наче й принагідно, зате з неабиякою патетикою, ба навіть гордістю (що візуалізує знак оклику в кінці), прохопився: «я сам не великий українцефил!» [4, 140].

Михайло Драгоманов із задоволенням пускається в теоретичний нетрища цієї теми. «Ви кажете, що я у голові ставлю ідею народности, а зву народи *grosse Unbekannte*. І бачите у цьому мою *ponchalance*, котру розводите на усю Росію», – усталював він передумову дискусійної суперечки [23, 153–154]. Що ж, Драгоманов справді надає ідеї народності «велику вагу», але ніколи не ставив її «у голові». Бо визначальне для нього – «не абстракти, а вещи, т. є у чоловічих ділах *розум і лице* (індивідуум)». «Народність у моїх очах має силу, коли вона не противурічить свободі того і другого, помога розвою обох. У політиці знутреній у державах народність *почитаю я прогресивним ділом тільки як повод до децентралізації і крайової свободи*», – розтлумачував він квінтесенцію своїх народно-національних емфаз [там само, 154]. Одначе така вихідна диспозиція, навіть поєднана з «демократизм моїх ідеалів», «мені не закриває очей на те, що *ідея народности щодня служить поводом культурної реакції, повороту до середніх віків і поводом самого централізму* (в обох випадках курсив мій. – Р. П.)», як і не відвертає увагу від багатьох негативних проявів у народному середовищі. За великим рахунком, «народи на ділі ще дуже дурні, дуже дають водити себе за ніс». І саме в цьому сенсі він уживав вислів *grosse Unbekannte* як пом'якшений варіант чи евфемічний заміник слова «дурний». Цей постулат, згідно зізнань, скристалізувався на основі світоглядних орієнтирів і переконань, відповідно до яких «превише усяких амбіцій я маю амбіцію бути позитивно думаючим чоловіком», а понад усі заповіді ставить таку: «не сотвори собі кумира». Тож не для того він зрікся поклоніння попам і генералам, аби сотворити собі ідола з «мужика», «тим же попом або генералом водимого». Та водночас «це не мішає мені считати роботу для свободи рук і голови і для насичення живота цього мужика за саме головне діло у наш вік» [там само]¹.

Тож просторікування про офіційний статус української мови в школах, та ще за відсутності «самих елементарних книжок», неминуче викличе зворотний ефект і може мати сумні наслідки для українства. Зрештою, і

¹ Дочці він нібито так пояснював подібне ідеологічне становище: «Я демократ, але я не хочу знижуватися до рівня мого народу. Навпаки, я зі всіх сил буду працювати, щоб той народ піднявся до себе» [8, 291].

заборону української мови в школах 1864 року Михайло Драгоманов теж виправдовував – подібною міжнародною практикою в сфері державної освіти: мовляв, так діють урядові структури Франції, Німеччини та ін., хоча, скажімо, провансальська мова відома у всьому світі й має вагомі літературні здобутки (нехай і в минулому). Авжеж, доводиться «усім державам переходить у своєму розвою через ступінь централізму, і, звісно, ні одна держава не уступить сама собою ні вола земської, ні мовної центробіжним силам, поки вони самі не зложуться, не окріпнуть і не зуміють працюю і умінням з практичною мудрістю склонити на свій бік народу по провінціях і добитись свого права у сили центроотяжної» [9, 228]. Процеси відосередніх (сепаратистських) сил почалися в нас у 1856–1863 роках. Великоруська громада якийсь час ставилася до національних потреб українців із розумінням і співчуттям, поки ті самі не толерантними й позбавленими такту діями не витворили між собою та нею стіну байдужості, непорозуміння а навіть неприхованої ворожнечі. Врешті-решт («яко необхідно по закону історії реакція центробіжних напрямків») це призвело до народження державно-національного централізму з його крайностями й частими перегинаннями палиці в бік великоруського компонента. Але ті ж такі історичні закони неблаганні й доконечні: згідно з ними, після емансипації селян «мусили піти реформи, як земська, судова, полегшення цензури і т. д., а каждая така реформа більшає число кадрів і струменів, котрими мусять покористуватись усі елементи народні і соціальні, що рвуться до свободи» [там само]. Впровадження їх у життя автоматично послаблюватиме доцентрові тенденції, і саме на це варто скерувати свій душевний запал і революційну енергію. Отож нічого горюжитися й постійно звинувачувати в усіх бідах «Центр», а тим паче росіян, – необхідно реально дивитися на речі й усвідомити нарешті, що на сучасному етапі «для усіх треба їм братись за роботу часно і тверезо, уміючи шанувати і законні інстинкти і вагу центральних сил» [9, 228–229].

Михайло Драгоманов пропонував, таким чином, своїм землякам з обабіч Збруча більш критично й раціонально дивитися на себе, на світ, а насамперед на історичні й суспільно-політичні реалії; керуватися в своїх рішеннях та орієнтаціях доцільністю й практичним значенням того чи іншого явища, заходу, директиви; відштовхуватися від конкретної ситуації й ставити перед собою реальні, а не захмарно-утопічні цілі, пам'ятаючи, що політика – це мистецтво досягнення можливого. Зокрема, тверезий погляд виявив би деякі цікаві, хоч і неприємні для українофілів, факти. Скажімо, аби мати серйозні підстави домагатися від властей офіційних прав для рідної мови, варто видати спочатку хоча б словник живої народної мови, спромогтися на «повну наукову граматику українську», підготовлену відповідно до сучасних лінгвістичних вимог, себто оперту на порівняльну методологію. Це дозволило б принаймні «вияснити науковим робом» питання окремішності й самостійності української народної мови. А ще ж вона має попередньо нажити собі літературу, передусім художню, яка відповідала б життєвим реаліям і новітнім естетичним віянням. Поки ж нічого цього нема, «доти мусимо мовчати, зіціпавши зуби і зачервонівши від сорому, як який-небудь недоук або проходимець кине нам докір, що наша мова є неорганічний жаргон» [там само, 229].

Так само й «на заведення по школах на Україні державного російського язика я дивлюся як на факт історично необхідний, хоч по-моєму і требуючий переміни і розумного противудійства виясненню його невигод» [9, 231]. У своїй «колінопреклонності» Петербургові доходив до того, що погоджувався, «нехай українська мова буде справді не окрема мова, а тільки те, що вчені кажуть *діалект*, як, напр[иклад], т. зв. нижня німецька» [11, 32], тільки б початкову освіту вести народною мовою, бо це корисно з практичного погляду. А він у автора «Чудацьких думок про українську національну справу» незмінно був пов'язаний з державно-імперським інтересом. Відтак не варто, їй-Богу, нарікати, плакати, жалітися і здійсмати галас у бік російського абсолютизму, а тим паче – «великоруського національного централізму», позаяк історична логіка й зважено-аналітична оцінка ситуації (а, зрештою, й здоровий глузд) переконують, «що не тільки страти народності, але й страти мови української при російському викладанню елементарної письменності нічого боятися» [там само].

Та й загалом – «українофільство показало себе самим слабим і недогадливим з усіх ліберальних напрямків у Росії¹» [9, 220]. Бо воно, мовляв, не зазнало таких кар, репресалій, заслань у Сибір (цього «не було ні з одним українофілом»), як, приміром, російський нігілізм. Але той зумів вистояти, перевтілившись у позитивізм, а замість одного закритого журналу виходило кілька – під новою орудою, з іншими назвами (так трапилося, зокрема, з «Современником», якого замістили два нові: «Вестник Европы» і «Отечественные записки»). Хай там як, а росіяни намагалися обійти заборони, дошукуючи в них «вразливих» місць, або ж оскаржували їх у судових інстанціях, доходячи до касаційного департаменту Сенату, і в такий спосіб «вели пропаганду тих самих ідей, котрі хотіла заборонити цензура». Нічого подібного в арсеналі діячів українського руху не зафіксовано², тому вони нібито лише звужували коло пропагованих ідей,

¹ В одному з листів до Мелітона Бучинського ця думка утрирована до крайньої тенденційності, неприхованого обмовлення й зумисного оббріхування. «Замітте, що з усіх ліберальничавших у Росії кружків і напрямків ніхто менш не був «мучим», як українофіли, і ніхто так ловко не поміщався на доходні міста, як вони», – переконував Драгоманов свого адресата [23, 226]. Поминувши «велике число мілочі, що помістилась по черніговским акцизним управам, по житомирским контролям, по усяким мировим», він указував, як на яскравий вияв такої громадсько-політичної поведінки, на приклад Василя Білозерського, котрий займав «генеральську» посаду в Варшаві «на 6 000 р[ублів] жалування», на Матвія Симонова-Номиса, який очолював службу контролю в Житомирі «на 4 000 р[ублів]», а тепер, вийшовши на пенсію, «сидить директором гімназії у Лубнах», на «генерала жандармського» Олексу Стороженкав... І при такому становищі ніхто з них нібито не пожертвував і шеляга на українську справу. Один Петро Єфименко відбуває заслання в Холмогорах Архангельській губернії, але не за українофільство, а за участь у Харківському таємному студентському товаристві («більш герценовському») і за те, що взяв собі псевдо *Царедавенко* [там само, 226–227].

² За Драгомановим, вони навіть спроби не зробили порушити чи обійти заборону на публікації україномовної літератури для народу. А тим часом життя показало, що цензура не надто пильно стежила за даними їй вказівками і таки пропустила передрук брошури про російські судові реформи. Для нього це була вагома підстава, що «деякі потрібні для народу книжки можна печатати по-українському і без задержки» і що, «може вже й сама адміністрація цензура забула про своє

заганяючи себе й справу, за яку взялися, в глухий кут. А їхній осоружний «лемент» і недорікуваті, зухвалі й по-донкіхотському пародійно-гумористичні заскакування на великоруський централізм і туранізм, які щедро тиражувала московська преса з галицьких видань, викликали недовіру, образу й неприховану ненависть правдивих росіян до українофільства і до національних бажань українців загалом. «Так над українськими працями і питаннями мало-помалу став у Росії туман з забуття, мовчання або недовіри, брехні й лайки», – по-менторському зверхньо підсумовував свої рефлексії Михайло Драгоманов [9, 221], ніби забувши (чи, може, тоді, в 1872 році, ще «не знаючи», що невдовзі буде таким проголошений), що він теж начебто є частиною національно-визвольного руху, ба більше – лідером одного його крила. Словом, самі винуваті в існуючому статусі.

У мемуаристиці Михайло Драгоманов дипломатично промовчав про ще одну складову чи навіть вихідну диспозицію своєї громадсько-політичної тактики: українофільство він розглядав, хоч це й парадоксально звучить, як інструмент русифікації «Юго-Западного края». Ще 1872 року він опублікував на сторінках «Вестника Европы» (№№ 2–5) програмово-публіцистичну студію «Восточная политика Германии и обрусение», в якій уперше системно і, сказати б, на повну шкалу поставив питання співіснування «Центру» й «окраїн» та обґрунтував потребу народно-національних рухів для уникнення новітніми імперськими «полісами» багатьох ризиків і небезпек свого існування.

Якщо звести до спільного знаменника всю суму авторських спостережень і дескрипцій, то їхній сенс зводиться до визнання, що досвід вирішення національного питання «во всей западной половине России» демонструє повне банкрутство політики централізовано-адміністративної (через заборони, репресії й переслідування) русифікації, а відтак заважає укоріненню московського абсолютизму в слов'янстві й навіть загрожує цілості імперії. Більш ефективною, на його погляд, та й розумнішою з різних поглядів буде політика, що опирається на начала, «которые легли в основу преобразований нового времени» [12, 66]. А вони пов'язані насамперед із вирішенням гострих соціальних питань, із культурною і суспільною боротьбою проти колонізації, з розвитком національної («русской») самосвідомості.

Свої спостереження, основоположні твердження й умовиводи Михайло Драгоманов базує, природно, на вивченні національного питання в Україні. І не лише тому, що, як можна подумати, своя сорочка ближче до тіла, а й виходячи з концептуального осердя науково-публіцистичного дискурсу: «главный узел польского вопроса находится не в Польше, а в Западном крае» [там само, 64]. Після поділу Речі Посполитої учасниками Священного союзу шляхта ніколи не полишала надій на повернення

захоронення» [9, 220, 226]. Укріпило в такому переконанні видання ще трьох аналогічних книг. Ці факти автор схильний трактувати по-оптимістичному – як закінчення антракту в історії українофільства. Як видно, він брав поодинокі, радше випадкові приклади і на цій «винятковій» основі робив далекосяжні висновки й прогнози: «Коли тепер їх (книг для народу. – Р. П.) не явиться доволі, народолюбці мають пеняти на себе, а не на цензуру» [там само, 226]. А дійшло невдовзі, як знаємо, до горезвісного Емського указу.

«історичної» Польщі й поклала собі за мету її відновлення в союзі з Литвою до Дніпра й Двіни чи навіть далі – до кордонів Вітебської й Могилівської губерній, а напередодні революційного зриву 1863 року все зробила, не гребуючи насильницькими методами, інтригами й брудними інсинуаціями, аби «закріпити свої позиції на цілому цьому просторі» [16, 83]. Опосередковано сприяла цьому й бездумне та недолуге поведження царського уряду, котрий допустив, зокрема, через «извращение в невыгодном для русского народа и государства смысле хода крестьянского дела» [12, 69], що здійснювалося мировими посередниками (звісно ж – поляками!), при мовчазному потуранні центральних органів влади і призвело до обезземелення селянства, а відтак і до економічної залежності населення Правобережної України від польських дідичів. Так польське дворянство поступово вкоренилося в Україні, переважило над «русским народом» і само повірило, що територія, на якій править польська еліта, є польською.

На передньому плані «Восточной политики Германии и обрусения» – ґрунтовний план дій і конкретні завдання для державно-адміністративних органів, суспільних і політичних сил та інституцій. Та уряд інертний, а, зрештою, консервативний і деспотичний за самою своєю природою (та й сутністю), тож вирішення цього доленосного державно-національного питання можливе лише під тиском суспільності. Тому автор апелює більше до неї, вказуючи на конкретні прорахунки й ділянки, де варто насамперед прикладати зусилля.

Чимало в цьому напрямку вже зроблено. Хоча й дещо запізно, та все ж «местные русские силы стали стремиться к организации и культурной борьбе с полонизмом на народных началах». Михайло Драгоманов вважав подібні прояви «стихийными, а потому и естественными», вони «вытекают из непосредственного чувства более, чем из холодного расчета». Через це вони стали «народными реакциями» на полонізацію, і їх «немаловажное историческое значение» полягає саме в тому, що такі «народные направления» виступили «на защиту русских интересов в Западном крае» [там само, 71, 142, 143].

Починалося все, як це не дивно може видатися, з активізації зусиль представників польської інтелігенції, перш за все «української школи» в польській літературі (Северина Гоцинського, Михайла Грабовського, Юліуша Словацького, Броніслава Залеського, Михайла Чайковського, Тимка Падури). Литовський і український напрямок у польській літературі, науці й мистецтві кристалізував повернення культурних прошарків «Западного края» «к родине и к народу все-таки русскому» шляхом «пробуждение местных же народных элементов и традиций» [12, 78].

У такий спосіб вони «підготували» ґрунт для виступу на історичну арену адептів «любви до простого українського народу», себто хлопоманів – народницько-культурницької течії інтелігенції Правобережної України. Були це переважно студенти Київського університету, що походили зі спольщених родин і усвідомлювали потребу служити тому народові, серед якого зростали й жили (Володимир Антонович, Павло Житецький, Кость Михальчук, Борис Познанський, Тадей Рильський, Павло Чубинський). Внаслідок такої постави їх називали хлопоманами, і саме «з них» виросло українофільство.

Це була своєрідна реакція на полонізм у науці й літературі, суспільно-наукова боротьба з полонізацією краю: місцева інтелігенція через просві-

ту, науку й літературу таким чином намагається відродити й утвердити російські впливи на українських землях і наслідком цього руйнувати загарбницькі заміри щодо їх повної колонізації¹. Акцент українофіли робили на любові до свого краю, до природи й рідного слова, а в історії – на боротьбі козацтва з польською аристократією, і так потроху рухалося «дело возрождения русского народа в Западном крае» [12, 76].

Публіцистично-наукова логіка автора, як видно, зовні проста й нібито природна: розвиваючи начала власної культури, можна досягнути триумфу в утвердженні російських державно-політичних цінностей і пріоритетів в Україні. Отож «для поражения польской интриги не требуется особенных ухищрений, а только предоставление общества и народа естественному ходу развития вперед; тогда руководство, вместо своего направления на подавление интриги и спасение от сетей ее и самих руководителей, обращается ни к чему другому, как к помощи естественному и самостоятельному развитию народа и общества: вместо военного положения, контрибуций, обязательных продаж имений, усиленных высылки из края, сокращения числа слушателей в университетах, разгона целых десятков учеников в гимназиях, усиленной переделки народного языка и быта, субсидий и цензуры для журналов, замедления и искажений во введении земства, суда и проч. и проч., понадобится только поднятие благосостояния масс, поднятие их, а равно и выше стоящих, в просвещении, улучшение материального богатства края, свобода печати, возможно широкое раскрытие дверей школ, доверие к общественной и личной инициативе, скорейшее введение полезных реформ и проч. и проч.» [там само, 141–142]. Вирішене таким чином польське питання перестане бути «вопросом о существовании России как европейского государства» [12, 67]. Це й буде справжня, розумна, «децентралізована» русифікація, і як така, вона сприятиме «делу русской народности».

Русифікація для Драгоманова означала, власне кажучи, розвиток начал місцевої культури – тільки не задля неї самої й не во ім'я утвердження своєї нації, а задля зміцнення й утвердження «русской народности». І все це він називав «естественным ходом истории» і закликав усі державно-урядові, громадські та наукові сили узгоджувати свої дії з його ритмами як єдино правильною й потенційно успішною тактикою. А вона зводиться, не втомлюючись повторювати, до «пресечения революционных попыток и рассечения узлов социальных; а затем, для окончательного обрусения края призовем на помощь свободу слова, науку, искусство, и дело русской народности не только не пропадет, но пойдет успешнее (в обох випадках курсив мій. – Р. П.)» [там само, 78]. Кінцевий пункт такого державно-політичного поступування визначено чітко й недвозначно («оконча-

¹ Подібно в «Северо-Западном крае» «союз с русским государством поможет литовскому народу, как народу и как народности, высвободится от давления польской шляхты и полонизма» [12, 99]. А домогтися цього можна тим самим шляхом – «знизу», тобто через заохочення й розвиток власної мови, літератури, етнографії, історії і т. ін., і піднесення в такий спосіб народної свідомості, яка нібито тільки тим і живе в глибинному естві своєму, що воліє єднатися з російським державно-імперським організмом. Відтак уряд повинен би прийняти відповідну програму підтримки подібних починів й ініціатив.

тельное обрусение края»), і українофільство завдяки своїм успіхам у сфері науки й літератури нібито теж допомагало його наблизити¹.

Справа, таким чином, не в русифікації як такій (навпаки – її належить чимскоріше проводити й посилювати, аби протистояти напору полонізації чи германізації), а як вона здійснюється (грубо, брутально, поліцейськими методами) і наскільки ефективно. «Насильне встановлення національної єдності», викорінення націоналізму вогнем і мечем (побіч того, що воно в принципі неможливе) не просто дискредитує національно-державну політику і монаршу владу загалом, а загрожує існуванню цілості імперії, підриває її авторитет у світі, заважає зміцненню, росту й підсиленню впливів.

Згідно з висновками фахівців, поняття системи передбачає єдність взаємопов'язаних і спільно спричинених, ієрархічно підпорядкованих один одному елементів, кожен із яких значущий не сам собою, а лише у взаємодії з іншим. А головним системотворчим чинником є власне націленість, «попора» й консолідація всіх складників на остаточний позитивний результат [див.: 2, 35, 40, 43, 56, 60 та ін.; 1, 14–17]. Цю інтерпретаційну максимум автор експлікує наприкінці VII розділу свого псевдонаукового опусу – «спасение единства государства». Причому такий план «вовсе не требует тех чрезвычайных мер, ни такой трудной работы, как уничтожение целой народности, а достигается не чем иным, как только внесением свободы света и благосостояния в жизнь тех краев, за сепаратизм которых мы так боимся» [12, 142]. Трохи нижче ж автор зазначив конкретну форму і, сказати б, взірцеву модель цього державного імперативу: Російська імперія XVIII століття, коли саме закладалися основи «общерусского общества», – «с ее не только малою и Белою Русью, но и Литвой и Польшей, балтийским краем и Финляндией, с униатством, католицизмом, протестантством всех толков и еврейством». Визнання безумовності й доконечності цього артефакту означало, в його розумінні, «стать на такую высоту, с которой только и можно побивать на голову все сепаратизмы и с полной верой в успех звать Россию к исполнению ее призвания среди славянских и неславянских, разнонаренных, разноязычных и разноверных племен от Адриатики и до Кавказа [...]» [там само, 130]. Йдеться, отож, не про любов чи симпатії до сусідніх народів і аж ніяк не про вболівання за їхню долю, а про «сповнення» Росією її покликання чи обов'язку (по суті – імперської місії) серед «славянских и неславянских [...] племен» – «от Адриатики и до Кавказа» – і про «побивання на голову всіх сепаратизмі». Причому лише за такого її, державно-імперського, устрою можна сподіватися на «повний» успіх, сиріч – на «спасение единства государства».

Зосібне ж стосовно шкільництва задум базувався на тому, що на початкових етапах навчання з рідним словом легше було «добратися» зі своїми установками до народної свідомості та до її перекодування на

¹ Українофільство (як і білорусофільство, як національний рух у Литві) тлумачилося Драгомановим, таким чином, як суто культурологічний рух і своєрідне заборолло проти загарбницьких планів дідичів, як сепаратизм від Польщі. Чи не тому Михайло Драгоманов і приєднався до цього руху, що добачив у ньому «демократичний» інструмент «обрусения», який і став головним у його громадсько-політичній тактиці.

російську ідентичність. Окрім цієї «загальної» основи, українська мова в громадсько-політичній тактиці Михайла Драгоманова виконувала – прямо чи опосередковано – також «руйнівну» супроти українського націоналізму функцію, хоч це й виглядає дивно на перший погляд. Річ у тім, що сепаратистські настрої в українському соціумі, попри всі заборони, адміністративні заходи й браваду урядових кіл, буцімто вони остаточно поховані, були помітні неозброєним оком і дедалі дужчали. Що б хто не казав, а вони таїли небезпеку для російської державності в Україні й збереження тут надійними своїх позицій, погрожуючи рано чи пізно розгорітися полум'ям національної революції. Не помічати тих огненно-палахких осередків було важко. В одній тогочасній публікації на сторінках «Вестника Юго-Западной и Западной России» («Кое что о хохломанском журнале «Мета»», Київ, 1963) читаємо: «Коли прилучити до цього деякі рештки непорозуміння, посіяних колись між москалем та тубільцем, що з традиції збереглися ще й досі, та ту антипатію, яку намагаються викликати в душі українця до москаля хохломани, що стало нашптують тубільцеві про його неволю під ярмом Москви, про те, що москаль для нього цілковито чужий, то виявиться, що і тут і там у масі народу вже тліють іскорки сепаратизму, що при першій політичній бурі можуть бути роздмухані прожекторами гетьманщини в пожежу. Якою б малою і якою б віддаленою ця небезпека не була, але є та аксіома, що вона існує, що усунути її треба, поки вона мала й віддалена, що гасити пожежу, розжевлену бурею, тяжче, аніж затоптати іскру, що тліє під попелом, і що, при нашій бездіяльності, іскра сепаратизму, видобута ще Шевченком, роздмухана перенесенням його останків в Україну, може нам наробити – раніше чи пізніше – чимало зайвих турбот» [цит. за ст.: 21, 625]. Драгоманов мав ясне розуміння цієї загрози. Ба більше – він, як кажуть, воочію бачив войовничі поклики в народному світогляді, активні наміри якомога рішучіше втілювати в життя свої споконвічні бажання в ставленні до завойовника. «[...] Наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів і подумайте, що б сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм «обукраїнення» приписали! А поки що таке людиноненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми [...]], – страхав він карами, щоправда, не єгипетськими, а сепаратистсько-українськими, і співвітчизників, і, звісно ж, «сусідів» у «Чудацьких думках про українську національну справу» (9, 475). Треба гадати, що в 1863 році поділяв він і позицію «Вестника Юго-Западной и Западной России» (хоча на позір розходився із цим пресовим органом) і волів, образно кажучи, затоптувати ногами іскри, а не гасити руками полум'я повстання, тому вважав за необхідне діяти. Можливо, саме тому й пристав тоді до українофілів, відчуваючи (чи ліберально-демократичне російське товариство підказало), що така робота «з середини», а ще загорнута в зовні привабливі й «науково обґрунтовані» папірчики космополітизму й лібералізму, буде ефективнішою, ніж запекла боротьба зі свідомим українством. «Історичним завданням Драгоманова й тих, що з ним, було саме гашення цих іскор сепаратизму і ненависти до Москви», – не без підстав переконував Михайло Мухин [21, 625]. Одним

із шляхів здійснення цього завдання було, власне, послаблення урядового, сливе тотального антиукраїнського терору через легалізацію дозволу на користування (тому й лише в початковому навчанні) українською мовою. Усе задля блага Росії, усе во ім'я Росії! Важливо, отож, щоб таке право було «пожалуване зверху»: мовляв, дивіться, який добрий, який милостивий до українців цар-батюшка. Відтак Драгоманов усіляко вітав, підтримував такі ініціативи і прикладав безпосередньо зусилля задля їх реалізації.

Принципово інакше дивилися на всю ту справу прибічники «правого» крила в українофільстві. Вони не заперечували, звісна річ, потреби навчально-виховних процесів рідною мовою, але вважали, що цього замало для суспільного самоствердження. «На існуючу нині школу на Україні я дивлюся як на джерело формальної освіти і дійсної деморалізації. Вважаю неминуче потрібним, щоб у школі взагалі панувала наша мова, але не думаю, щоб одною мовою можна запобігти лихові. Єдиною спасенною стежкою я вважав і вважаю з усього вимовленого вгорі – освіту й виховання маси та інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і поруч із цим поліпшення економічного побуту маси. Але не по шаблону французького демократизму[...]», – відповідав Драгоманову його постійний опонент з-поміж київських старогромадівців Олександр Кониський, виступаючи проти механічного зведення українського руху до певних вузько-політичних чи прагматичних вимог [цит. зв ст.: 3, 332].

Тож допуск «красвої» мови в шкільництво, як і розвиток народної освіти загалом, Михайло Драгоманов вважав, як це не парадоксально, одним зі шляхів «обрусення» українців – у його ліберально-демократичному, сказати б, цивілізаційному варіанті. Цю думку він неодноразово імплікував сьак чи так і в брошурі «Народні школи на Україні». Обурюючись, скажімо, із факту повернення в казну 200 000 рублів, виділених на освіту, автор зазначав: «То були гроші, котрі положено було давати на школи в наших правобічних губерніях для одного вже «обрусення краю»». А міністра освіти графа Дмитра Толстого, який допустив таке неподобство, з огляду на сказане він називав «спідручником польських магнатів і остзейських баронів», ставлячи в один ряд із реакційними урядовцями Потаповим, Шуваловим і Валуєвим [11, 15]. Наприкінці ж розмови, згадуючи про деякі поодинокі випадки прориву «місцевих» елементів у сферу народної освіти й виховання та їх безжалісне викорінення, Драгоманов задається питанням: «хто виграє з цього усього?» [там само, 58]. Риторичне питання, що утримує в собі очевидну відповідь: реакція українців не може бути іншою, окрім ненависті до Московії. Інакше кажучи, ініціатори й виконавці таких ганебних дійств керувалися не педагогічними резонами і не практичними мотивами, а тим паче не політичною доцільністю. Але чиновникові до цього байдуже, – він «усердствує тільки, щоб вислужитись», а не думає про «користь діла» [11, 18]. Як тільки Драгоманов не обзивав усіх тих «стовпів казенної Росії» й «спасителів порядку» (здається, наведені означення, поряд із «наймитами казенними», належать до найбільш м'яких і толерантних у його літературно-публіцистичному дискурсі), якими самі вони себе вважали, за подібне ставлення до справи! «Та яке їм діло до всього цього, тим неукам або вивченим крутіям (софістам), прожорам, лакеям і зайцям, – з котрих в Росії складається вище і нижче начальство і їх наймити печаті. Їм аби «день до вечора», аби вислужитись, накрастись, – а там хоч потопись усе!», – скеровував на ті «казенні» го-

лови вири обурливо-злісних ескапад [там само, 58]¹. І хай не вводять читача в оману лапки, вжиті щодо русифікаторської сутності таких заходів: до них Драгоманов вдавався задля протиставлення «своїї» версії політичного проекту державно-адміністративній, «казенній» – заснованій на грубій силі, малоефективній і здатній викликати самий лишень спротив. Переконують у цьому, зокрема, заключні слова щойно цитованого пасажу: «А воно навіть виходить і не «обрусение», а просто «обрушение»: здирство, темнота, – поїдання усіх чесних і щирих людей». Навіть із цих висловлювань очевидно, що Михайло Драгоманов повсякчас тримав на оці кінцевий результат своєї «системи» – відстоюючи його через реалізацію конкретних завдань громадсько-політичної тактики.

Глибинну сутність таких заходів вловив, дешифрувавши в листах до принципала, і його приятель, теж родом із Гадяча, та ідейний соратник Іван Рудченко². «По вашему, по-малорусски учить следует только для того, чтобы облегчить обучение по-великорусски, – после чего можно и обойтись без малор[усского] языка», – щиро й по-дитячому наївно акцентував він на вразливому нерві доктрини вчителя [19, 45]. А все во ім'я того, аби «создать какую-то несуществующую общерусскую народность, жертвуя 8/10 малорусской» (там само). Закономірно, що ніхто з українофілів, вважав автор, не пристане на таку позицію, бо це означало б у перспективі «наложение собственных рук на себя» («через 25–30 лет, если бы все малороссияне стали грамотны, их бы язык забылся сам собой, да и не нужен бы был»), а «на такую жертву никто не решится!». Щоправда, й позиція самого Рудченка двоїста і не до кінця визначена. Він зізнається, що говорить «с точки зрения украинофила», хоча «сам лично скорее склонен к вашей, чем к последней. Но думаю, что если бы была полная возможность самостоятельного развития, то и я бы не променял его на собственоручное удушение» [19, 45]. Важко сказати, чи таким чином він мав намір виправдатися за надто різкі й дошкульні, кардинально відмінні від наставникових судження й оцінки, чи озвучив реальну, сказати б, живу парадигму своїх світоглядних орієнтирів і пріоритетів.

На відміну від співвітчизників, Івана Рудченка достеменно знав, хто стоїть за псевдонімом «Т-ов», яким було підписано «Восточная Германия и обрусение». Натомість українофіли, зокрема й прибічники Драгоманівського курсу, губилися в здогадках, приписуючи публікацію «какому-нибудь «питерскому либералу»». Саме такий висновок зробив Русов після читання перших розділів праці в домі в Миколи Лисенка, «где собралось

¹ У цьому контексті він нарікав і на «слав'янолюбців», котрі не робили ніяких реальних кроків для справжнього об'єднання, а дошкукували ідеалів у минулому або ж «похваляються, як уряд петербурзький дума всіх обрусити в самодержавнім царстві своїм» [11, 59].

² Чи не за це в примітці до одного з листів Мелітона Бучинського удостоївся від нього зневажливо-образливого «дурень» [див.: 23, 128]. До слова зауважу, що не милував Михайло Драгоманов тоді й інших (незалежно, до якого табору той належав), хто наважився чимось йому перечити або ж стояв потойбіч ідеологічних барикад. Зокрема, Кониському він взагалі відмовляв називатися поетом («який він поет?»), а навпроти прізвища Милорадовички поставив «брехуха» [див.: там само, 129].

душ 15–20 – и старых и молодых» [там само, 44]. Таку інформацію Рудченко подавав авторові в листі від 21. III. 1872 року.

Тож і на «красву» мову могла покладатися лише русифікаторська місія. Такі химерії, доводив Іван Франко, постали внаслідок дивовижного симбіозу чи, радше, «мішанини» в свідомості неоднорідних і часто суперечливих один одному «ідейних кругів». Головними в цьому конкретному випадку було три: «спеціально-російського хлопофільства», московської централізації й поступово-ліберальних європейських ідей. Перший передбачав особливу увагу до народних мас, завперше до селянства, другий був скерований головним чином на те, аби не допустити розосереднення й деконцентрації єдиної (національної чи державної) зверхності, девальвації принципу центральної влади, а третій «жадав» хоч якихось перемін. Отож, «загально признана неминучість подавання масі хоч елементарної освіти висувала питання про права народної мови в школі. Але для умів, вихованих у сфері доктрини, по своїй натурі все централістичних, а до того проповідуваних московською мовою, являлося чимось диким і неможливим зрікатися тої «ідейної» московщини на користь виключного вживання української мови у всіх школах. І ось вони вхопилися за помисли німецьких педагогів про права німецьких діалектів у німецькій елементарній школі, і так повстала чудернацька теорія про права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивчення українських дітей властивої освітньої та ідейної мови – російської» [29, 45, 425]. Хоча, як на мене, не обійшовся тут і без злого умислу. Бо погодьмося, що не кожен наважиться прирікати мільйони земляків на духовну погибель із-за самої лишень ідеологічної «мішанини» в голові.

В одній із публікацій у галицькій пресі Михайло Драгоманов дорікав українофілам за їх схильність виправдовувати відсутність вагомого результату своєї діяльності жалісливими скаргами, наріканнями на заборони і словесними викрутасами. «У таких софізмах було більше пасивності і ліні, ніж зміїної мудрості», – писав він із цього приводу [9, 219]. Значною мірою він мав рацію, тільки ж зміїна сутність незмінно асоціюється з отрутою. Нема сумніву, що її теж Драгоманов застосовував у полеміці з ідейними опонентами, як і послуговувався в реалізації своїх суспільно-політичних замірів і планів зміїною мудрістю загалом.

Література

1. Анохин П. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1978.
2. Анохин П. Очерки по физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : Медицина, 1975.
3. Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді»: З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього / Подав Михайло Возняк // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – Х. ; К., 1930. – Кн. VI. – С. 229–330.
4. Возняк М. Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною / Михайло Возняк // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 137–155.
5. Глушко С. Драгоманов і недільні школи / Сильвестр Глушко // Україна. – 1924. – № 4. – С. 35–42.

6. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000.
7. До гімназійських літ М. П. Драгоманова: Архівні доповнення до споминів О. Пчілки / Подав М. Бужинський // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 65–69.
8. Драгоманів-Шиманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова / Лідія Драгоманів-Шиманова // Михайло Драгоманов у спогадах / укл. І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – К. : Либідь, 2012. – С. 287–303.
9. Драгоманов М. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991.
10. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / упоряд. і прим. І. С. Романченка. – К. : Наукова думка, 1970.
11. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов . – Geneve ; Vale ; Lyon : Вид. «Громади» ; Н. Georg, 1877.
12. Драгоманов М. Политические сочинения / под. ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – Т. 1. Центр и окраины. – М. : Типогр. Т-ва Т. Д. Сытина, 1908.
13. Драгоманов М. Публіцистика 1860-х років : Публікації в газеті «Киевлянин» (1864–1865) / Михайло Драгоманов // Хроніка–2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79 : Невідомий Драгоманов. – С. 213–254.
14. Драгоманов М. Публіцистика 1860-х років : Публікації в «Санкт-Петербурзьких ведомостях» (1865–1870) / Михайло Драгоманов // Хроніка–2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79 : Невідомий Драгоманов. – С. 255–334.
15. Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон / Ігнат Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 29–37.
16. Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. / Кость Копержинський // Україна. – 1930. – Січень – лютий. – Загальне число 39. – С. 64–96.
17. Кримський А. Розвідки, статті та замітки / Агатангел Кримський. – У Києві : З друкарні Української Академії Наук, 1928.
18. Листи М. Драгоманова до рідних (1853–1870) / Михайло Драгоманов // Хроніка–2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79 : Невідомий Драгоманов. – С. 335–461.
19. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства : з листування І. Я. Рудченка-Білика з М. П. Драгомановим / О. Лотоцький // З минулого. – Варшава, 1938. – Т. 1, – С. 36–58.
20. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький.– Варшава, 1932. – Ч. 1.
21. Мухин М. Більше світла! / Михайло Мухин // Визвольний шлях. – 1960. – № VI. – С. 625–632.
22. Мухин М. Драгоманов без маски / Михайло Мухин // Визвольний шлях. – 1962. – Кн. IV–V. – С. 391–403.
23. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871–1877) / зладив М. Павлик. – У Львові : Накладом Наукового Товариства імені Шевченка, 1910.

24. Прощание Киевского учебного округа с Н. И. Пироговым // Хроніка–2000 : Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 79 : Невідомий Драгоманов. – К., 2009. – С. 211–212.
25. Пчілка Олена. Спомини про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 38–64.
26. Славинський М. Історія України: Курс лекцій / Максим Славинський. – Регенсбург-Берхтесгаден : Український технічно-господарський ін-т, 1947.
27. Тимофеев Л. Слово в стихе / Леонид Тимофеев. – М. : Советский писатель, 1982.
28. Українська педагогіка в персоналіях – ХІХ століття : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів : у 2 т. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005.
29. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.

The article deals with the first phase of Mykhailo Dragomanov's public activity connected with teaching at Sunday school and theoretically-pedagogic reasoning for the need of introducing the Ukrainian language in primary education, covered on the pages of the capital's magazines. These aspects of spiritually-practical activity made him closer to ukrainophils. The problem is interpreted in the context of scientist's socio-political tactics and his ideological priorities. The attention is paid to the peculiarities of social activity and its ultimate goals. Attracting native words in teaching practice, as well as studying the folk elements in general, had to become a means of strengthening the Russian identity in Dragomanov's system and one of the areas of Ukrainian community russification.

Keywords: *Sunday school, Ukrainophilism, theoretical and pedagogical system, worldview paradigm, Liberal Democratic tactic, a means of russification, reform of the Russian Empire.*

УДК 78.087.6: 821.161.2: 681.84.08 (71)

Ганна Карась

ВОКАЛЬНА ФРАНКІАНА У СУЧАСНИХ ЗВУКОЗАПИСАХ КАНАДИ

Стаття присвячена огляду сольних вокальних творів українських композиторів на слова Івана Франка, сучасний звукозапис яких здійснено в Канаді в рамках міжнародного проекту антології української мистецької пісні (The Ukrainian Art Song Project). Виокремлена роль всесвітньо відомого співака Павла Гуньки з Великобританії у реалізації проекту.

Ключові слова: українська мистецька пісня, Іван Франко, проект, звукозаписи, співаки.

Іван Франко (1856–1916) – одна з найвидатніших постатей нової української літератури, яку він підніс до рівня світових зразків. Його поезія від часу створення і до сьогодні залишається джерелом творчого натхнення для українських композиторів. Особливе втілення поетичного слова І. Франка відбувається в камерно-вокальній музиці. Вокальна франкіана налічує сотні творів, які створюються з кінця XIX ст. і до нашого часу. Наукове осмислення вони отримали у розвідках М. Загайкевич, Т. Булат, Л. Пархоменко, С. Павлишин, О. Козаренка, Л. Кияновської, З. Штундер, Г. Степанченко, О. Басси, О. Сеник [1; 3-14]. Окремі із солоспівів на слова І. Франка були записані впродовж XX ст., однак запис всіх творів на слова поета М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, Д. Січинського, В. Барвінського, С. Людкевича вперше здійснено в Канаді у проекті антології української мистецької пісні (The Ukrainian Art Song Project (UASP)¹. Про проект в Україні мало відомо, тож метою нашої розвідки є ознайомлення із вокальною франкіаною, записаною в Канаді і пропорованою у всьому світі. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: здійснити характеристику солоспівів, які ввійшли до проекту, познайомити з проектом, його організаторами та виконавцями.

Творення вокальної франкіани розпочалось ще за життя поета у творчості **Миколи Лисенка** (1842–1912), який у камерно-вокальному мистецтві «синтезував традиції народної ліричної пісні, сентиментальної пісні-романсу, опосередкував природу української мовної інтонації в цілому і національної поетичної творчості, створив яскравий оригінально-індивідуальний стиль» [3, 13]. Солоспіви М. Лисенка, які він почав писати в кінці 1860-х років, стали «етапним явищем у подальшому розвитку української камерно-вокальної культури» [1, 315]. Якщо твори на слова

¹ Термін «мистецька пісня» (art song) обраний співаком П. Гунькою на пропозицію мистецтвознавця Василя Сидоренка з Канади за аналогією із німецькою *kunstlied*, французькою *mélodie*, російським романсом. В Україні ці твори називають солоспів чи романс, однак П. Гунька та В. Сидоренко вважають більш точним саме термін «мистецька пісня». Ця поетично-музична форма, беручи свої початки від Франца Шуберта, розвивається впродовж двох століть і в кожній країні віддзеркалює мову, поезію, музику і культуру свого народу. Це – вираз етнічної ідентичності і національної гордості.

Т. Шевченка композитор будує на давніх українських співочих традиціях, при цьому для них характерна «індивідуалізована адекватна гнучкість чи напружене почуття в музичному виразі», нова якість «відтвореної рефлексії», то солоспіву на слова І. Франка «відбивали неоромантичні тенденції, розробку інтимної лірики на адаптованих ширшого добору інтонаційних джерел» [11, 14].

М. Загайкевич писала, що «у виборі віршів Франка, які лягли в основу солоспівів, Лисенко показав тонке відчуття слова. Він звернувся до тих зразків, що характеризують поета (за висловом М. Коцюбинського) як «лірика високої проби». Музика Лисенка примусила зазвучати на повний голос романтичні струни Франкової поезії. Особливо виразно це проступає в написаному на єдиному диханні, сповненому нестримного душевного пориву солоспіві *«Безмежне поле»* (1898 р.) [6, 103]. Це, напевно, найзнаменитіший з усіх українських солоспівів, написаних для баритона. Він «підкоряє владною силою стихії, темпераменту. Стрімкі злети яскравих мелодичних зворотів, ритмічна пульсація фортепіанного супроводу надають звучанню шалено нестримного руху» [4, 62]. На його фоні мелодія голосу (піднесена, дивовижно красива) творить яскравий зоровий образ: безкрайого простору і вершника, що лине назустріч долі.

»Романтична схвильованість властива вокальній інтерпретації одного з найособистіших віршів поета *«Розвійтеся з вітром»*: композитор широко застосовує тут музичну декламацію, ніби відтворюючи живі, сповнені душевного страждання мовні інтонації» [6, 103]. Твір написаний для сопрано або тенора у супроводі фортепіано (1898 р.). Мотиви ліричної поеми І. Франка (втрачена молодість, нещасливе кохання і жаль за минулим на тлі осіннього пейзажу) посилюються Лисенковим музичним вирішенням, створюючи задумливий настрій, багатоманітні емоції. Солоспів можна вважати одним з кращих досягнень пізнього періоду композиторської творчості М. Лисенка.

Солоспіву *«Оце тая стежечка»* (1905 р.), *«Я не кляв тебе, о зоре»* (1898 р.), створені для тенора на основі поезій, близьких до фольклорних джерел, «витримано в дусі щирої безпосередньої пісні» [6, 103]. Музика першого твору наслідує народну співанку, другого – підвищує самозаглибленість та інтимність настрою.

У ноктюрні *«Місяцю князю»* (1898 р., для сопрано або тенора) та кантиленній розлогій мелодиці солоспіву *«Не забудь юних днів»* (1898 р., для сопрано або тенора) панує задушевна лірика побутового романсу, настрої самозаглиблення. Останній твір (особливо в дуетній версії) належить до найпопулярніших композицій М. Лисенка. Це «філософські роздуми над сенсом буття людини та її місця в суспільстві» [4, 62]. Ностальгійний вірш І. Франка надихнув М. Лисенка на вирішення його в дусі повільного вальсу, що є типовим для романтичної музики, хоч композитор не повністю дотримується рамок вальсового жанру. У дуетному варіанті більше відчутна внутрішня боротьба.

Розвиток лисенківських традицій у творчості Якова Степового та Кирила Стеценка свідчив про нову тенденцію – «інтелектуалізацію творчого процесу взагалі і письма зокрема» [8, 135], що проявилось в «психологізації романсу, розширенні філософської, і інтимної камерної сфер, виникненню жанру сатиричного романсу, рості поліфонічного начала,

вокалізації, мелодизації всіх фактурних пластів і реалізації рис інструменталізму як типу мислення» [3, 15].

Кирила Стеценка (1882–1922) цікавили емоційно-насичені поезії, змістом яких було розкриття почуттів настроїв та думок його сучасників. У солоспіві *«Коваль»* («У долині село лежить») з циклу *«Із днів журби»*, який був написаний під час зтяжнього повернення до Києва із заслання 1907 р., композитора привабила громадянська тема, суспільнозначимий зміст. Він вперше в українській музиці втілює символічний образ робітника-трударя, який кує не кайдани, а ясну зброю. «Стеценко свідомо використовує декламаційність як засіб психологізації музичного образу, відтворення душевної схвильованості. Ускладнюється гармонічна мова, розширюється модуляційна палітра» [13, 220].

Романси **Якова Степового** (Якименка, 1883–1921) «тісно пов'язані з образно-інтонаційним змістом народної пісенної творчості, особливо ліричного характеру. Різноманітне відтворення задушевних почуттів людини, її думок та переживань близькі внутрішньому світу митця» [13, 221]. Важливими рисами вокальних мініатюр композитора є «органічний синтез слова і музики, новий тип мелосу. <...> Кращим романсам митця властиве напрочуд чуйне ставлення до поетичних текстів, глибоке розкриття їх образності» [13, 225].

Політично-патріотичний зміст притаманний солоспіву *«Земле, моя всеплодюча мати»*. Його «забарвлено почутою в реальному житті інтонацією; аріозо-декламаційна мелодика допомагає у розкритті концепції нової людини». У творі «панує маршова метроритміка, фанфароподібні поспівки, ораторські мотиви заклику, ущільнена акордова фактура супроводу <...> Динамізм афористичних фраз-гасел, спрямованих на широку аудиторію, кристалізація героїко-драматичних інтонацій у поєднанні з елементами жанрового комплексу (марш-гімн) – ось ті чинники, що зумовили певну музично-мовну й жанрову модифікацію» [5, 180]. Це один із перших зразків солоспіву, «жанрові й стильові ознаки якого запліднила лексика масової пісні, котра щойно народжувалася» [5, 181].

Солоспіву *«Каменярі»* притаманна глибока філософська концепція І. Франка (Людина – Боротьба – Воля), яку Я. Степовий передає «через форму розгорненого публіцистичного монологу і забарвлена особистим емоційним сприйняттям життя. Сміслові та ідейні розкриття задуму (солоспів починається без традиційного фортепіанного вступу) здійснюється шляхом розгортання окремих епізодів, з характеристичним мелодичним малюнком і викладом, у сприйнятті котрого – ніби цілого художнього висловлення – вочевидь проглядаються елементи поемності. <...> у вокальній лінії можна запримітити ознаки декламаційності» [5, 181]. Разом з тим відбувається перехід «від аріозно-декламаційного до пісенного характеру музичного вислову. Виразно виступають ознаки авторської волі, додається нове прочитання первісного змісту поезії, утверджується на новому художньому рівні омузичення вірша – ідея історичної правди, здійснення виплеканої народом мрії» [5, 182].

У солоспіві *«У долині село лежить»* композитор, на думку Т. Булат, використовує прикмети хорової масової пісні-маршу. «До них автор вдається на смисловій кульмінації, де звучить заклик вибитись із туману. Музично-образна характеристика через пісню виявляється у вокальній мело-

диці з її лапідарними, ритмічно окресленими формулами, в акордовій вертикалі фортепіанного супроводу, упевненій «ході» басів, функціонально чіткій гармонії». При цьому автор майстерно поєднав всі перелічені компоненти музичного вислову з речитативно-декламаційними, «котрі мовби потверджують певну соціальну спрямованість поетичного тексту і цілого образного строю вірша» [5, 179]. Як і поет, композитор написав твір як заклик до визволення українського народу.

Лірично-елегійна лінія притаманна солоспівам *«Як почувш вночі»* та *«Розвійтеся з вітром»*. Їхньою характерною ознакою є «інтонаційна ви-тонченість мелодій. Тонко відтворено образну градацію поетичного слова, майстерно передано його емоційні перепади» [5, 180].

На зламі XIX–XX ст. у сфері камерно-вокальної музики відбувалися перші кроки професійного формування жанру. «Саме пісенність, – відзначає Л. Кияновська, – як узагальнена естетична категорія, <...> міцно увійшла як елемент професійного художнього мислення в українське мистецтво, і вплинула на більш безпосереднє і органічне в національному контексті сприйняття новіших європейських тенденцій, забезпечила природніше входження в романтичний західний світогляд» [7, 11]. «Своєрідним межовим жанром, в якому віддзеркалилась складність взаємодій і взаємовпливів вокального та інструментального начал, став солоспів, традиційна пісенність якого збагачується декламаційним, речитативним, інструментальним характером мелодичних побудов», – пише О. Козаренко [8, 138] про романси В. Барвінського, С. Людкевича та інших композиторів. О. Басса справедливо відзначає, що камерно-вокальний жанр став «художньо-естетичним резонатором духовного життя нації з часів М. Лисенка, послужив оригінальним еталоном для його послідовників у Західній Україні» [3, 15].

Для камерно-вокальної творчості західноукраїнського композитора **Дениса Січинського** (1865–1909) характерний новий психологічний підхід до розкриття поетичного образу. У солоспівах композитор «виявився справжнім майстром драматичного монологу, створив неповторний індивідуальний почерк, позначений глибоким внутрішнім неспокоєм, експресивністю. Провідні почуття солоспівів композитора – туга, смуток, відчай, їх він передає з особливою силою і переконливістю» [7, 174]. Композитор вибирав для своїх сольних пісень поезії з настроями безнадійного жалю, відчаю і самозречення.

Солоспів *«Як почувш вночі»* (1901 р.) – експресивний романс-монолог драматичного звучання. Образ нещасливого кохання Д. Січинський «передає через схвильований, драматично напружений речитатив, що органічно переходить у кантилену» [7, 179]. За жанром твір можна класифікувати як пісню-марш з глибоким філософським підтекстом.

Романс *«Пісне моя»* був співзвучний найновішим тенденціям камерно-вокальної музики. У ньому передано настрої остаточного прощання з музикою у пісні, яка скоро вмере.

Станіслав Людкевич та Василь Барвінський були в авангарді західноукраїнської музики першої половини XX ст. Здобувши музичну освіту в навчальних закладах Європи, вони прагнули збагатити національні традиції кращими здобутками нових музичних течій.

Постать **Станіслава Людкевича** (1879–1979) за масштабом та діапазоном своєї творчості виділяється в когорті західноукраїнських компо-

зиторів. Вагоме місце в ній займала камерно-вокальна музика, в тому числі на слова Івана Франка. Відомо, що молодий композитор С. Людкевич, на той час студент Львівського університету, брав безпосередню участь у підготовці 25-ліття творчої діяльності І. Франка (1898 р.). Він скомпонував вокально-симфонічний твір «Вічний революціонер» на слова поета, який був виконаний у присутності ювіляра. Хоч до вокальної лірики композитор звертався епізодично, однак, як відзначає С. Павлишин, він «поглиблює риси жанру, посилюючи ліризм до граничних меж ніжності й витонченості, мелодичної краси й виразності» [10, 45].

Твір «*Восени*» («Ой ідуть, ідуть тумани») з 1934 р. був оригінальною хоровою композицією. Композитор переробив його для голосу і фортепіано в 1940 р. Поліфонічна фактура фортепіано обволікає вокальну мелодію наче густим туманом.

Інтимний вірш «*Ой ти, дівчино, з горіха зерня*» з ліричної збірки «Зів'яле листя» І. Франка був неодноразово покладений на музику українськими композиторами. Романс для сопрано з супроводом фортепіано С. Людкевича (1958 р.) на цей текст «має тричастинну свобідну форму, в тридольному ритмі, вальсовому темпі і характері. В романсі переважає мінор, але часто переходить в мажор, ліричний настрій панує» [14, 267]. Легкий граціозний ритм вальсу пронизує перший та заключний розділи твору. Кульмінація пісні вибухає у заключній фразі – «Тебе кохаючи, загублю душу!».

Солоспів «*Коваль*» на слова Франкового вірша «У долині село лежить» написаний С. Людкевичем 1967 року для баса з супроводом фортепіано. Це розгорнена поема-картина, що «має свобідну тричастинну просту форму з дещо зміненою репризою» [14, 269]. У ній протиставлені два образи: один – коваля, що кує зброю для людей, інший – туману, алегоричний образ ворожих сил, що стоять на перешкоді людському щастю. Чіткий енергійний маршовий ритм передає карбовані удари ковальського молота. Повзучі хроматичні гармонії середнього розділу втілюють задушливий образ ворожих туманів.

Камерна музика для визначного представника української музичної культури **Василя Барвінського** (1888–1963) була органічною сферою його самовиразу. Сам композитор говорив про себе, що «в творчості я – як лірик, здебільше використовую малі, а то й мініатюрні форми» [2, 180]. С. Павлишин вважає, що в галузі вокальної лірики «на повну силу розкрився талант цього майстра з душею романтика, якому найближчою була сфера людських почуттів і образів природи» [9, 58].

В. Барвінський звертався до творчості І. Франка двічі. Першим твором стала музична інтерпретація поетичної перлини з циклу «Нічні думи» (зі збірки «З вершин і низин»), яка починається словами «*Місяцю, князю! Нічкою темною тихо пливеш ти стежкою темною...*» (у Франка вірш становить частину циклу і назви немає). Для цього солоспіву композитор обирає тричастинну безрепризну форму, в якій «поєднав три контрастні образи: поетичне милування красою ночі (І ч.), драматичний образ («важко глядіть тобі в море людськості бідної») та філософські роздуми («в пітьмі майбутнього шукаєш зілля зарайських меж») [12, 57].

Порівнюючи твори «*Місяцю, князю!*» М. Лисенка і В. Барвінського, О. Басса відзначає, що в обох відчувається зв'язок із традиціями україн-

ської піснетворчості. Це простежується у музичній мові, яка насичена характерними зворотами фольклорного походження, типі розвитку тематизму (куплетно-варіаційний). Обидва композитори дали своїм солоспівам підзаголовки «ноктюрн». У цьому виявляється орієнтація на традиції романтизму. М. Лисенко використовує середній регістр, мажорну тональність, репризну тричастинність, обсяг – 35 тактів, у В. Барвінського панує тривожно-таємничий, похмуро-зловісний настрій, який посилюється поступовою хроматизацією музичної тканини, «потовщенням» вертикалі, остинатним похитуванням вісімок супроводу в найнижчому (басовому) регістрі. Його більш масштабна композиція (126 тактів) структурно складніша, містить ряд розгорнутих і контрастних за характером епізодів. У М. Лисенка поетичний текст залишається без змін, В. Барвінський – трансформує його, використовуючи повторення фраз, деякі зміни в ритміці вірша [3, 80–81]. Це справжня вокально-інструментальна поема, де композитор розгортає Франкові образи у звукові картини. «Демонструючи широкую амплітуду емоцій (від зловісної похмурості, настороженої тиші до екзальтованого пориву), композиція В. Барвінського структурно складніша, містить ряд розгорнутих і контрастних за характером епізодів» [3, 82].

Другий твір, що має масштабний характер (57 тактів), наскрізну форму, створений В. Барвінським на текст сонета «Благословенна ти між нами» зі збірки «Semper tūro», (у Барвінського «Благословенна будь поміж женами»). У ньому, як твердить О. Сенік, В. Барвінський виступає послідовником Гуго Вольфа. «Композитор відтворює розвиток думки поета і контраст у зміні образів. Він прагне відтворити у музиці всі суттєві вигини поетичного тексту» [12, 58]. Тут панує «вокальна декламація, в якій поєднуються застосування сміливої, незвичної інтервалки зі складним ритмічним малюнком» [12, 58]. Цьому твору притаманні риси імпресіонізму. В. Барвінський застосовує особливо м'які тональні зміщення, що справляють враження переливів, гру барв мажоро-мінору, півтонові сповзання. Це романтично-піднесений гімн пісні у характері оди, в якому проявляється винахідливий спосіб фактурної, гармонічної та регістрово-кolorистичної подачі пісенного матеріалу. Однотипність фортепіанної фактури, що вилилась у безцезурні арпеджовані фігурації, наскрізність і кантіленність поєднують «втілення водночас великого захоплення, душевного піднесення і величного спокою» [9, 55–56]. Це класичний, яскравий приклад дифірамбічної лірики.

Обидва твори, що формують своєрідний диптих, написані у 1923 р. для голосу з фортепіано, а через десять років було зроблено оркестровий варіант супроводу, що надає творам рис вокально-симфонічної поеми. Перше виконання відбулося 28 травня 1933 р. в концерті з нагоди відкриття надгробного пам'ятника поетові. Співала Марія Сокіл, диригував Антін Рудницький, які згодом емігрували до США.

Отже, вокальні твори В. Барвінського на слова І. Франка переростають рамки поняття «вокальна мініатюра». Це розгорнуті форми, що належать до найкращих зразків української вокальної франкіани. Вони «позначені оригінальним прочитанням поетичного першоджерела, новаторством у галузі музичної мови, форми, співвідношення голосу і інструментальної партії. Це – високохудожні вокально-інструментальні дуети, які розкривають багатогранність таланту композитора і накреслюють нові шляхи розвитку жанру в українській музиці» [3, 84].

Звукозаписи вокальної франкіани в Канаді пов'язані з іменем Павла Гуньки (Pavlo Hunka), яке добре відоме прихильникам оперного мистецтва, оскільки співак (бас-баритон) українського походження із Великобританії впродовж трьох десятиків років підкорює оперні сцени Європи та Канади під проводом таких відомих диригентів, як: К. Аббадо, З. Мета, Д. Тейт, П. Шнайдер, Р. Бредшау, С. Бичков, М. Вігльсворс, сер М. Елдер, Д. Баренбойм, Еса-Пекка Салонен, К. Петренко, К. Оно.

Саме Павло Гунька, якому батько в юності подарував томик вокальних творів К. Стеценка, вирішив зреалізувати унікальний проект антології української мистецької пісні, виступивши його художнім керівником. Український проект мистецької пісні і записуючий лейбл Musica Leopoldis були засновані П. Гунькою в Канаді в 2004 році з метою збереження і популяризації класичних скарбів української мистецької пісні. Маєстро поєднав свої зусилля із Романом Гурком (Roman Hurko), композитором і оперним продюсером, щоб здійснити унікальні записи. Проект здійснюється за сприяння Товариства Української Опери Канади, фундації Тисячоліття Християнства в Україні.

Сьогодні більше 350 високомистецьких творів, багато з яких є шедеврами найвидатніших класичних композиторів України – М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, Д. Січинського, С. Людкевича, В. Барвінського і С. Туркевич, вже записані і розповсюджуються світом. До чотирьох альбомів увійшло 6 CD творів М. Лисенка, 2 – К. Стеценка, 2 – Я. Степового, 6 – галицьких композиторів Д. Січинського, С. Людкевича, В. Барвінського та С. Туркевич. Українська лірика, тобто всі тексти творів, перекладені англійською, французькою та німецькою мовами, що робить їх ще більш доступними для широкого загалу. Тексти творів можна безкоштовно завантажити з веб-сторінки UASP (www.ukrainianartsong.ca).

У цій колекції записано 20 творів на слова І. Франка [додаток]. У записах вокальної франкіани поряд із Павлом Гунькою, який виконує більшість творів, брали участь: Расселл Браун – один із найбільш ліричних баритонів на міжнародній сцені, який теж має українське походження, виступає на провідних оперних та концертних сценах світу; відомі канадські оперні та концертно-камерні співаки: Крістіна Сабо (меццо-сопрано) – канадійка угорського походження, багатогранна співачка, визнана по всьому світу; Майкл Колвін (тенор), що має міжнародне визнання, виступає в Канаді, США та Європі; Бретт Полегато (баритон) – часто виступає на найвизначніших сценах світу; Альберт Крайволт – піаніст, один з найвизначніших оперних музикантів в Канаді, який співпрацював з багатьма визначними оперними співаками світу, в ролі головного репетитора Канадської оперної компанії працював впродовж більше 20-и років.

П. Гунька вважає, що без класичної музики Україна не може продемонструвати себе як культурна нація, а мистецьку пісню він трактує як маленьку драму [15]. У виконанні вокальної франкіани співак демонструє високий професіоналізм і музикальність, володіння голосом і неперевершено чітку дикцію. Співак максимальну вагу надає слову – вимовляє кожен звук дуже чітко, при тому основне для П. Гуньки – зміст слова, створення яскравого художнього образу, а тому увага до фразування, кожної ноти. Занурення у музику і слово допомагає співаку завоювати серця слу-

хачів. Такі ж якості П. Гунька як художній керівник проекту культивує у своїх колег.

Таким чином, цей воістину міжнародний, унікальний, історичний проект, вагоме місце в якому займає вокальна франкіана, вводить українську вокальну музику у світовий контекст, демонструє її високі мистецькі вартості.

Література

1. Азарова А. І. Солоспіви / А. І. Азарова, Т. П. Булат // Історія української музики : в 6 т. – 2-ге вид., перероб, доп. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2009. – Т. 2 : XIX століття. – С. 306–332.
2. Барвінський В. З музично-письменницької спадщини. Дослідження, публіцистика, листи / упоряд. В. Грабовський / Василь Барвінський. – Дрогобич: Коло, 2004. – 256 с. : іл.
3. Басса О. Западноукраинская камерно-вокальная музыка первой трети XX века. Особенности развития / Оксана Басса. – Saarbrücken, Deutschland : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. – 264 с.
4. Булат Т. Микола Лисенко / Тамара Булат. – К. : Музична Україна, 1973. – 106 с.
5. Булат Т. Солоспіви / Т. Булат // Історія української музики : в 6 т. – К. : Наукова думка, 1992. – Т. 4. – С. 175–204.
6. Загайкевич М. Лисенко і Франко : творчі взаємини однодумців / Марія Загайкевич // Микола Лисенко та українська композиторська школа : До 160-річчя від дня народження М. В. Лисенка : зб. наук. праць / упоряд. і автор передмови О. В. Шевчук. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2004. – С. 98–104.
7. Кияновська Л. Галицька музична культура XIX–XX ст. : навч. посіб. / Л. Кияновська. – Чернівці : Книги – XXI, 2007. – 424 с.
8. Козаренко О. Феномен української національної музичної мови / Олександр Козаренко ; [ред. І. Пясковський, О. Купчинський]. – Львів : НТШ, 2011. – 285 с.
9. Павлишин С. Василь Барвінський / С. Павлишин. – К. : Музична Україна, 1990. – 88 с.
10. Павлишин С. Станіслав Людкевич / С. Павлишин. – К. : Музична Україна, 1974. – 54 с.
11. Пархоменко Л. Сокровенність сушого (до 160-річчя М. В. Лисенка) / Л. Пархоменко // Микола Лисенко та українська композиторська школа : До 160-річчя від дня народження М. В. Лисенка : зб. наук. праць / упоряд. і автор передмови О. В. Шевчук. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2004. – С. 8–19.
12. Сенік О. Форма солоспівів у творчості В. Барвінського / Ольга Сенік // Статті. Листи. Спогади / Василь Барвінський ; ред.-упоряд. В. Грабовський. – Дрогобич : Посвіт, 2008. – С. 55–59.
13. Степанченко Г. В. Солоспіви / Г. В. Степанченко // Історія української музики. Т. 3 : Кінець XIX – початок XX ст. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 214–235.
14. Штундер З. Станіслав Людкевич. Життя і творчість. Т. II : (1939–1979) / Зеновія Штундер. – Жовква : Місіонер, 2009. – 360 с.

15. Kontakt TV: «Розмови про культуру». Marko R. Stech with Pavlo Hunka [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=iAhD30shS9c>.

Додаток

Дискографія солоспівів на слова Івана Франка Проекту запису українських солоспівів (The Ukrainian Art Song Project, Канада)

Kyrylo Stetsenko. The art songs. Pavlo Hunka, bass-baritone, Albert Krywolt, piano&guest artists. CD. CUOA, 2006.

CD № 1. Трек № 7 «Коваль» – виконує Павло Гунька

Mykola Lysenko. The art songs. Pavlo Hunka, bass-baritone, Albert Krywolt, piano&guest artists. CD. UASP.ca / Copyright CUOA, 2010.

CD № 6

Трек № 24 «Розвійтеся з вітром» – виконує Павло Гунька

Трек № 25 «Не забудь юних днів» – виконує Крістіна Шабо

Трек № 26 «Не забудь юних днів» – виконує дует: Майкл Колвін, Павло Гунька

Трек № 27 «Оце тая стежечка» – виконує Павло Гунька

Трек № 28 «Я не кляв тебе» – виконує Павло Гунька

Трек № 29 «Безмежнеє поле» – виконує Павло Гунька

Трек № 30 «Місяцю-князю» – виконує Павло Гунька

Yakiv Stepovyi. The art songs. Pavlo Hunka, bass-baritone, Albert Krywolt, piano&guest artists. CD. UASP.ca / Copyright CUOA, 2010.

CD № 1

Трек № 5 «Земле, моя всеплодющая мати» – виконує Бретт Полегато

Трек № 11 «Як почувеш вночі» – виконує Крістіна Сабо

CD № 2

Трек № 5 «Розвійтеся з вітром» – виконує Бретт Полегато

Трек № 7 «Каменярі» – виконує Павло Гунька

Трек № 26 «У долині село лежить» – виконує Павло Гунька

GALICIANS I. The art songs. Works by Sichynsky | Liudkevych | Turkewich | Barvinsky – Pavlo Hunka, bass-baritone, Albert Krywolt, piano&guest artists. CD. UASP.ca / Copyright CUOA, 2014.

CD № 1 Denys Sichynsky

Трек № 2 «Пісне моя» – виконує Павло Гунька

Трек № 3 «Як почувеш вночі» – виконує Крістіна Сабо

CD № 2 Stanyslav Liudkevych

Трек № 4 «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» – виконує Рассел Браун

Трек № 6 «Коваль» – виконує Рассел Браун

CD № 3 Stanyslav Liudkevych

Трек № 6 «Восени» – виконує Павло Гунька

CD № 4 Vasyl Barvinsky

Трек № 2 «Місяцю, князю» – виконує Павло Гунька

Трек № 9 «Сонет» (Благословенна будь») – виконує Павло Гунька

The article is devoted to review of single vocal works of the Ukrainian composers based on the texts by Ivan Franko, whose modern sound recording have been done in Canada under the international project on anthology of the Ukrainian

song (The Ukrainian Art Song Project). We have distinguished the role of the world known singer Pavlo Hunka from Great Britain in realization of the project.

Keywords: *the Ukrainian art song, Ivan Franko, project, sound recordings, singers.*

ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ З ОБЛАСТЕЙ ДОНБАСУ
ЯК ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ
І СОЦІАЛЬНИХ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Розкрито обсяги та чинники масових міжрегіональних міграційних переміщень населення України, викликаних анексією РФ Криму і військовою агресією Росії на Донбасі та регіональні особливості їх розселення, а також методологічні та практичні аспекти вдосконалення управління і регулювання інтенсивних міжрегіональних вимушених переселень. Розглянуто заходи державної міграційної політики щодо облаштування та працевлаштування в регіонах України вимушено переміщених осіб, впорядкування міграційного простору з позицій національних пріоритетів і попередження міграційних загроз національній безпеці України.

Ключові слова: вимушені масові внутрішні міграційні переселення, міжрегіональні міграції, вимушено переміщені особи, міграційні загрози національній безпеці, соціальні ризики, міграційні виклики, державна міграційна політика.

Постановка проблеми. Нинішні міграційні процеси в Україні по-різному справляють свій вплив на її демографічний розвиток, участь в міжнародному поділі праці, виході на європейський та світові ринки, соціальну та національну безпеку. Нині ця обставина набуває особливої актуальності, оскільки Україна у червні 2014 року підписала Угоду про асоціацію з ЄС. Сьогодні основне стратегічне завдання полягає в збереженні державного суверенітету, територіальної цілісності України та інтеграції до європейського економічного і міграційного простору, забезпеченні наближених до світових стандартів якості та тривалості життя, реалізації прав і свобод громадян.

Аналіз та врахування сучасних міграційних тенденцій в нашій державі в контексті участі України в європейському та світовому міграційному просторі розглядається як один із важливих чинників формування власної національної міграційної політики. Сьогодні особливо вирізняється проблема виникнення в регіонах України значної кількості вимушених переселенців у зв'язку з анексією Російською Федерацією Криму, зовнішньою військовою агресією Росії на Донбасі та військовими конфліктами, які тривають у Донецькій і Луганській областях. Слід зазначити, що через ці причини у 2014 році найактуальнішою для України проблемою стало стрімке зростання внутрішньої (переселенської) міграції, а також еміграції.

З квітня 2014 року – від початку бойових дій на Донбасі з Донецької та Луганської областей виїхало за даними ООН майже 2 мільйони осіб, з яких 1 млн 700 тисяч осіб переселилося до інших регіонів України, а понад 300 тис. осіб емігрувало до Російської Федерації. З анексованого

Криму біженцями та переселенцями на материкову Україну стало більше 25 тис. осіб. Найбільше внутрішньо переміщених осіб з Донбасу розміщено в Донецькій – 660 тис., Луганській – 249 тис., Харківській – 210 тис., Запорізькій – 116 тис. Дніпропетровській – 76 тис., Київській – 48 тис., Одеській областях – 36 тис., в м. Києві – 123 тис. осіб. Основною причиною, що стимулювала високу інтенсивність міграційного руху населення між регіонами України, стали анексія Криму, військові дії на Донбасі, тероризм і посягання на територіальну цілісність та суверенітет країни.

Виходячи із свого географічного положення та рівня і особливостей соціально-економічного розвитку, а також розвитку ринку праці та рівня заробітної плати в країні, Україна є активним учасником міжнародних економічних процесів і однією з найбільших країн – донорів робочої сили в Європі. В умовах соціально-економічної кризи роль трудових міграцій як джерела зниження напруження на місцевих ринках праці суттєво зростає.

Стрімка активізація міжнародної мобільності населення України, що відбувається за умов глобалізації та наростання інтенсивності світових міграцій, висуває актуальну проблему – регулювання міграційних процесів, надання їм організованого, безпечного та неконфліктного характеру. Досконала міграційна політика необхідна як для мінімізації зумовлених міграцією ризиків, так і для використання значного позитивного потенціалу міграції в інтересах розвитку країни та її регіонів.

Дослідження міграційних процесів в Україні, їх впливу на демографічний розвиток, рівень життя, освіти та зайнятості, у виході на європейський та світовий ринки праці, а також формування державної міграційної політики постійно є об'єктом глибокого наукового аналізу відомих вчених та провідних міграціологів України і, зокрема, Лібанової Е.М., Малиновської О.А., Надраги В.І., Пирожкова С.І., Позняка О.В., Прибиткової І.М., Садової У.Я., Хомри О.У., Драгунової Т.Н., Овчиннікової О.В. та ін.

Водночас проблеми міграційних загроз національній безпеці України, що пов'язані з військовою агресією Росії на Донбасі, нелегальною міграцією, а також впливу на національну безпеку країни масових вимушених переселень населення з Донецької та Луганської областей – місць, де відбуваються військові дії, до інших регіонів України, недостатньо досліджені.

Мета статті полягає у дослідженні сучасних викликів та загроз, що спричинили масові внутрішні міжрегіональні міграційні переселення населення в окремих регіонах України, а також загальних методологічних підходів до вивчення загроз сучасних міграційних процесів національній безпеці країни в теоретичному і практичному аспектах та реалізації заходів державної міграційної політики щодо їх розв'язання.

Основні результати дослідження. Методологія теоретичного обґрунтування та управління міграційними процесами за нинішніх умов передбачає комплексний підхід до аналізу природи міграційного буття у всій його сукупності і тих економічних, соціальних, правових та інших чинників, що притаманні саме цьому періоду, його причин та суб'єктів міграційних процесів, методів регулювання міграцій. Теорія управління міграційним рухом населення дає нам розуміння міграції як специфічного способу буття, функціонування та розвитку детермінант і механізмів міграційної

сфери, видів міграційних потреб та інтересів, особливостей їх формування та задоволення.

Активна міграційна політика є єдиною можливістю недопущення надмірного зменшення загальної чисельності населення України, зокрема в окремих регіонах, однак при цьому слід намагатися мінімізувати негативні наслідки розселення в Україні представників нетипових для неї етносів. Регулювання трудових міграцій має спиратися на диференційований підхід і бути спрямованим на поступове повернення тих, кого можна повернути, і встановлення культурних відносин з тими групами українців, які вирішили залишитися за кордоном назавжди.

Міграційні процеси в Україні завжди були об'єктом глибокого наукового аналізу, однак проблема вимушеної міграції у сьогоднішньому її вигляді є абсолютно новою і малодослідженою. Подібні проблеми вже мали місце в Азербайджані, Вірменії, Грузії, Молдові, але в Україні вони мають свої особливості і власну специфіку. Окрім теоретичної значущості, відповідні дослідження є визначальним чинником вироблення державної міграційної політики.

Характеристика проблем вимушеного внутрішнього переселення населення, що виникають не лише у внутрішньо переміщених осіб, але й в українському суспільстві загалом, засвідчує, що відбувається абсолютне спрощення поведінки людини у напрямку виживання, що своєю чергою зумовлює загальну невизначеність у суспільних відносинах, тобто значне зростання соціальних ризиків, а відсутність чітко визначених часових перспектив щодо відновлення контролю держави над тимчасово окупованими територіями зумовлює необхідність вироблення адекватних адаптаційних стратегій, спрямованих на вихід індивіда з конфлікту із зовнішнім середовищем.

Внаслідок російської агресії в Україні досить гостро постала проблема вимушеної внутрішньої міграції. Підтверджені міграційні втрати Донбасу з квітня 2014 року по даний час перевищують 2 млн осіб. Втрати робочих місць оцінюються від 50 % для великих підприємств до 80–90 % – для малих і середніх підприємств регіону. Внаслідок цього від 1,1 до 1,8 млн працездатних осіб у Донецькій і Луганській областях частково або повністю залишилися без роботи й засобів до існування.

Відомий дослідник соціальних ризиків та проблем вимушено переміщених осіб Надрага В.І. справедливо зазначає, що на відміну від добровільної міграції, коли соціальний статус особи, у більшості випадків, покращується, результатом вимушеної міграції є значне його погіршення та часткова чи повна втрата раніше отримуваних доходів. А тому до вивчення проблеми вимушеної міграції слід підходити через призму соціальних ризиків внутрішньо переміщених осіб. В його основу покладено адаптацію, окремі етапи якої мають негативний вплив на людину, через що в неї викликається стан депресії та розчарування. Пролонгованість негативних інституціональних чи інших чинників на новому місці може стати серйозною перешкодою для настання наступного етапу – оптимізму та інтегрованості до нових умов. Значна частина вимушених переселенців не зможуть (чи не захочуть) повністю адаптуватися до нового середовища. Навіть після нормалізації ситуації і повернення до попереднього місця проживання вони знову змушені будуть будувати нові адаптаційні стратегії. Ось чому за умов ризикогенного суспільства державна політика має спря-

мовуватися, насамперед, на цінності й інтереси людини, що є більш важливими, ніж плюралістична демократія та окремі закони ринкової економіки [8, 20-21].

Актуальність проблеми вимушеної внутрішньої міграції досить гостро постала внаслідок анексії РФ Криму та військової агресії Росії на Донбасі. В законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», зокрема, зазначено, що внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає на території України, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Соціальні наслідки перебування окремих територій в окупації та проведення антитерористичної операції наразі чинять вагомий вплив на соціально-економічний розвиток країни. Вони ж зумовлюють велику кількість вимушених переселенців та актуалізують питання захисту їх прав, створення належних умов їх життєдіяльності в регіонах розселення. Загострення проблем тимчасових переселенців і дослідження зарубіжного досвіду у їх розв'язанні свідчать про необхідність негайних дій держави щодо формування законодавчої бази для отримання статусу вимушеного переселенця, отримання житла, забезпечення прав зайнятості, отримання соціального забезпечення (освіта, охорона здоров'я і т.д.), створення умов повернення до попередніх місць проживання [2].

Проблема вимушеної міграції має не лише кількісний, але й часовий вимір. Зараз в Україні налічується найбільша чисельність внутрішньо переміщених осіб у Європі з часів завершення Другої світової війни. За різними оцінками, майже 2 млн. мешканців Донецької, Луганської областей та АР Крим вимушено змінили місце проживання; половина з них діти, інваліди та особи похилого віку [7, 201]. Дані про чисельність вимушених внутрішньо переміщених осіб та їх потреба в працевлаштуванні наведені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Обсяги внутрішньо переміщених осіб та їх потреба в працевлаштуванні за регіонами України

	Назва області	Обліковано осіб	Кількість осіб, які заявили про потребу в працевлаштуванні		
			всього	звернулись за працевлаштуванням до центрів зайнятості	Працевлаштовані з числа тих, хто звернувся до центрів зайнятості
1	Вінницька	13 107	2 479	1 231	382
2	Волинська	4 071	998	550	176
3	Дніпропетровська	76206	12 739	4 122	1 321
4	Донецька	660 105	12811	9217	1 565
5	Житомирська	10 403	2 450	1 133	347
6	Закарпатська	3 478	771	457	167

Продовж. табл. 1

7	Запорізька	116 411	9 023	3 533	825
8	Івано-Франківська	4 072	1 173	679	266
9	Київська	48 036	8 097	2 239	621
10	Кіровоградська	12 069	1 835	1 041	281
11	Луганська	248 519	2 778	2 949	899
12	Львівська	11 143	3 334	1 548	469
13	Миколаївська	8 696	998	1 050	377
14	Одеська	35 703	7 255	1 719	510
15	Полтавська	30 493	4 617	2 910	713
16	Рівненська	3 160	852	667	287
17	Сумська	15 243	2 336	1 405	342
18	Тернопільська	2 720	797	433	175
19	Харківська	209 837	17 104	4 648	1 703
20	Херсонська	14 070	2 193	997	301
21	Хмельницька	6 698	1 289	987	285
22	Черкаська	14 284	2 248	1 633	513
23	Чернівецька	3 131	860	454	116
24	Чернігівська	9 963	2 369	1 342	330
25	м.Київ	123 197	28 130	4 435	1 039
	ВСЬОГО	1 684 815	129 536	51 379	14 010

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України

Як засвідчують дані табл. 1, більшість вимушено переселених осіб географічно розташовані у районах, близьких до їхніх домівок і які перебувають під контролем українського уряду. Значна кількість вимушено переселених осіб також переїхала до першої лінії областей, що оточують Донбас, – Харківської (210 тис. осіб.), Запорізької (116 тис. осіб.), Дніпропетровської (76 тис. осіб.), також другої лінії областей – Київської (48 тис. осіб.), Одеської (36 тис. осіб.), Полтавської (31 тис. осіб.), м. Київ (123 тис. осіб.). Те, що вони залишаються неподалік від дому, означає, що вони хочуть підтримувати тісні зв'язки з залишеними сім'ями та майном, а також залишати для себе можливість повернення.

Зараз у цих регіонах кількість місць для можливого розселення зменшилася, але незважаючи на наявність місць для проживання на заході України, більшість вимушено переселених осіб не хочуть їхати через усю країну, щоб прийняти таку пропозицію про розміщення. Водночас у Західних регіонах України чисельність вимушених переселенців є порівняно незначною: Львівська (11143 особи), Івано-Франківська (4 072 особи), Волинська (4071 особа), Закарпатська (3478 осіб), Рівненська (3160 осіб), Чернівецька (3131 особа) області.

Масова міграція населення всередині країни пов'язана з низкою проблем, які виникають як у самих внутрішньо перемішених осіб, так і в суспільстві в цілому. Відбувається абсолютне спрощення поведінки людини у напрямку виживання, однак це породжує загальну невизначеність у суспільних відносинах, а значить, і значне зростання соціальних ризиків. Відсутність реальних перспектив щодо швидкого відновлення у найближчій перспективі контролю держави над тимчасово окупованими територіями зумовлює необхідність вироблення адекватних адаптаційних стратегій.

Насамперед треба зазначити, що на відміну від добровільної міграції, коли соціальний статус особи, у більшості випадків, покращується,

результатом вимушеної міграції є значне його погіршення та часткова чи повна втрата раніше отримуваних доходів. Під вимушеністю ми розуміємо відсутність позитивної мотивації для переміщення, а також зміну умов проживання, за якої стає неможливим нормальна життєдіяльність чи виникає реальна загроза безпеці за відсутності перспективи нормалізації ситуації.

Більшість населення Донбасу – і ті, хто залишилися, і ті, хто виїхали до інших регіонів України, – в один момент втратили все: роботу, доходи, житло, машину, дачу. Лише частина донецчан (близько 1 млн осіб, тобто 22 %) та луганчан (понад 300 тис. осіб, тобто 16 %) мали фінансові можливості переїзду на більш-менш тривалий період. Проте через неможливість повернення додому чи повну втрату майна внаслідок бойових дій навіть раніше відносно забезпечене населення опинилося в стані раптової бідності, а в окремих випадках – зазнало її крайніх виявів. Лише близько 10 % сімей із району проведення АТО (незалежно від того, переїхали вони в інші регіони чи залишилися на постраждалих територіях) можуть зберегти відносно стабільний матеріальний стан і не потребують соціальної підтримки. Це здебільшого сім'ї, яким вдалося скористатися заощадженнями (майном, депозитами тощо) для зміни місця проживання, або ті, хто зміг зберегти традиційні джерела доходів чи успішно реалізувати себе на ринку праці в інших регіонах країни. Натомість майже 90 % населення із прифронтових територій або вже стали бідними, або потрапили в зону високої вразливості до бідності, оскільки розвиток подій на сході може в будь-яку хвилину призвести до втрати мізерних заробітків чи заощаджень [3, 173].

Для оцінки адаптаційних стратегій вимушених переселенців слід підходити поетапно:

- перший етап, що характеризується оптимістичними очікуваннями та надіями на майбутнє;
- другий етап характеризується зростанням негативного впливу середовища на людину, що викликає в неї стан депресії та розчарування;
- третій етап характеризується максимальним проявом симптомів безпорадності та виникненням психосоматичних розладів;
- четвертий етап супроводжується появою оптимізму, відчуттям задоволеності і інтегрованості до нових умов;
- п'ятий етап характеризується повною адаптацією індивіда.

Поряд з цим, частина вимушених переселенців не зможуть або не захочуть адаптуватися до нового середовища і після нормалізації ситуації повернуться на попереднє місце проживання, але там їх чекають нові проблеми реадаптації.

Розглядаючи відмінності між добровільною та вимушеною міграцією, слід зазначити, що у випадку добровільної міграції спочатку, як правило, у суб'єкта адаптації виникає позитивна установка на нове явище, тобто відбувається адаптація свідомості, а потім вже нова адекватна форма поведінки. Або ж особа поступово змінює звичні стандарти поведінки, особливо не переймаючись сутністю оточуючої дійсності, а з часом відбувається кореляція його свідомості. Вимушені адаптації виникають у тих середовищах, які жорстко диктують свої умови адаптації, – у особи виникає негативна установка на освоєння нових явищ, вона вимушена вибудувати свою поведінку у незнайомому середовищі. Розподіл адаптаційних

стратегій за добровільністю чи вимушеністю є ключовим в установках особи на успішність пристосування до нових умов.

Досить важливим також є детермінація економічної активності працюючого населення, яка формує різні системи ціннісних орієнтацій людей, впливає на рівень готовності до підприємництва. Установки та орієнтації щодо відкриття власної справи, а також оцінки спроможності займатися підприємницькою діяльністю значною мірою залежать від рівня матеріального становища вимушеного переселенця. Потенційна готовність створити власне підприємство, відкрити свою справу серед бідних прошарків у 5 разів нижча за групу з матеріальним становищем вище за середнє та в 4 рази – із середнім рівнем добробуту. Бідний прошарок має низькі можливості адаптації до сучасного соціального середовища і за цих умов перебуває в стані очікування та не починає активних дій задля поліпшення добробуту. Встановлено, що чим вищий добробут соціальної групи, тим вищі оцінки спроможності займатися підприємницькою діяльністю. Зазначене питання набуває ваги серед населення працездатного віку у зв'язку з низхідними процесами мобільності за матеріальним становищем [9].

Виходячи з результатів дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні та послуг для них», яке проводилося у січні 2015 року МГО «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я» першочерговими потребами цієї категорії осіб є: фінансова (потреба у працевлаштуванні) – 69,5%; гуманітарна (їжа та одяг) – 65,7%; житлова – 62,8%; медична – 49,8%; соціальна – 13,5%; психологічна – 11%; юридична – 11%; культурна – 7,3%; політична – 6,2%. Щодо рівня задоволення потреб вимушених переселенців, то відповіді респондентів щодо потреб, які задовольняються на низькому або недостатньому рівні, розподілилися наступним чином: фінансова (працевлаштування) – 45%; житлова – 41,2%; гуманітарна (їжа, одяг) – 34,5%; медична – 28,3%; соціальна (участь у житті громади, толерантне ставлення з боку громадян, рівний доступ до благ і можливостей у соціумі) – 17%; політична (участь у політичному житті держави, прийнятті рішень, законотворчій діяльності) – 14,2%; юридична (захист прав, представництво інтересів у суді, юридичні консультації) – 13,4%; психологічна та культурна – по 9,7% [11].

Висновки. Відсутність реальних перспектив щодо припинення бойових дій найближчим часом та швидкого відновлення контролю держави над цими територіями зумовлює необхідність прийняття програм щодо соціальної підтримки та адаптації переміщених осіб на територіях їх розміщення, а також здійсненню заходів щодо протидії можливим негативним соціально-економічним наслідкам для територій-реципієнтів. Політика щодо внутрішньо переселених осіб має забезпечити баланс між інтересами місцевих громад та забезпечення гідних умов для життя і праці постраждалих осіб. Програма реінтеграції для вимушено переміщених осіб має бути спрямована не лише на підтримку зайнятості для переселенців, а й сприяти соціально-економічному розвитку місцевих громад шляхом використання наявного людського потенціалу переміщених осіб, їх доволі високої соціальної та територіальної мобільності, економічної активності, інтелектуального та демографічного потенціалу [4, 175].

Щодо осіб, які залишилися на неконтрольованій українською владою території, то домінування процесу формування ризиків (обстрілів, бомбардувань) зумовить у майбутньому специфічне переродження су-

спільних інституцій та взаємовідносин. З часом така ситуація призведе до подальшого витіснення значної частини населення, яке зараз залишається орієнтованим на нормальні умови зайнятості, а їх місце в регіоні можуть зайняти представники різного роду кримінальних структур і маргіналізовані верстви. Самоорганізація населення також набуватиме специфічних форм, серед яких можна виділити: створення злочинних співтовариств, організацію посередницьких послуг між ворогуючими сторонами, а також супротив представникам самопроголошеної влади. Підтвердженням початку реалізації одного з наведених сценаріїв може слугувати твердження голови правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента» Володимира Фесенка, який заявив: «Протягом останнього року на Донбасі сформувалася ціла воєнна каста, насамперед, з місцевих. Це люди, для яких війна – це стиль життя і заробітку. Ці люди вже не повернуться в шахти чи на заводи, і таких людей вже декілька тисяч. Це нова реальність Донбасу». Дійсно, як засвідчує світова практика, спільноти такого типу майже не піддаються реабілітації, у кінцевому рахунку, їх потрібно буде просто ізолювати в установленому українським законодавством порядку.

В умовах ризикогенного суспільства державна політика має спрямовуватися на цінності й інтереси людини, які є більш важливими, ніж, скажімо, плюралістична демократія і ринкова економіка. Це цінності життя кожної людини (самоцінності життя кожної окремо взятої людини), захист її гідності, збереження громадянського миру та злагоди. Суспільство, як відомо, культивує й утверджує цінності свободи і відповідальності, які в економічній сфері утворюють ринок, у політичній – демократію і плюралізм, у соціальній – самодостатню особистість [10, 219]. Таким чином, сьогодні основні зусилля мають концентруватися на розробці та ефективному упровадженні Стратегії соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб, яка передбачатиме, насамперед, інтеграцію внутрішньо переміщених осіб в соціум, тобто створення нових робочих місць та будівництво повноцінного житла.

Література

1. Про Концепцію Державної міграційної політики. Указ Президента України № 622/2011 від 30.05.2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу : URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/622/2011>.
2. Войналович І. А. Вимушені переселенці: зарубіжний досвід, стан реалізація їх прав в Україні [Електронний ресурс] / І. А. Войналович, М. О. Кримова, Л. В. Щетініна // Інституційний репозитарій КНЕУ. – Режим доступу : <http://www.ir.kneu.kiev.ua:8080/bitstream/2010/5981/1/250-258.pdf>.
3. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. Я. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2011. – 474 с.
4. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні : монографія / О. В. Макарова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 244 с.

5. Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування / Малиновська О. А. – К. : НІСД, 2011. – 40 с.
6. Малиновська О. А. Управління міграціями: деякі висновки з європейського досвіду / О. А. Малиновська // Збірник наукових праць УАДУ / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – № 2. – С. 446–453.
7. Надрага В. І. Соціальні ризики: сутність, аналіз, можливості впливу / Надрага В. І. ; ІДСД НАН України. – К. : ПП Сердюк В. Л., 2015. – 330 с.
8. Надрага В. І. Соціальні ризики в трудовій сфері / Надрага В. І. ; ІДСД НАН України. – К. : ПП Сердюк В. Л., 2016. – 39 с.
9. НДР Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАНУ» «Вплив економічних перетворень на процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві». – № 0110U004381.
10. Недюха М. П. Україна в контексті соціології ризику / М. П. Недюха // Українознавство. – 2004. – № 3–4. – С. 218–221.
11. Оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні та послуг для них [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.lhsi.org.ua/images/2015/Doslidzhennya_VPO_LHSI2015.pdf.
12. Романюк М. Д. Міграційні загрози національній безпеці України: сучасні виклики, проблеми подолання / Романюк М. Д. // Демографія та соціальна економіка / ІДСД НАН України. – 2015. – Вип. 3 (25). – С. 99–111.

Reveals the scope and interregional migration factors of mass population movements of Ukraine caused Russian annexation of the Crimea and the Russian military aggression into the Donbas and regional characteristics of their settlements, as well as the methodological and practical aspects of improving management and regulation of inter intensive forced displacement. Considered measures of state migration policy on resettlement and employment in the regions of Ukraine internally displaced persons, organizing space migration from the standpoint of national priorities and prevent migration of threats to national security of Ukraine.

Keywords: *forced migration massive internal displacement, inter-regional migration, internally displaced persons, migration, threat to national security, social risks, migration challenges, migration policy.*

УДК 94 (477.86)

Сергій Адамович

ОСВІТА МІСТА СТАНИСЛАВОВА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 рр.)

У статті досліджено освітні процеси в Станиславові в період Першої світової війни. Проаналізовано прояви русифікаційної політики окупаційної адміністрації у сфері освіти та спроби учительства міста всупереч усім складнощам соціально-економічного життя здійснювати навчальний процес.

Ключові слова: австрійська влада, російська окупаційна адміністрація, шкільництво, гімназія, дитячий садок, притулок, репресії.

Перша світова війна принесла страждання та руйнування для м. Станиславова, яке опинилося у вирі світових геополітичних змін. Історія міста цього періоду знайшла висвітлення в історико-краєзнавчих і мемуарних публікаціях П.Арсенича, К.Баранського, І.Бондарева, Б.Гаврилів, П.Ісаїва, В.Макара, Л.Цеклера, Л.Штрайта. Однак, незважаючи на окремі дослідження історії м. Станиславова, в історіографії ще не здійснено комплексного дослідження стану освіти міста під час Першої світової війни. З огляду на це вивчення окресленого питання і є предметом дослідження цієї статті.

З початком війни місто зіштовхнулося зі звинуваченнями мешканців міста австрійською владою у зраді і шпигунстві на користь Російської імперії. Циркуляр Галицького намісництва від 8 серпня 1914 р., виданий для усіх старост і дирекцій поліції у Львові і Кракові, проголошував: «Сучасні напружені відносини між нашою імперією і Росією вимагають енергійної боротьби з москвофільським рухом, який не приховує своїх симпатій до Росії» [17, 97].

Як жандармерія, так і військові служби заарештовували багато українців, в тому числі й освітян. Війська, в основному угорські, страчували без суду українців унаслідок доносів про шпіонаж. Наприклад, зі Станиславова було вивезено до табору о. О. Григоровича [13, 83].

Одночасно багато з тодішніх перших пластунів Станиславівської української гімназії стали гарними вояками-старшинами Українського Січового Стрілецтва, Української Галицької армії, Корпусу Січових Стільців та інших військових формаціях. Багато з них відзначилися великою відвагою, наприклад, сотник В.Стефанишин, чотар В.Яценевич, хорунжий УСС М.Дуда [18, 30].

З початком військових дій була дезорганізована робота освітніх закладів міста. Так, ще в серпні 1914 р. приміщення Станиславівської вищої реальної школи віддали під австрійський шпиталь. Потім його евакуювали, а вчителі отримали останню зарплату за вересень [10, 20].

У серпні-вересні 1914 р. російські війська в результаті Галицької битви просунулись на 280–300 км, захопили Східну Галичину і частину австрійської Польщі [15, 308]. Окупація міста російськими військами відбувалася трічі: 1) 03.09.1914 – 20.02.1915; 2) 04.03.1915 – 08.06.1915; 3) 11.08.1916 – 24.07.1917.

Формування російської адміністрації у Східній Галичині було започатковане створенням 29 серпня 1914 р. «Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини», яке очолив Г.О. Бобринський. Діяльність окупаційної адміністрації, більшість представників якої становили російські чиновники та місцеві москвофіли, була підпорядкована вирішенню двох завдань: сприянню військовій перемозі країн Антанти і створенню сприятливих умов для швидкої інкорпорації регіону до складу Російської імперії [15, 10]. М.Грушевський порівнював цей період в історії Галичини і Буковини з «Руїною» другої половини XVII ст. [11, 8].

Як згадували сестри Василянки зі Станиславівського монастиря, «нова, московська військова влада спершу...була дуже прикра й у першій мірі звернула свою увагу на наших священиків. Почалися часті ревізії, шукання за «австріяками», печатання класів та шкільних кабінетів – а далі арештування визначніших духовних достойників та заслання в глибину Росії» [19, 120].

Одразу після приходу в місто росіян на вулицях було розвішано «Постанови коменданта м. Станиславів» від 5 вересня 1914 р. Цим документом комендант міста підсавул 2-го Запорозького полку п. Чекалов визначав умови життя мешканців міста в умовах російської окупації. Зокрема, у згаданих постановах заборонялися будь-які грабунки чи мародерства, а винні за ці правопорушення підпадали під дію військово-польового суду і могли бути покарані на смерть. Усі мешканці міста повинні були виконувати свої попередні обов'язки та ставитися з «повною пошаною і честю» до влади російського війська. Усі міські функціонери мали займатися своїми справами [1, 1].

Для заспокоєння місцевого населення 11 вересня 1914 р. в місті було оголошено, що «релігійні і громадські свободи, життя, честь і маєток спокійних мешканців будуть забезпечені і захищені, якщо місцеве населення не буде вороже відноситися або діяти на шкоду російським військам» [1, 8].

1 жовтня 1914 р., незважаючи на мобілізацію, розпочався новий навчальний рік у Станиславівській вищій реальній школі. За парти школи сіли 132 учні. Але уже через 8 днів Г.О.Бобринський своїм розпорядженням закрити всі школи в окупованій частині Галичини. Після цього в приміщенні навчального закладу розмістили військовий шпиталь, було знищено частину матеріально-технічної бази школи [10, 20].

У вересні 1914 р. розпочалося навчання також в Українській державній гімназії. У той же час функціонування польських і німецьких навчальних закладів було заборонено [12, 42]. Але вже в грудні цього року гімназію закрили, а її директора М.Сабата і професора І.Дем'янчука арештували і вивезли як військових заручників до м. Львова [14, 264].

Сестри Василянки Станиславівського монастиря з наближенням російських військ отримали дозвіл від єпископського ординаріату покинути свою обитель і повернутися до своїх батьківських осель або ж відійти вглиб Австрії. Але сестри, слідом за своєю ігуменею, матір'ю Магдалиною Гуменюк, залишилися в монастирі [20, 59-60].

У монастирі почали ховатися юрби втікачів, що викликало обшуки російської жандармерії. Але нова влада вирішила використати монастир для опіки над безпритульними дітьми. Важливу допомогу в проведенні цієї роботи надавала діюча в місті місія Американського Червоного Хреста, яка при монастирі організувала кухню і сиротинець для безпритульних дітей [20, 60-61].

Під час першого періоду російської окупації адміністрація «Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини» під керівництвом Г.Бобринського проводила цілеспрямовану русифікаторську політику, ставила перед собою завдання анексувати край. З цією метою окупаційна влада здійснювала заходи для переходу австрійської адміністративної та судово-правоохоронної системи, а також закладів освіти на російські зразки, знищувала український національний рух та нейтралізувала його діячів. Однак кадровий потенціал російської адміністрації значно поступався австрійському чиновництву за рівнем фахових якостей, був сформований в умовах війни без належної професійної підготовки і дискредитував російську владу [15, 14].

Російська окупаційна влада почала організовувати шкільництво, намагаючись вводити російську мову навчання. Для цієї мети відкрили курси російської мови і розпочали підготовку до відкриття російської гімназії. Однак подальші військові дії перешкодили цим планам [13, 84].

8 червня 1915 р. до Станиславова знову входять австрійці. Вони одразу ж розстріляли кілька десятків мешканців міста, які співпрацювали з російською владою. Багато людей за симпатію до росіян заарештовано та відправлено в австрійські табори Талергоф та Гмінд.

З поверненням австрійської влади вже у вересні-жовтні 1915 р. відроджується система освіти. Так, у монастирських навчальних і виховних закладах Василянок налагоджується нормальна робота, хіба що дедалі відчутніше дошкуляли матеріальні нестатки. Зокрема, в червні 1916 р. випускниці вчительської семінарії з успіхом склали випускні екзамени. Станиславівські Василянки також опікувалися дитячим садочком на Майзлях [20, 64, 66].

У приміщенні Станиславівської вищої реальної школи спочатку засідала призовна комісія, а з 11 вересня 1915 р. у школі розпочався навчальний рік. Довелося наздоганяти пропущене, тому планували вчитися до 31 липня 1916 року. Та через складну ситуацію на фронті всіх відправили на канікули вже 16 червня 1916 р. [10, 20].

Перша світова війна внесла радикальні зміни і в життя німецьких колоністів міста. Перед загрозою наступу російських військ у вересні 1914 р. значна частина місцевих протестантів евакуювалася. Зокрема, між ними були станиславівські благодійні установи, які церковна влада вирішила перенести до австрійської місцевості Галлнойкірхен [21, 12].

Уже після відходу російських військ з краю в червні 1915 р. євангелістський пастор Т.Цеклер повернувся до Станиславова і зайнявся відновленням шкільного життя місцевих німців. Справу відродження спільноти утруднював і той факт, що всі вчителі були мобілізовані до австро-угорської армії. Невдовзі, восени того ж року, з ініціативи євангелістського правління в Станиславові відкрили курси для шкільних сестер [21, 13].

Влітку 1916 р. почався відомий «Брусиловський прорив» – російські війська під керівництвом генерала О. Брусилова на широкій смузі фронту прорвали оборону австрійців і швидкими темпами почали просуватися вглиб території ворога. 28 липня праве крило 9-ї російської армії, маючи 144 000 бійців проти 89 000 австро-німців, одночасно з іншими арміями

Брусилова (крім 11-ої) розпочало наступ у напрямку Галич – Станиславів [9, 199]. 11 серпня м. Станиславів було захоплено росіянами [8, 43].

Станиславів опинився у прифронтовій зоні – на пагорбах за річкою Бистрицею Солотвинською (район сіл Пасічної і Загвіздя) отаборилися австрійські війська. Тут були встановлені артилерійські батареї, які періодично обстрілювали місто. У зв'язку з цим з'явився наказ по військовому гарнізону міста від 7 листопада 1916 р., у якому вказувалося: «Через те, що м. Станиславів часами обстрілюється артилерійським вогнем ворога, всім військовим чинам забороняється ходіння по місту групами. Це ж розпорядження стосується і місцевого населення...» [6, 52].

Сестри Василянки згадували, що «цілими днями слухали безперервний рев літаків та пронизливий свист куль. Але найстрашніші були ночі. Ціле місто, освітлене рефлекторами, тремтіло від частих боїв та жахливих наступів військ. Пекельні крики наступаючих, зойки ранених зливалися разом із безперервною стріляниною в один лячний грюкіт, що доходив аж до монастиря» [19, 122].

У цей час ще більше ускладнилася ситуація із забезпеченням міста продовольством. Зібрано було не більше 1/3 врожаю, а решта була знищена у ході військових дій. Врожаю було недостатньо для продовольчих потреб, а до того ж озимина була посіяна не більше, як на 40% площ сільськогосподарських угідь (решта була зайнята бойовими позиціями) [7, 86]. У зв'язку з цими обставинами продовольчої допомоги в місті потребувало 10480 осіб, з них 1906 осіб становила інтелігенція. Ситуація частково вирішувалася за сприяння благодійних організацій.

Однак ні держава, ні благодійні організації не могли повністю охопити допомогою безпритульних і бурлакуючих дітей. Зокрема, Товариство св. Вікентія і Павла «Покровительство над покинутими хлопчиками» на вул. Газовій, 63 утримувало 30 хлопчиків, а кількість потребуючих була втричі більшою [5, 12].

Не завжди адекватно до сиротинців ставилися також солдати окупаційної російської армії. Так, в одній із скарг сестер-монахинь з будинку сиріт на вул. Казимирівській, 108 (опікувалися більше ніж 50 сиротами) стверджувалося, що солдати двічі обкрадали їх худобу [4, 79].

Загалом, згідно з архівними даними, у місті діяли наступні притулки для сиріт: «Дім сиріт» за адресою: вул. Казимирівська, 108 (виховувалося 27 хлопчиків, 24 дівчинки); «Дім сиріт» за адресою: вул. П.Скарги, 26 (виховувалося 19 осіб); Дівочий сиротинець за адресою вул. Сапіжинська, 56 (виховувалося 19 осіб); притулок брата Альберта і сестри Альбертинки (виховувалося 23 особи); притулок в Княгинині Колонії (виховувалося 20 осіб); Дім сиріт за адресою: вул. Газова, 63 (виховувалося 40 осіб) [4, 122–129].

Для опіки над сиротами було створено спеціальний Міський комітет. 18 жовтня 1916 р. комітет закликав зголошуватися в Магістрат сиротам без батьків, напівсиротам з матір'ю та дітям з батьками, якщо батьки не могли їх забезпечити. Одночасно комітет закликав бездітні родини, щоб «схотіли прийняти до себе – принайменше на час війни – сироти погібаючі з голоду і зима». 22 грудня 1916 р. Міський комітет опіки над сиротами оголосив про збір пожертв дітям-сиротам, який організували пані В.Бедернікова, М.Дилінська, О.Ертель, С.Фірчанкова, М.Гизякова, В.Ясеницька, А.Кокуревич, М.Криницька, М.Лещинська, Н.Мардаровичева, К.Оріховська, О.Розвадовська, І.Юнгова [2, 54, 56].

У місті також здійснювалися спроби відновити дошкільні заклади і шкільництво. Так, восени 1916 р. п. Францішка Ковальчук з Княгинин-колонії намагалася отримати дозвіл на відкриття малої захоронки для дітей від 8–10 років у приватнім помешканні. Вона планувала давати уроки на дому 20 дітям [6, 44].

Після Лютневої революції в Росії окупаційна влада задекларувала радикальну зміну ставлення до населення захоплених територій. Так, у зверненні крайового комісара Тимчасового уряду в Галичині і Буковині Д.Дорошенка до населення окупованих територій від 20 травня 1917 р. значилося, що «...нова власть вважає за справедливе вжити всіх заходів для полегшення долі мешканців окупованого краю, а саме дати населенню свободу як у відновленні старих форм самоуправи сільської й міської, так і в перебудові їх на нових ширших основах, якби того людність забажала; допомагати відновленню діяльності місцевих громадських організацій, кооперативів, ощадних кас, добродійних комітетів, відновити по змозі судівництво в місцевих судах на основі місцевих законів; відновити шкільну науку по школах нижчих та середніх, опіка над бездоглядними дітьми... відкидає саму думку про які-небудь утиски щодо народностей краю і в справах віри» [3, 1].

Однак після невдалого літнього наступу військ російського Тимчасового уряду 24 липня 1917 р. місто було визволене від російських солдат і розпочалося відродження міста. Так, незважаючи на руйнування, відновлювалося навчання в народній школі та семінарії сестер Василянок [20, 68]. А вже після того, як вночі 1 листопада 1918 р. українці перебрали від австрійців владу в місті і проголосили ЗУНР, була розпочата нова сторінка в історії освіти міста.

Підсумовуючи, зазначимо, що мешканці міста Станиславова повною мірою відчували на собі всі лихоліття і труднощі періоду Першої світової війни. Однак, незважаючи на військові злигодні і русифікаційну політику окупаційної адміністрації, в місті опікувалися безпритульними дітьми і намагалися відроджувати шкільництво. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в детальному вивченні спроб російської адміністрації у період Першої світової війни сформувати шкільництво на засадах ідеології імперського самодержавства.

Література

1. Інформаційні матеріали (постанови, оголошення за 1914 р. // ДАІФО. – Ф. 636. – Оп. 1. – Спр. 4. – 30 арк.
2. Інформаційні матеріали (постанови, звернення, оголошення за 1916 р. // ДАІФО. – Ф. 636. – Оп. 1. – Спр. 6. – 57 арк.
3. Інформаційні матеріали (постанови, звернення, оголошення за 1916 р. // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 636. – Оп. 1. – Спр. 7. – 25 арк.
4. Листування з генерал-губернатором, міською владою з питань благоустрою міста (01.10. – 31.12.1916 р.) // ДАІФО. – Ф. 528. – Оп. 1. – Спр. 43. – 199 арк.

5. Листування з генерал-губернатором, міською владою з питань роботи громадських, благодійних, казенних установ (01.10. – 28.12.1916 р.) // ДАІФО. – Ф. 528. – Оп. 1. – Спр. 44. – 29 арк.
6. Про затримання різних осіб, про обшуки, про надання посад і інші питання (2.10-28.12.1916 р.) // ДАІФО. – Ф. 528. – Оп. 1. – Спр. 51. – 136 арк.
7. Статистичні і інші дані по місту Станіславову (1.10 – 31.12. 1916 р.) // ДАІФО. – Ф.528. – Оп. 1. – Спр. 36 – 146 арк.
8. Адамович С. Станіславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1918 рр.) / С. Адамович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2013. – 79 с.
9. Андрухів І. Тисмениця / І. Андрухів, С. Гаврилюк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 494 с.
10. Бондарев І. Війна та школа / І. Бондарев // Репортер. – Івано-Франківськ, 2012. – 24 травня. – С. 20.
11. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / Грушевський М. С. – К. : Либідь, 1992. – 46 с.
12. Дейчаківський І. Д-р Микола Сабат – директор української гімназії в Станіславові / І. Дейчаківський. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. – 112 с.
13. Ісаїв П. Історія міста Станіславова / П. Ісаїв // Альманах Станіславівської землі : зб. матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 32–102.
14. Каменецький Ю. Історія Української державної гімназії в Станіславові / Ю. Каменецький, О. Левицький, Т. Мацьків // Альманах Станіславівської землі : зб. матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 261–301.
15. Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005 – 19 с.
16. Мазур О. Львів у роки Першої світової війни / О. Мазур, І. Патер // Львів. Історичні нариси. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – С. 304–324.
17. Моряк-Протопопова Х. Діяльність Галицького намісництва під час Першої світової війни / Х. Моряк-Протопопова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіональної наук.-практ. конф. – Львів : Юридичний факультет Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2012. – С. 96–99.
18. Пласт у Станіславові та Івано-Франківську / упоряд. А. Чемеринський, В. Іваночко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 224 с. – (Серія «Мое місто» № 24).
19. Сабол С. ЧСВВ. Укрита фіялка – сестра Василя Глібовицька. ЧСВВ / Сабол С. ; Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. – Пряшів : Відділ української літератури в Пряшеві, 1992. – 222 с.
20. Савчук Б. Твердиня віри. Історія Станіславського (Івано-Франківського) монастиря сестер Василянок / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2011. – 272 с.
21. Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера, розказане Ліллі Цеклер / Л. Цеклер. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – (Серія «Мое місто» № 9).

The educational processes in Stanyslaviv during the First World War are investigated in the article. The author analyzed the expression of the Russification policy of the occupation administration in education sphere and efforts of the city teachers despite all the complexities of social and economic life to implement the learning process.

Keywords: *Austrian authorities, the Russian occupation administration, schooling, gymnasia, kindergarten, asylum, repressions.*

УДК 94 (477)

Степан Борчук

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЕТАПИ СТВОРЕННЯ «ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО СЛОВНИКА»

Лютнева революція 1917 р. у Росії, а відтак й розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. кардинально змінила ситуацію у суспільно-політичному житті колишньої імперії Романових. За цих обставин завершення енциклопедичного проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем», попри усю проведену підготовчу роботу, втрачало сенс. На порядок денний висувалося питання підготовки власної українознавчої й україномовної енциклопедії.

З початком подій Української революції більшість активістів петербурзької української «Громади», у тій чи іншій мірі задіяних у підготовці української енциклопедії, асинхронно, але переїздить в Україну, де зосереджується центр національного життя й відбуваються складні процеси державотворення.

Розкриваються важкі етапи створення та написання «Енциклопедичного словника». Висвітлюються історичні події, які призводили до певної зміни у зібраній матеріал та вплив на життя і діяльність керівників проекту.

Ключові слова: державотворення, революція, словник, енциклопедія, енциклопедичний словник.

Потрібно сказати, що початок 20-х років ХХ ст. визначався не лише одним енциклопедичним проектом під егідою УАН. Біографічний словник був досить важливою ініціативою, однак він мав і певні обмеження – охоплював лише персоналії, залишаючи поза увагою історичні події, досягнення, природничо-географічні, економічні та інші явища, якими була багата колишня й тогочасна Україна. Тому 6 грудня 1920 р. Спільне зібрання УАН підтримало пропозицію співробітників Постійної комісії Біографічного словника щодо необхідності підготовки Енциклопедичного словника, ухваливши розглянути план Словника після подання його комісією [7, 461].

У «Звідомленні про діяльність Української Академії Наук за 1920 р.» лаконічно зауважувалося: «Комісія для складання Енциклопедичного словника закладалася вже наприкінці 1920 р., і багато про ню казати не доводиться. Треба тільки зазначити, що російські енциклопедичні словники (Брокгауза і Ефрона, т[оварист]ва Гранат і т. ін.) абсолютно не задовольняють потреб України, а до того, серед новітніх форм життя, викликаних революцією, ті російські словники являються геть перестарілими, чистими анахронізмами. Енциклопедичний словник Української Академії наук пристосовується до нової дійсності. Він повинен бути складений на протязі приблизно двох літ. Редакторами відділів являються дійсні академіки та інші видатні вчені, а технічний провід над Комісією енциклопедичного словника мають голова П. Я. Стебницький та керувачий М. С. Синицький, секретар комісії – С. П. Постернак» [7, 258].

На розвиток вищезгаданого рішення від 6 грудня 1920 р., 24 січня 1921 р. Спільне зібрання УАН «для негайного початку праці Комісії для складання Енциклопедичного словника» обрало до її складу академіків М. П. Василенка, А. Ю. Кримського, В. І. Липського, П. А. Тутковського, а також П. Я. Стебницького й М. С. Синицького. Скликання перших зборів Комісії доручалося П. Я. Стебницькому [7, 463].

Отже, на початку 1921 р. при Всеукраїнській Академії наук, окремо від Постійної комісії Біографічного словника українських діячів, було створено іншу спеціальну комісію для розробки універсального довідника у 25-ти томах, яка отримала офіційну назву – Комісія для складання Енциклопедичного словника. Формально ця структура розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням П. Стебницького, який був одним з ініціаторів проекту і його палким прихильником, та за активної участі авторитетних представників інших відділів Академії наук.

В академічному «Звідомленні за 1921 р.» стверджувалося, що Комісія для складання Енциклопедичного словника фактично розпочала свою роботу лише з весни 1921 р.: «А що ніякого енциклопедичного словника, українською мовою виданого, досі ще не було, то Комісії довелося переробити величезну підготовчу роботу: поскладати списки статей, які є по друкованих європейських та слов'янських енциклопедіях, попереказати заголовки тих статей на українську мову та й розкласти все в алфавітному порядку, повимазувати заголовки таких статей, котрі для української енциклопедії не потрібні і, навпаки, внести в список заголовки тих статей, які для українського словника неминучі, а по чужих енциклопедіях нема їх. Цюю важку й нудну, довженну роботу Комісія переробила під керуванням своєї президії, що складалася з Голови – П. Я. Стебницького, керівничого – М. С. Синицького та секретаря – С. П. Пастернака» [4, 12].

Принципові питання щодо організації й напрямку діяльності Комісії для складання Енциклопедичного словника її президія вирішувала або з трьома іншими членами Комісії, обраними від Академії наук – А. Ю. Кримським (від Історично-філологічного відділу), В. І. Липським (від Фізично-математичного відділу), М. П. Василенком (від Соціально-економічного відділу), або у спільних засіданнях з колегією редакторів, відомих учених, які репрезентували такі спеціальності – напрями: філософію – проф., згодом акад. О. М. Гіляров; соціальні науки – проф. В. І. Синайський; економічні науки – акад. Р. М. Орженцький; філологію – акад. А. Ю. Кримський; літературу – акад. А. М. Лобода; фізично-математичні науки – акад. В. О. Плотников; геологію – акад. П. А. Тутковський; біологію – акад. О. В. Фомін; прикладні науки – проф. О. П. Котельников; медицину – проф. О. І. Сонкевич; мистецтво – акад. Ф. І. Шміт; історію – акад. М. П. Василенко; географію – професори В. О. Кістяківський та В. І. Лучицький [3, 24]. Головою цієї комісії було призначено П. Я. Стебницького, а секретарем – С. П. Постернака. Саме Степан Пилипович Постернак (Пастернак; 1885–1938) в 1923 р., після смерті П. Стебницького очолив Комісію й керував нею до повного її розпуску у 1924 р. [10, 29].

Загалом «Енциклопедичний словник», за задумом його укладачів, планувався як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, корисний для найширших кіл читачів. До його змісту повинні були входити статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства: історію, етнографію, геологію, народну творчість, науку та інші сфери, в яких не лише б відображалися особливості українського природного та соціального середовища, а й досягнення українського народу упродовж

його історії. У відповідності до енциклопедичної традиції, видання мало будуватися за алфавітним списком, починаючи з першого тому – «А».

Однак з метою популяризації видання і – найголовніше – ролі і місця України у світі, її загальнокультурних здобутків – було скликано нараду за участю київських учених, президії Комісії для складання Енциклопедичного словника, на якій ухвалено рішення про підготовку позачергового тому (або двох томів) під загальною назвою «Україна». Редактором цього тому/томів був призначений акад. С. О. Єфремов.

Деталі підготовки «національного тому» Енциклопедичного словника з'ясувалися, наприклад, у листі Комісії за підписом акад. О. І. Левицького від 27 липня 1921 р. до акад. М. П. Василенка з пропозицією взяти на себе (чи за участю своїх співробітників) опрацювання певних розділів цього тому про історію України й історію «західноросійського права». У листі, зокрема, йшлося: «Для того, щоб надати всьому тому єдність викладу, щоб не було повторювань в окремих статтях, комісія просить Вас в першу чергу розробити детальний план запропонованої Вам теми роботи, зазначивши, з одної Вашої чи з кількох статтів ріжних авторів буде складатися цей розділ. Опріч того, треба зазначити потрібний, на Вашу думку, приблизний розмір майбутньої статті (чи кількох статтів), виходячи з того, що 1 том (чи 2 томи) про Україну в 40–60 аркушах повинні в стислому вигляді дати нарис всього життя України, з усіх його сторін, в усіх процесах і явищах. До цього треба зауважити, що ні план тому, ні формул[ір]овка розділів не є остаточні і мають бути обмірковані на найближчому засіданні авторів [...]. Але дуже бажано було б, якби Ви передали розроблений Вами план за кілька день до наради в президію Комісії для складання енциклопедичного словника (Володимирська, № 37, пом[ешкання] 12, щодня від 11 до 3); тоді президія разом з редактором цього тому могли б зробити до наради зводку всіх планів і доложити на нараді [...].» [7, 458].

В академічному «Звідомленні за 1921 р.» повідомлялося, що Комісія для складання Енциклопедичного словника, її керівництво, редактори та запрошені у проект співробітники «виготовували статей приблизно на два перші томи»; окрім того, Комісія також вирішила опублікувати позачерговий енциклопедичний том «Україна», головним редактором якого було призначено акад. С. О. Єфремова. Стверджувалося, що «праця над цим томом успішно посувається наперед» [7, 12].

У проект Енциклопедичного словника, в тому числі до підготовки тому «Україна», упродовж 1921–1923 рр. були залучені такі академічні працівники (крім академіків й вищезгаданих редакторів відділів): *Олекса Юхимович Андрієвський* (1860–1930), науковий секретар відділу історії (з квітня 1921), нештатний постійний співробітник (1921–1923) Комісії для складання Енциклопедичного словника (ЕС) (згодом нештатний постійний співробітник Біографічної комісії); *Бігановська Є. І.* (1893 – ?), старший учений співробітник (1921) Комісії ЕС, авторка вищезгаданих спогадів про П. Стебницького; *Бронмілер Карл-Генрік Карлович*, секретар природничого відділу Комісії ЕС (1921); *Вдовиченко Семен Григорович й Воронін Семен Григорович* (1895 – ?), діловоди Комісії (1921); *Гаврик О. А.*, учений секретар відділу географії (1921); *Ковальська Євгенія Данилівна*, науковий співробітник (1921); *Левитський О. Ф.* (1891 – ?), учений секретар відділу прикладних наук Комісії ЕС (1921); *Павловський Мефодій (Методій)*

Іванович (1885 – ?), учений секретар відділу мистецтв Комісії ЕС (1921); *Паночіні Сергій Сергійович* (1890 – ?), учений секретар відділу зоології та біології (1921); *Пелех Петро Михайлович* (1887–1961), секретар філософського відділу (1921); *Пивовар Микола Петрович* (1896 – ?), нештатний постійний співробітник (1923); *Скаржановський Олекса Юрійович* (1879 – ?), старший учений співробітник (1921); *Слинько Микола Петрович* (1877 – ?), старший учений співробітник (1921); *Собкевич Антін Іванович* (1883–1945), редактор підвідділу медицини Комісії ЕС (1921); *Сумневич Дмитро Михайлович* (1885 – ?), секретар відділу соціально-економічних наук (1921); *Сушицька Поліна Оверкіївна* (1890 – ?), нештатний постійний співробітник (1923); *Требінська Олена Миколаївна* (1885 – ?), старший учений співробітник (1921), нештатний постійний співробітник (1923) Комісії ЕС; *Филипович Павло Петрович* (1891–1937), поет, літературознавець, перекладач, учений секретар відділу філології та літератури Комісії для складання Енциклопедичного словника (1921) [7, 513–544].

Починаючи з 1922 р. Комісія та редакторський колектив позачергового тому «Україна» на чолі з С. О. Єфремовим розпочали планомірну роботу щодо складання реєстру потрібних статей. Ця робота, незважаючи на особисту енергію та ентузіазм керівництва, затягнулася майже на два роки. Лише на початку 1924 р. реєстр мав бути завершений й надалі – розпочатися робота щодо формування статей.

Однак подальший перебіг роботи новоствореної комісії зазнав тих самих труднощів, що з ними майже одночасно зіштовхнулася й Біографічна комісія. І передусім тут варто назвати фінансові проблеми, котрі загострилися на рубежі 1921–1922 рр. внаслідок політики «воєнного комунізму» й загального виснаження економіки та голоду. У «Звідомленні за 1921 р.» повідомлялося щодо Комісії для складання Енциклопедичного словника: «На превеликий жаль, складати Енциклопедичний словник і, очевидно, негайно платити авторам статей належні їм гонорари – це вимагає для теперішніх часів страшної сили грошей. Незабаром бюджет Енциклопедичного словника може статися значно більшим, ніж бюджет цілої Академії наук. Тому доведеться, мабуть, Академії Наук цілком відокремити від себе Комісію для складання Енциклопедичного словника, щоб вона не ввіходила вже в річний обрахунок Академії, а лиш перебувала з нею у з'єднанні» [4, 13].

23 грудня 1921 р. на Спільному зібранні ВУАН було розглянуто подання акад. Р. М. Орженцького щодо необхідності окремого бюджету для Комісії Енциклопедичного словника у зв'язку з рішенням РНК УСРР від 27 вересня 1921 р. щодо скорочення штатів Академії. Пропозиція не дістала підтримки зібрання – було ухвалено не виробляти окремого бюджету Комісії на перше півріччя 1922 р. Тоді ж Комісія з Першого, Історично-філологічного відділу, була передана до установ при Спільному зібранні [7, 459].

23 серпня 1922 р. Спільне зібрання ВУАН затвердило повідомлення Комісії для складання Енциклопедичного словника щодо змін в особовому складі у зв'язку із скороченням штатів та переорієнтацією праці на виготовлення каталогів й списків для словника. Було вирішено клопотатися перед владою про асигнування коштів на негайне завершення й друк двох

позачергових томів, присвячених Україні й «здебільшого вже готових» [1, арк. 2]. Кошти так і не були виділені. В академічному звіті за 1922 р. укотре вже констатовалося: «Спільне зібрання, окрім загального керування справами Академії наук, має в своєму віданні всі ті академічні установи, котрі не можуть бути прикріплені до одного якогось відділу, а мають вагу для всіх відділів.

Поміж такими установами дві перебували минулого року в безвихідно лихому становищі. Це – а) Комісія для складання Біографічного словника діячів України та б) Комісія для складання Енциклопедичного словника. Головою в обох комісіях був П. Я. Стебницький, причому головним редактором для тому «Україна» в Енциклопедичному словнику був акад. С. О. Єфремов. Хоч коло обох комісій й групувались першорядні наукові сили, але повний брак коштів для оплати статей призвів до того, що замовлені статті перестали надсилатися, і праця в обох згаданих комісіях полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстри потрібних статей» [7, 334].

Упродовж голодних 1921–1922 рр. Комісія для складання Енциклопедичного словника, як і Біографічна комісія, зазнавала постійних втрат особового складу через штатні скорочення, еміграцію за кордон й насамперед смерть внаслідок пошестей й голодного виснаження. Так, у травні 1922 р. помер керівничий над працями Комісії для складання Енциклопедичного словника Максим Стратонович Синицький (1882–1922) – український громадський і культурно-освітній діяч, правник; фундатор і голова Українського клубу й «Просвіти» у Києві (1905–1906), співзасновник і керівник видавництва «Час», завідувач канцелярією редакції «Громадська думка» (1906).

Співробітниця Комісії Енциклопедичного словника Є. Бігановська згадувала, яке тяжке враження справила ця смерть на голову Комісії П. Я. Стебницького: «Ще Петро Януарович не одужав зовсім, як захворів на висипний тиф М. С. Синицький. Це сильно стурбувало Петра Януаровича: в останній час між М. Синицьким і Петром Януаровичем були дуже приязні відносини, зав'язалися вони ще за спільної роботи в «Часі», а потім зміцніли вже в умовах академічного життя й роботи. Вони дуже цінували і любили один одного, і коли М. Синицький зліг, то Петро Януарович наче осиротів. Крім того, Петро Януарович став якось нервуватися: видно було, що його турбує пошесть сипняку, що йому боязко залишатись у кімнаті, де все говорить про цю страшну хворобу [...]. М. Синицький не переніс хвороби і помер. На похоронах був і Петро Януарович – кволий, прозорий і осиротілий. Говорив він промову від т[оварист]ва «Час» (на Володимирській вулиці, проти колишнього приміщення т[оварист]ва «Час», 37); стояв знеможений, згорблений, наче поменшав, був блідий, як воскова свічка. День був сонячний, теплий, Петро Януарович дивився кудись у небо, говорив тихо, але проникливо й гаряче. Потім пройшов за труною ще кварталів зо два й повернув додому» [2, 582].

23 серпня 1922 р. Спільним зібранням ВУАН керівничим над працями Комісії Енциклопедичного словника затверджений Степан Пилипович Пастернак, перший директор Всенародної бібліотеки України (1923–1929) [1, арк. 2]. 14 березня 1923 р. помер голова Комісії П. Я. Стебницький.

Академічний звіт за 1923 р. констатував «безвихідно-лихе» становище Комісії для складання Енциклопедичного словника, стверджуючи:

«Діяльним, напрочуд діяльним секретарем, а після смерті Стебницького і головою [Комісії] Енциклопедичного словника – був С. П. Постернак. Тільки ж їхня особиста енергія не врятувала справи. Хоч коло Комісії гуртувалися першорядні наукові сили, але *цілковитий* брак коштів для оплати статей кінець-кінцем спинив усе. Треба було б великих кредитів од держави, а вони не відпускалися, – і отой брак коштів привів нарешті до того, що замовлені статті перестали до словника надсилатися. Ще 1922 р. праця в Комісії Енциклопедичного словника полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстр потрібних статей. Такий реєстр – на весну 1924 р. буде закінчений, а тому вже постановлено, що з весни 1924 р. можна буде всяку працю над Енциклопедичним словником остаточно припинити, а величезного готового реєстра і готові статті – треба буде переховувати до іншого часу, сприятливішого для енциклопедій» [5, 9].

1923–1924 рр. Комісія для складання Енциклопедичного словника працювала у вкрай урізаному складі: штатним співробітником був керівничий над працями Комісії С. П. Пастернак (він же одночасно директор ВБУ); нештатними постійними співробітниками: Олексій Юхимович Андрієвський; Микола Петрович Пивовар; Поліна Оверкїївна Сушицька й Олена Миколаївна Требінська [6, 158]. Далі Комісія припиняє свою, бодай вкрай обмежену, діяльність, зникаючи зі сторінок звітів ВУАН.

Коштів на принаймні два багатотомних енциклопедичних проекти ВУАН відверто забракло – більшовицька диктатура в Україні неприховано не бажала підтримувати національних українських енциклопедій, тим більше тих, ініціаторами й виконавцями яких виступали «старі українські діячі», які ще мали досвід національної роботи й культурницького спротиву денационалізаційній політиці царату. Та й фінансовий стан СРСР/УСРР, зруйнований «воєнно-комуністичним експериментом», засвідчував політико-економічну неспроможність тоталітарного режиму. Тимчасова лібералізація з кон'юнктурним запровадженням непу тимчасово пожвавила економіку, але політичні антиукраїнські заборони зберігали свою чинність – навіть попри формально проголошену 1923 р. «політику українізації».

Загальну ситуацію у ВУАН яскраво змалював М. С. Грушевський невдовзі після свого повернення в Україну. У листі до свого американського кореспондента В. Кузіва від 20 березня 1924 р. він так описував економічний й психологічний стан академічних працівників: «Житє упорядковується, люде почали краще відживлятися, тішаться, що можуть їсти білий хліб, молоко, потрохи м'ясо. Се сталося так недавно, по нечуванім попереднім голодуванню, що вони ще й досі не можуть прийти до себе. Але всі інші потреби зістаються незадоволеними, – здобутє їжі все ще змушує напружувати всі сили (ціни її дуже йдуть вгору): платні дуже маленькі, і люде мусять набирати по кілька посад, бігати з одної до другої цілий день, – і через се й робота їх лиха, непродуктивна, і вони не мають змоги думати ні про які культурні інтереси. Театр, книга, концерт – все се для нашої інтелігенції річи неприступні. І значна частина її все-таки сильно потрібує допомоги, бо потратила посади або й не мала їх, або має такі мінімальні платні, що не вистачає навіть на обід» [9, 57].

1926 р. було зроблено спробу реанімувати функціонування Комісії для складання Енциклопедичного словника. 10 травня 1926 р. на Спіль-

ному зібранні ВУАН було заслухано повідомлення Неодмінного секретаря Академії акад. А. Ю. Кримського про відновлення роботи Комісії Енциклопедичного словника [7, 580]. Але практичних результатів ця спроба не дала. 19 листопада 1929 р. Президія ВУАН ще раз запропонувала академічним Відділам «внести пропозиції щодо поновлення видання Енциклопедичного словника в Академії» [7, 393]. За умов розгортання масових арештів у сфабрикованій «справі СВУ» таких пропозицій не надійшло.

Однак, незважаючи на фактичне припинення робіт, Комісія для складання Енциклопедичного словника продовжила своє існування до 1930 р., коли передала накопичені матеріали до редакції «Української Радянської Енциклопедії» [12, 122]. Саме цей акт остаточно завершив діяльність Комісії, адже однозначно підкреслював – вся наукова енциклопедична діяльність в республіці тепер буде зосереджена навколо нового проекту.

Незважаючи на невдачу у виданні Українською Академією наук Біографічного словника діячів України й Енциклопедичного словника, робота над цими проектами була адекватною відповіддю вітчизняної інтелігенції на виклики часу, серед яких важливе місце займала й потреба у створенні національних українських енциклопедичних видань. Та активність, яку проявили не лише штатні працівники, а й позаштатні кореспонденти, в тому числі і за кордоном, засвідчила потребу у нових українських енциклопедіях, сформованих не за класовим («пролетарським» або навіть «робітничо-селянським»), а за національно-територіальним принципом, включаючи до цих видань усіх історичних діячів, які жили й відзначилися на українських теренах незалежно від їхньої етнічної/національної приналежності або ж займалися українознавством у широкому значенні цього терміну.

І за ідеями, покладеними в основу підготовки енциклопедичних проектів УАН-ВУАН 1918 – початку 1930-х рр., і значною мірою за персональним складом словниково-енциклопедичних комісій Академії наук вони засвідчували майже сорокарічну тяглість новітньої української енциклопедичної традиції, яка вела відлік від «словникових зібрань» на помешканні проф. В. Б. Антоновича у середині 1890-х рр.

І так само, як і російська імперська влада заборонними актами останньої чверті ХІХ ст. переслідувала українську культуру [11], так і її російські більшовицькі спадкоємці продовжували «заборонний курс» своїх попередників, унеможливаючи, зокрема, появу на контрольованій ними території України немарксистських українських енциклопедичних видань. Щоправда, на відміну від «ліберального» царату, керманічі СРСР вдавалися назагал й до фізичного знищення українських культурно-освітніх й наукових діячів, осіб, задіяних у підготовці енциклопедичних видань.

Література

1. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 26258. – Арк. 2; Ковальчук Г. Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.). – С. 179–183.
2. Бігановська Є. Спогади: [Петро Януарійович Стебницький] / Бігановська Є. // Вибрані твори // Петро Стебницький. – 583 с.
3. Варава Т. Словникові комісії УАН-ВУАН (1918–1933) / Т. Варава // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 2. – С. 24–27.

4. Звідомлення за 1921 р. / Всеукраїнська Академія Наук. – Берлін : Вид-во української молоді, 1923. – 12 с.
5. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 р. : З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924 / Всеукраїнська Академія Наук. – К. : Друкарня УАН, 1924. – 9 с.
6. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 р. / Українська Академія Наук. – К. : Друкарня УАН, 1925. – 158 с.
7. Історія Національної Академії наук України 1924–1928 : Документи і матеріали. – 580 с.
8. Ковальчук Г. Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.) / Галина Ковальчук // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2–4 (13–15). – С. 179–183–206.
9. Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) / Рубльов О. С. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 57–58.
10. Стрішенець Н. Степан Постернак / Н. Стрішенець // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 5. – С. 29–37;
11. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк ; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII. – 810 с. : іл.
12. Черниш Н. До історії української енциклопедичної справи ХХ ст. Черниш Н. // Теле- та радіожурналістика. – 2010. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 122.

February Revolution of 1917 in Russia, and therefore the scenario of the Ukrainian revolution of 1917–1921. Radically changed the situation in the political life of the former empire of the Romanovs. In these circumstances, completion encyclopedic project «Ukrainian people in the ego and passed by this,» despite all the ongoing preparatory work lost meaning.

On the agenda put forward the preparation of their own Ukrainian studies and Ukrainian language encyclopedia. With the start of the revolution most events Ukrainian Ukrainian activists in St. Petersburg «Communities» in one way or another involved in the preparation of Ukrainian encyclopedias, asynchronously, but moving to Ukraine, where the focus and center of national life undergoing complex processes of state building.

Revealed severe stages of creating and writing «Encyclopedic Dictionary». The historical events that led to some changes in the material collected and the impact on the life and work of the project manager.

Ключові слова: державотворення, революція, словник, енциклопедія, енциклопедичний словник.

ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

УДК 81'373.6: 811.161.2+811.111

Богдан Грещук

СЛОВОВІРНА КАТЕГОРІЯ 'АБСТРАГОВАНА ОЗНАКА' В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ В ЗІСТАВЛЕННІ З АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

У статті проаналізовано словотвірні засоби категоризації дійсності в ділянці ознаки, абстрагованої від її носія, в українській мові в зіставленні з англійською мовою. Встановлено універсальне й індивідуальномовне у реалізації словотвірної категорії «абстраговано ознака» в українській та англійській мовах.

Ключові слова: категоризації дійсності, транскатегоризації, словотвір, словотвірна категорія, транспозиційний словотвір.

Словотвірна категорія «абстрагована ознака» репрезентує транспозиційний тип онемасіологічних категорій, які ґрунтуються на тому, що ознака може мислитися незалежно від того, кому вона властива, тобто як ознака в самій ознаці [19, 200]. Розмірковуючи над словами російської мови, у яких виявляється зазначена словотвірна категорія, О. М. Пешковський вказував: «Якщо ми визнаємо, що **-ец** в слові *чернец* позначає чорну людину, **-ыш** в слові *черныш* – чорного птаха, **-ик** в слові *черника* – чорну ягоду і т. д., то чому не визнати, що **-от-** в слові *чернота* позначає просто щось чорне? Ось це «**щось**» і буде предметність, або, як виражаються деякі лінгвісти, «*опредмечена*» ознака. А визнавши такий загальний відтінок хоч би в одному суфіксі, ми вже мимоволі повинні будемо визнати його і в інших, однозначних із ним (*белизна, художба, синева, бледность, ширина*), і в таких *безсуфіксних* словах, як *синь* (пор. *чернь*), *даль, ширь, глубь*» [14, 71-72].

Термін «опредметнена (опредмечена) ознака» або синонім до нього «якісний стан» використовується як назва відповідної словотвірної категорії [2, 144; 13, 236-266 та ін.]. Проте слід визнати й намагання лінгвістів чітко розмежовувати онтологічні й мовні категорії. Розглядаючи предметність як онтологічну категорію, а субстанційність – як лексико-граматичну, С. Д. Кацнельсон писав: «Для того, щоб ознакові значення могли функціонувати як означувані і предикандуми, мова прирівнює їх функціонально до предметних значень, підводячи їх під загальну категорію субстанції. Стверджуючи, що субстанційні значення, такі, як 'бег' і 'холод', «мисляться як предмети», шкільна граматики явно сплутує онтологічну категорію предметності з лексико-граматичною категорією субстанції. Враховуючи зазначене та те, що «підведення ознакових значень під загальну категорію субстанції здійснюється шляхом абстрагування ознак від їх носіїв», а «регулярно повторювані відношення між твірними прикметниками і похідними від них абстрактними іменниками – це відношення

абстрагування ознак від їх носіїв, тому словотвірним значенням таких утворень є «абстрагована ознака» [6, 46], аналізовану словотвірну категорію іменуємо не «опредметнена ознака», а «абстрагована ознака».

Давно відзначено, що поява класу вказаних похідних слів у мові зумовлена не потребами виразити нове поняття, а необхідністю трансляції (термін Л. Теньєра) лексичних значень із одного лексико-граматичного класу в інший, інакше кажучи, потребами вираження одного лексичного значення засобами іншої частини мови для уможливлення виконання ним іншої синтаксичної функції. Є. Курилович писав: «Синтаксичний дериват – це форма з тим же лексичним змістом, який має вихідна форма, але з іншою синтаксичною функцією; вона має синтаксичну морфему» [12, 61–62]. Словотвірна категорія, яка об'єднує деад'єктивні похідні із абстрактним значенням, засвідчує, що «похідне слово з його неповторною семантикою створюється не лише з чисто лексичними цілями, але і для здійснення цією одиницею різноманітних граматичних, синтаксичних і номінативно-комунікативних функцій» [11, 198].

Комунікативні потреби поставити лексичне значення статичної ознаки в синтаксичну позицію підмета або додатка спонукали формальний апарат української мови виробити механізм трансформації прикметників у іменники, для яких синтаксичні позиції підмета або додатка природні, закономірні. Ним стали відповідні словотвірні моделі, які забезпечують словотвірну транспозицію прикметника в іменник, зберігаючи в транспонованому іменнику лексичне значення ознаки вихідного прикметника. Комунікативну зумовленість указаних дериваційно-морфологічних транспозицій засвідчують не лише модельовані конструкції, а й численні зразки задокументованого «живого» мовлення, пор.: Частково я, звичайно, *аморальний*. Але – що моя *аморальність*?! Ніщо. Крапля в морі (О. Довженко. Поема про море); Фактично, *святим* був на всю хату один я. І от скінчилася моя *святість* (О. Довженко. Зачарована Десна); Людина насамперед *має бути доброю*, і виколісувати *доброту* треба з дитинства (І. Цюпа. Добротворець); Ринок іде, проникає в усі сфери господарства, але часто в *спотворених* формах. Причому ця *спотвореність*, як правило, викликана потужною протидією адміністративних структур (г. «Голос України») і т. д.

Те ж саме характерно й для англійської мови, пор.: She opens her eyes, all is *white*, *snow-white*, she cannot see, but she puts up her hands to stop falling down, still the roll and pitch goes on, she's thrown about and her head bursts into stars against the *whiteness* till all at once he splits open and there's no more night *blindness* nor *blindwhiteness* neither, but the good hot yellow sun up above (M. Warner. Indigo.); Heredia wants to be poetic and *hard*; the *hardness* appears to him as a virtue in the poetic (D. Davie. Studies in Ezra Pound); I felt this was a *sad* moment, a *sad* valediction, and yet, behind the *sadness*, was a kind of relief (N. Bawden. A Woman of My Age); She lifted a hand, touching the hard slope of his *dark* cheek with gentle fingers, then the arrogant curve of his nose and the *darkness* of his unshaven jaw (J. Bauling. Ransacked Heart); *Dark* though it was, I had no doubt but that it was Victor Frankenstein; the *darkness* surrounding his present movements was so characteristic of him (B. Aldiss. Frankenstein Unbound).

З погляду категоризації дійсності та знань про неї деад'єктиви словотвірнокатегорійної семантики 'абстрагована ознака' суттєво відрізняються від деад'єктивів, в яких зафіксовано результати категоризації носія ознаки, оскільки в такому випадку результативні словотвірні одиниці не змінюють лексичного значення їх твірних, а переймають їх. Синтаксичні деривати словотвірної категорії «абстрагована ознака» засвідчують результати транспозиції атрибутивної ознаки твірного в субстанціальну ознаку деад'єктива і віддзеркалюють лінгвалізацію ознакового простору, здійсненого вихідними прикметниками, тому в деад'єктивах аналізованої словотвірної категорії зафіксовано не так категоризацію дійсності, як транскаатегоризацію її.

Ще В. В. Виноградов дійшов висновку, що «в ділянці суфіксального і префіксально-суфіксального творення іменників із абстрактним значенням сучасна російська мова виявляє тенденцію до концентрації і посиленого використання небагатьох основних словотвірних типів. Більша частина словотвірних моделей в сфері категорії абстрактності стає або стала непродуктивною. Ця обставина зумовлена тим, що основні значення, пов'язані з категорією абстрактності, значення якості абстраговано від предмета (або опредметненої якості), значення стану і дії в процесі історичного розвитку російської мови стає все більш узагальненим, внутрішні ж відтінки і відмінності в колі того чи іншого із цих загальних значень визначаються як лексичним змістом слова і його морфологічною будовою (передовсім – будовою основи), так і поєднанням його з іншими словами в складі словосполучення і речення» [1, 192-193]. Зазначена особливість функціонування словотвірних моделей у реалізації словотвірної категорії «абстрагована ознака» властива й українській мові. Словотвірну категорію «абстрагована ознака» в сучасній українській мові репрезентують передовсім відприкметникові похідні утворення із суфіксом **-ість**.

Крім нього, лексичне наповнення зазначеної словотвірної категорії забезпечують суфікси **-от(а)**, **-ин(а)**, **-изн(а)**, **-к(а)**, **-щин(а)**, **-інь**, **Ос-**, **-істик(а)**, **-истик(а)**, **-иц(я)**, **-еч(а)**, **-яв(а)**, **-аці(я)**, **-инк(а)**, **-ин(я)** – у ділянці іменників жіночого роду; **-изм (-ізм)** – чоловічого роду; **-ств(о)** (**-цтв(о)**), **-й(а)** – середнього роду та **-ощ(і)**, **-иц(і)** – множинних іменників. У сучасній англійській мові словотвірну категорію «абстрагована ознака» формують деад'єктивні деривати з суфіксами **-ness**, **-ity**, **-ancy (-ency)**, **-ance (-ence)**, **-acy**, **-ism**, **-ing**, **-hood**, **-dom**, **-ship**, **-ment**.

Деад'єктиви з суфіксом -ість

Як уже зазначалось, абсолютну більшість деад'єктивних похідних із абстрактним значенням у сучасній українській мові становлять деад'єктиви з суфіксом **-ість**. Українська мова сам суфікс, як і деривати, утворені за його допомогою, успадкувала ще із праслов'янської мови: «Словотвірний тип деад'єктивів на **-ость** із значенням абстрагованої ознаки належить до спільнослов'янських, які через давньоукраїнське посередництво успадковані староукраїнською мовою XIV–XV ст.» [4, 170]. У давньоукраїнській книжно-писемній мові у ділянці відприкметникового творення іменників із абстрактним значенням із суфіксом **-ість** успішно конкурували інші спільнокатегорійні суфікси, зокрема **-от(а)**, **-ин(а)**, **-ств(о)**. З часом формант **-ость (>ість)** все більше спеціалізується на вираженні 'абстрагованої ознаки', витісняючи інші спільнокатегорійні дериваційні

форманти на позиції малопродуктивних чи непродуктивних в утворенні *nomina essendi* в українській мові. Починаючи з кінця XVI ст., ця тенденція стає визначальною. Причиною цього слугувала моновалентність і моносемічність суфікса **-ость (>ість)**: він з самого початку сполучався винятково з основами прикметників, утворюючи при цьому іменники із значенням абстрагованої ознаки. Інші синонімічні суфікси (**-ств(о)**, **-от(а)**, **-ин(а)**, **-изн(а)** та ін.), поєднуючись також із іменниковими та дієслівними основами, спеціалізуються на утворенні іменників із іншими категорійними значеннями [5, 188]. У сучасній українській мові пріоритет в утворенні іменників на позначення абстрагованої ознаки належить суфіксу **-ість**, всі інші форманти у зазначеній семантичній функції значно поступаються йому як активністю, тобто здатністю до новотворів, так і продуктивністю – загальною кількістю утворених похідних.

У процесі історичного розвитку системи деад'єктивів на **-ість**, який характеризується двома взаємопротиставленими тенденціями постійного поповнення новотворами та виходу з ужитку частини похідних, в сучасній українській мові функціонує понад 4000 відприкметникових утворень із суфіксом **-ість** на позначення абстрагованої ознаки. За даними спеціального дослідження, їх налічується 4164 [3, 24], однак і ця цифра не є точною, бо навіть найповніші словники сучасної української мови, на основі яких здійснено підрахунки похідних на **-ість**, не всіх їх фіксують. Є низка утворень, які не потрапили до реєстрів словників через відсутність їх у джерельній базі, обмеженій писемною фіксацією слів, не відзначено в них і так званих потенційних утворень із суфіксом **-ість**. З огляду на те, що в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, відносні прикметники легко набувають якісних значень [10, 26-27; 16, 183-184], практично від будь-якого прикметника можна утворити абстрактний іменник за допомогою суфікса **-ість**.

Твірними для сучасних українських деад'єктивів на **-ість** є передовсім якісні непохідні прикметники, які зазвичай сягають доби ще праслов'янської та давньоукраїнської мов, наприклад: *білість, блідість, гнилість, гордість, гострість, грубість, довгість, дряхлість, добрість, жалість, лютість, милість, мертвість, мудрість, простість, радість, ревність, рівність, світлість, слабість, скупість, старість, сухість, ситість, твердість, терпкість, тихість, хитрість, цілість, чесність, чистість, щирість, щедрість, юність* і т. д. Таких дериватів у сучасній українській мові близько 200.

Більшість іменників із суфіксом **-ість** утворено від основ похідних прикметників із якісним значенням. Загалом же в утворенні деад'єктивів на **-ість** задіяно понад півсотні різноструктурних типів твірних основ власне українського та іншомовного походження, при цьому вони з різною продуктивністю взаємодіють із дериваційним формантом. Більше половини всіх деад'єктивів на **-ість** становлять ті, які мотивовані якісними і оякісненими прикметниками з суфіксом **-н-**: *безкрайність, безмежність, безсмертність, гучність, дотепність, дружність, законність, зручність, ідейність, кислотність, корисність, крайність, мирність, міцність, моральність, надійність, народність, нікчемність, огидність, тишиність, піднебесність, привітність, природність, складність, улучність, утопіч-*

ність, фантастичність, шаблонність, щоденність і т. д. М. М. Фащенко пише: «Прикметники з основою на **-н-** різноманітні за семантикою, а також за структурою, вони легко виражають і якісні, і відносні значення, легко поєднуються із рядом словотворчих суфіксів. Це одна із причин їх участі у творенні субстантивів на **-ість**. Потреба в утворенні іменників з абстрактним значенням є другою причиною, яка зумовлює участь майже всіх відсубстантивних та віддієслівних прикметників на **-н-** у словотворенні названих слів. Наприклад: *небажаність, задержаність, зв'язаність, засмиканість, роздрібнюваність, хибність* тощо» [17, 36].

Понад 72% деад'єктивів на **-ість**, утворено від непохідних і складно-суфіксальних прикметників та від прикметників із суфіксами **-н-**, **-лив-**, а також оякіснених дієприкметників із суфіксами **-л-**, **-ен-**, **-н-**: *кволість, жвавість, млявість, свіжість, сірість; грамотність, доречність, жовчність, звітність, непохитність, окупність; боязливість, вередливість, дбайливість, зичливість, корисливість; досяглість, мерзлість, набубнявілість, обважнілість, зроговілість; викінченість, витонченість, довершеність, зворушеність, ущільненість; відданість, занедбаність, замріяність, нерозкаяність, обдарованість, розгнuzданість, розхристаність, спаяність, схвилюваність* і т. д.

На інші структурні типи твірних прикметників, що поєднуються із суфіксом **-ість**, припадає неповних 28%, продуктивність яких теж неоднакова. У порядку спадання продуктивності в утворенні іменників на **-ість** інші різноструктурні типи твірних прикметників розташовані так: з суфіксами **-уват-** (**-юват-**), (*гіркуватість*), **-ист-** (**-їст-**) (*плямистість*), **-ичн-** (**-ічн-**, **-їчн-**) (*епізодичність*), **-ов-** (**-єв-**) (*науковість*), **-к-** (*крихкість*), **-альн-** (*монументальність*), **-уч-** (**-юч-**) (*тямучість*), **-им-** (*одержимість*), **-енн-** (*мерзенність*), **-ивн-** (**-івн-**) (*імпульсивність*), **-т-** (*розбитість*), **-ав-** (**-яв-**) (*жовтавість*), **-льн-** (*повчальність*), **-ив-** (*правдивість*), **-овит-** (*гордовитість*), **-част-** (*поривчастість*), **-овн-** (**-євн-**) (*гріховність*), **-ат-** (*пихатість*), **-нн-** (*старанність*), **-аст-** (**-яст-**) (*смугастість*), **-ом-** (*вагомість*), **-ян-** (*людяність*), **-ськ-** (*світськість*), **-ональн-** (*субстанціональність*), **-ит-** (**-їт-**) (*іменитість*), **-чат-** (*чубчатість*), **-ущ-** (**-ющ-**) (*значущість*), **-зн-** (*мовчазність*), **-есн-** (*тілесність*), **-езн-** (*старезність*), **-арн-** (*легендарність*), **-уальн-** (*інтелектуальність*), **-абельн-** (*рентабельність*), **-ляв-** (*вертлявість*), **-ч-** (*творчість*), **-озн-** (*граціозність*), **-нич-** (*мальовничість*), **-яч-** (*терплячість*), **-ішн-** (*теперішність*), **-ельн-** (*смертельність*), **-орляв-** (*сухорлявість*), **-еч-** (*старечість*), **-етн-** (*славетність*), **-р-** (*мокрість*), **-утн-** (*могутність*) [6, 77].

Із погляду семантики у процесі категоризації дійсності абстрактними деад'єктивами найбільш продуктивними в транскатегоризації атрибутивної ознаки в субстанціальну за допомогою форманта **-ість** є прикметники, які виражають внутрішні якості осіб або предметів, наприклад: *мудрість, скромність, хитрість, підступність, розважливість, кмітливість, лагідність, упертість, поступливість, злість, ворожість, агресивність, дотепність, мокрість, гнилість, кислуватість, лужність, крихкість, міцність, цупкість, щільність, квасність, терпкість, солодкість, солоність, гіркість* і т. д.

Продуктивними в утворенні деад'єктивів за допомогою суфікса **-ість** є також прикметники, які виражають зовнішні ознаки осіб, предметів: *блідість, дебелисть, засмаглість, русявість, смаглявість, рум'яність,*

неохайність, щуплість, асиметричність, багрянність, білість, горбатість, громіздкість, жовтавість, картатість, непрозорість і т. д.

Менш затребуваними у формуванні словотвірної категорії «абстрагована ознака» за допомогою суфікса **-ість** стали прикметники:

1) які виражають ознаки за відношенням до вмісту (наявності) чогось у предметі, речовині, рідині тощо: *волокнистість, кров'янистість, крохмалистість, маслянистість, олійність, піскуватість, смолистість, цукристість* і т. д.;

2) які виражають ознаки за відношенням до часу: *анахронічність, безстроковість, вічність, вчасність, давність, довговічність, майбутність, минулість, моментальність, нагальність, передчасність, своєчасність, хвилинність* і т. д.;

3) які виражають ознаки за соціальним статусом особи: *бідність, безпритульність, безправність, заможність, злиденність, знатність, знедоленість, незможність, пригнобленість, убогість, чиновність* і т. д.

Словотвірну категорію «абстрагована ознака» в частині деад'єктивів на **-ість** репрезентовано також небагатьма дериватами від кожної з твірних основ прикметників, які виражають ознаки предметів:

– за відношенням до місця: *відцентровість, конечність, піднебесність, суміжність, центральність* і т. д.;

– за відношенням до способу виготовлення, приготування: *нарізність, розораність, розрідженість, рубчастість* і т. д.;

– за відношенням до вікових особливостей особи: *дитячість, молодість, старість* і т. д.;

– за відношенням до призначення: *коксівність, вибуховість, агітаційність* і т. д.

Семантико-словотвірними аналогами українських деад'єктивів на **-ість** у англійській мові є відприкметникові утворення з різними суфіксами, однак переважають похідні з суфіксами **-ness** та **-ity**. Відповідниками українських відприкметникових іменників із суфіксом **-ість**, зафіксованих у ВУАС, є 1082 похідні англійські іменники з суфіксом **-ness**, та 1015 дериватів із суфіксом **-ity**: *багатолюдність – populousness, бездушність – callousness, heartlessness, вередливість – capriciousness, fastidiousness, squeamishness, верткість – restlessness, fidgetiness, водявість – wateriness, вузькість – narrowness, галасливість – vociferousness, добронорядність – respectableness, дохідність – profitableness, заболоченість – marshiness, зажуреність – sadness, кістлявість – gauntness, корисливість – mercenaryness, яскравість – brightness* і т. д.; та *активність – activity, безвідповідальність – irresponsibility, ввігнутість – concavity, відносність – relativity, гідність – dignity, гнівливість – irascibility, довговічність – longevity, durability, дошкульність – causticity, драм'євливість – irritability, емоційність – emotionality, цнотливість – chastity, purity, чуттєвість – sensuality, штучність – artificiality*, і т. д.

Вказана кількість англійських словотвірно-семантичних аналогів українських деад'єктивів на **-ість** не повністю покриває семантичний простір словотвірної категорії «абстрагована ознака» англійської мови в частині деад'єктивів на **-ness** та **-ity**. Вони ґрунтуються на англійських словотвірних аналогах українських деад'єктивів на **-ість**, які ввійшли до

реєстру ВУАС. Про реальний обсяг словотвірної категорії «абстрагована ознака» в англійській мові свідчать дані англійських лексикографічних джерел. Так, OED подає 2981 відприкметникове утворення із суфіксом **-ness**, засвідчених в історії розвитку англійської мови від найдавніших часів до сучасності. Частина з цих дериватів у сучасній англійській мові уже не функціонує, вони вийшли з ужитку, застаріли, стали архаїзмами, використовуються як рідковживані. Без застарілих, архаїчних, оказіональних утворень у сучасній англійській мові словотвірну категорію «абстрагована ознака» репрезентують 2299 деад'єктивів із суфіксом **-ness**.

OED фіксує також 1347 усіх відприкметникових іменників, утворених за допомогою суфікса **-ity**, словотвірної категорії «абстрагована ознака», з них 314 уже не вживаються в сучасній англійській мові. Таким чином, зазначена словотвірна категорія в сучасній англійській мові репрезентована 1033 деад'єктивами на **-ity**.

Утворення на **-ness** в англійській мові належать до найдавніших класів лексики. Формант **-ness** був продуктивним уже в давньоанглійській мові [7, 53], не втрачав він її і впродовж розвитку англійської мови до сучасного стану. При цьому дослідники відзначають, що в давньоанглійський період суфікс **-ness** поєднувався лише з основами прикметників та ад'єктивних дієприкметників. У середньоанглійський період він утворював абстрактні іменники й від інших частин мови, але не дієслів. У сучасній англійській мові цей суфікс доволі продуктивний, він поєднується з основами численних прикметників та інших частин мови, вжитих атрибутивно [20, 271–273]. Л. Бауер зазначає, що **-ness** є одним із найбільш продуктивних суфіксів в англійській мові сьогодні і використовується як в оказіональному, так і в узуальному словотворенні, а часто утворює абстрактні іменники й від тих прикметників, від яких уже утворено деривати з синонімічним формантом, що призводить до появи пар похідних із спільною твірною основою, напр. *sincereness* / *sincerity*, *productiveness* / *productivity* [18, 221].

Дослідники англійського словотвору відзначають певну відмінність у значенні, яку можна спостерігати між суфіксами **-ness** та **-ity**, що конкурують між собою [21, 66; та ін.]. Ця відмінність виявляється в тому, що утворення на **-ness** мають тенденцію до позначення втіленого атрибута, властивості чи ознаки, тоді як деад'єктиви на **-ity** відносяться до абстрактного чи конкретного об'єкта [21, 67], однак ці відмінності недостатні, щоб вийти за межі загальнокатегорійного словотвірного значення 'абстрагована ознака'.

Матеріали ВУАС підтверджують думку Г. Марчанда про те, що суфікс **-ness** у творенні іменників із значенням абстрагованої ознаки в англійській мові поєднується як з питомо англійськими твірними основами, так і з запозиченими, однак переважають перші [20, 271], пор. питомо англ.: *bitterness*, *brightness*, *badness*, *baldness*, *barrenness*, *bigness*, *carelessness*, *cleanness*, *coolness*, *darkness*, *deadness*, *deafness*, *deepness*, *dearness*, *dimness*, *drunkenness*, *dullness*, *evenness*, *fairness*, *farness*, *fatness*, *fleshliness*, *goodness*, *goodliness*, *greediness*, *greenness*, *greyness*, *grimness*, *halfness*, *hardness*, *hopelessness*, *idleness*, *kindness*, *longness*, *meanness*, *sickness*, *thickness* і т. д.;

запозичені: *abominableness*, *abstractiveness*, *baselessness*, *beastliness*, *clearness*, *curiousness*, *damnableness*, *debonairness*, *defectiveness*, *eagerness*,

equitableness, faithfulness, feebleness, fierceness, fineness, gayness, gentleness, humorousness, heinousness, justness, languidness, materialness, meanness, nobleness, noiselessness, opportuneness, palpableness, rudeness, safeness, tenderness, vigorousness і т. д.

Деад'єктиви на **-ness** в англійській мові утворено від різних за структурно-семантичними особливостями типів твірних прикметників. З погляду структури твірні прикметники для абстрактних іменників із суфіксом **-ness** поділяються на прості, кореневі та похідні з різними ад'єктивними суфіксами або префіксами, які виявляють неоднакову дериваційну продуктивність у лексичному наповненні словотвірної категорії «абстрагована ознака» англійської мови. Так, із загальної кількості англійських деад'єктивів на **-ness**, які ввійшли до реєстру OED, майже половину становлять ті, які утворено від кореневих основ – 1283: *abjectness, abruptness, acridness, acuteness, alertness, badness, bareness, bigness, bluntness, calmness, casualness, cheapness, chillness, dampness, darkness, deafness, dearness, easiness, eldness, emptiness, erectness, extremeness, fainness, fairness, falseness, famousness, frankness, gallantness, gayness, generalness, genialness, genteelness, gladness, halfness, hardness, harshness, heaviness, highness, idleness, illness, implicitness, inertness, instantness, Japaneseness, jealousness, jolliness, justness, keenness, kindness* і т. д.

Серед похідних прикметників англійської мови, від яких утворено абстрактні іменники за допомогою суфікса **-ness**, найбільш продуктивними виявились прикметники з суфіксами:

-y (356): *airiness, bagginess, barminess, beefiness, bentiness, bleariness, bloominess, blurriness, boskiness, branchiness, brawniness, breeziness, broodiness, brushiness, bulginess, bunchiness, carrotiness, chattiness, cheeriness, chilliness, chirpiness, choppiness, chuffiness, clayeyness, cloddiness, clottiness, cockiness, corniness, cragginess, craziness* і т. д.;

-ed (165): *abashedness, accursedness, addictedness, addressedness, advisedness, affixedness, afflictedness, agedness, akennedness, amazedness, approvedness, ashamedness, associatedness, bashedness, beardedness, belatedness, benumbedness, besottedness, bewilderedness, bewitchedness, blearedness, blessedness, bloatedness, commandedness, compactedness, complexedness, complicatedness, composedness, confusedness, connectedness, constrainedness, contentedness, continuedness* і т. д.;

-ous (145): *abstemiousness, acrimoniousness, advantageousness, ambiguousness, ambidextrousness, ambiguousness, ambitiousness, amorousness, arduousness, assiduousness, atrabiliousness, atrociousness, auspiciousness, barbarousness, beauteousness, ceremoniousness, chivalrousness, circuitousness, clamorousness, congruousness, contradictoryness, contrariousness, effectuousness, efficaciousness, enormousness, expeditiousness, fabulousness, facetiousness, factiousness, fallaciousness* і т. д.;

-ive (119): *abortiveness, absorptiveness, abstersiveness, abstractiveness, adhesiveness, advisiveness, affrontiveness, aggressiveness, alimentativeness, appellativeness, appreciativeness, apprehensiveness, approbativeiveness, coerciveness, collectiveness, combativeness, communicativeness, commutativeness, comprehensiveness, compulsiveness, constitutiveness, contactiveness, creative-*

ness, cumulativeness, delusiveness, diffusiveness, distributiveness, effectiveness, electiveness, exclusiveness, exhaustiveness, explosiveness і т. д.

Від зазначених основ англійських прикметників разом із кореневими основами утворено 69,3% деад'єктивів на **-ness**.

Доволі продуктивні в утворенні іменників на **-ness** також англійські похідні прикметники з суфіксами :

-ful (97): *artfulness, awfulness, balefulness, banefulness, bashfulness, belieffulness, blissfulness, boastfulness, brimfulness, cheerfulness, deceitfulness, delightfulness, disdainfulness, dolefulness, doubtfulness, dreadfulness, dutifulness, faithfulness, fancifulness, fruitfulness, gracefulness, gratefulness, guilefulness, harmfulness, hatefulfulness, healthfulness, heartfulnesshurtfulness, irefulness, joyfulness, lawfulness, lustfulness, manfulness, masterfulness, meaningfulness, mercifulness, mindfulness* і т. д.;

-ing (96): *abidingness, alluringness, amazingness, amusingness, aspiringness, assumingness, astringingness, bafflingness, becomingness, befittingness, beggingness, beholdingness, beingness, beseemingness, bewitchingness, boringness, bowingness, charmingness, commandingness, concerningness, confidingness, convincingness, cravingness, cringingness, daringness, deceivableness, depressingness, deservingness, despairingness, disgustingness, enchantingness, endearingness, enduringness, excitingness* і т. д.;

-able (-ible, -ble) (89): *acceptableness, accommodableness, accountableness, agreeableness, allowableness, alterableness, amendableness, animableness, approachableness, approvableness, ascertainableness, assailableness, associableness, believableness, changeableness, chargeableness, clubbability, commendableness, communicableness, companionableness, creditableness, deplorableness, desirableness, detachableness, disproportionableness, disputableness, enjoyableness, equitableness* і т. д.;

-ly (78): *bastardliness, beastliness, beggarliness, brotherliness, cheerliness, costliness, cowardliness, creatureliness, crumbliness, dastardliness, disorderliness, deadliness, deathliness, earthliness, elderliness, evenliness, fleshliness, friendliness, gentlemanliness, ghostliness, gingerliness, godliness, heartliness, heavenliness, homeliness, kingliness, lateliness, leisureliness, likeliness, liveliness, loathliness, lordliness, loveliness, lowliness, lubberliness, maidenliness, manliness, mannerliness, masterliness, miserliness, neighbourliness* і т. д.;

-al (72): *accidentalness, antipatheticalness, centralness, centralness, characteristicness, comicalness, complementality, criticalness, cynicalness, diabolicalness, dictatorialness, dogmaticalness, ecclesiasticalness, effectualness, empiricalness, enigmaticalness, ethicalness, factualness, fantasticalness, formalness, habitualness, horizontalness, idealness, imperialness, incidentalness, intellectualness, intrinsicness, jovialness, logicalness, magisterialness, materialness, maternalness, mercurialness, musicalness* і т. д.;

-less (57): *affectlessness, agelessness, awelessness, baselessness, beardlessness, bootlessness, breathlessness, cheerlessness, childlessness, emotionlessness, endlessness, factlessness, faithlessness, faultlessness, fearlessness, gracelessness, groundlessness, guiltlessness, haplessness, harmlessness, helplessness, hopelesslessness, lawlessness, listlessness, mercilessness, needlessness, nervelessness, normlessness, recklessness, relentlessness, remedilessness, remorselessness, restlesslessness* і т. д.;

-ish (56): *aguishness, amateurishness, apishness, assishness, babyishness, baddishness, bearishness, beastishness, blokeishness, boarishness, boo-*

kishness, boorishness, bullishness, childishness, clammishness, clownishness, currishness, devilishness, doltishness, dumpishness, duskishness, faintishness, feverishness, foolishness, giftishness, hellishness, kittenishness, knavishness, lumpishness, mannishness, modishness, moorishness, nappishness, popishness, puggishness, roguishness і т. д.

Це ще 18,2 % від усіх деад'єктивів на **-ness**.

На інші твірні суфіксальні основи прикметників, які беруть участь у творенні англійських деад'єктивів на **-ness**, припадає лише неповних 6 % від загальної кількості дериватів. Це, зокрема, основи прикметників із суфіксами **-ical** (*allegoricalness, anapleroticalness, apostolicalness, aristocraticalness, cubicalness, despoticalness, heroicness, historicalness, magneticness, methodicalness, organicalness, paradoxicalness, prosaicness, romanticness, satiricalness, schismaticness, theatricalness, tragicalness, whimsicalness*), **-ic** (*apostolicness, aromaticness, balsamicness, magneticness, poeticness, prosaicness, romanticness, specificness, syllabicness, systematicness, tragicness*), **-ary/ory** (*accessariness, arbitrariness, complimentariness, customariness, elementariness, exemplariness, introductoriness, momentariness, ordinariness, plenariness, primariness, reactionariness, refractoriness, revolutionariness, sanitariness, secundariness, stationariness, transitoriness, visionariness*), **-ward** (*awkwardness, backwardness, leewardness, leftwardness, onwardness, rearwardness, upwardness, waywardness*), **-ate** (*accommodateness, affectionateness, articulateness, deliberateness, fortunateness, importunateness, ornateness, passionateness, proportionateness*), **-some** (*awesomeness, burdensomeness, delightsomeness, fulsomeness, gladsomeness, handsomeness, irksomeness, lightsomeness¹, lightsomeness², loathsomeness, longsomeness, lovesomeness, noisomeness, quarrelsomeness, tiresomeness, troublesomeness, ugsoomeness, wholesomeness*), **-ent/ant** (*apparentness, arrogantness, concurrentness, defiantness, diffidentness, fraudulentness, malignantness, pleasantness, pliantness, precipitantness*), **-en** (*bedriddenness, brazenness*), **-an** (*Indianness*), **-ar** (*angularness*), **-ling** (*middlingness*), **-ard** (*sluggardness*), **-like** (*childlikeness*).

Незначну частину абстрактних деад'єктивів на **-ness**, трохи більше ніж 6 %, становлять ті, які утворені від префіксованих ад'єктивних основ та від складних основ, однак тут про певну продуктивність можна говорити лише щодо прикметників із префіксами: **in-** (**il-** / **im-** / **ir-**) (141): *illegalness, illegitimateness, illimitableness, illiterateness, illogicalness, immatureness, immeasurableness, immediateness, immethodicalness, immoderate-ness, immovableness, impartialness, impassibleness, impassiveness, impatient-ness, impenetrableness, imperfectness, imperishableness, impersonalness, imperviousness, impiousness, implacableness, impoliteness, impoliticalness, impoliticness, impossibleness, impotentness, impracticableness, impregnableness, improperness, impureness, irrationalness, irreconcilableness, irrecoverable-ness, irregularness, irrelativeness, irreligiousness, irresistibleness, irresolute-ness, irresponsiveness, irrevocableness, inaccessibleness, inadequateness, inanimateness, inapplicableness, inappositeness, inappropriate-ness, inaptness, inarticulateness, inattentiveness, inauspiciousness, incalculableness, incapableness, incautiousness, incessantness, incoherentness, incommensurableness, incommodiousness, incommunicableness, incomparableness, incompatibleness*

т. д.; **dis-** (17): *disadvantageousness, disagreeableness, discommodiousness, disconsolateness, discontinuousness, discourteousness, disgracefulness, dishonestness, disingenuousness, dislikeness, disloyalness, dispassionateness, disproportionateness, disquietness, disreputableness, disrespectfulness, distrustiness; un- (15): *unadvisableness, unadvisedness, unchangeableness, uncharitableness, unchasteness, uncheerfulness, uncleanliness, uncompromisingness, unconcernedness, unconquerableness, uncorrectness, uncourteousness, unwholesomeness, unwillingness.**

Деад'єктиви на **-ness** від прикметників із іншими префіксами поодинокі, зокрема з **extra-** (*extraordinariness*), **hyper-** (*hypercorrectness*), **mal-** (*malcontentedness*), **multi-** (*multi-colouredness*), **non-** (*non-feelingness*), **pre-** (*preconsciousness, prematureness*), **sub-** (*subconsciousness, sublunarity*), **super-** (*superfiness, supernaturalness*).

З погляду семантики твірні прикметники англійських словотвірних відповідників українських деад'єктивів на **-ість** відбивають типологію твірних ад'єктивів української мови. Однак в англійській мові категоризація дійсності в частині семантичного континууму 'абстрагована ознака' здійснюється не лише за допомогою суфікса **-ness**, а й за допомогою суфікса **-ity**, який за продуктивністю майже не поступається синонімічному форманту. Певну частину англійських деад'єктивів утворено також за допомогою спільнофункційних суфіксів **-ancy, -ency, -ance, -ence** та ін. До того ж від низки прикметників, від українських аналогів яких засвідчено деад'єктиви на **-ість**, в англійській мові не утворено абстрактних деад'єктивів, а відповідне значення передається іншими мовними засобами, пор. *багатоводність* – *abundance of water*, *безвідносність* – *the state (quality) of being irrespective*, *безконтрольність* – *absence of control*, *бездієвність* – *absence (lack) of principles and ideas*, *безконфліктність* – *absence of conflict*, *безсистемність* – *unsystematic character, lack of system*, *благонаміреність* – *good intentions*, *вдумливість* – *power of concentrating one's mind on smth*, *відрізаність* – *absence of communication*, *волелюбність* – *love of freedom*, *газоносність* – *gas content, gas presence*, *декоративність* – *decorative effect, decorative value*, *дисциплінованість* – *disciplined state*, *довгастість* – *oblong form*, *життєдіяльність* – *vital activity, vital functions*, *журливість* – *inclination to sadness, melancholy*, *загазованість* – *gas pollution*, *засухостійкість* – *drought resistance*, *звукпровідність* – *sound conductivity*, *злободенність* – *topical interest*, *зольність* – *ash content*, *інформативність* – *informational content*, *калорійність* – *caloric (calorie) content, caloric value*, *колегіальність* – *collective nature, collective (joint) leadership*, *косоокість* – *squint, cross-eye, cast in the eye*, *криміногенність* – *crime-pregnant situation*, *культурність* – *level of culture*, *малограмотність* – *almost complete illiteracy*, *мерзлість* – *state of congelation*, *моложавість* – *youthful looks*, *навіженість* – *lack of restraint, unbalanced state*, *невихованість* – *bad manners, ill breeding*, *недовговічність* – *short life*, *недоведеність* – *failure to prove*, *несудимість* – *the absence of previous charge*, *несучість* – *egg laying capacity*, *обтічність* – *streamline form*, *освітленість* – *illumination intensity*, *осілість* – *settled way of life*, *партійність* – *party membership, party spirit, party principle*, *пам'ятливість* – *good memory, retentive memory*, *перевантаженість* – *overload, overwork*, *писемність* – *the written language*, *німливість* – *disposition to perspire (sweat)*, *поетичність* – *poetic character*, *принциповість* – *adherence to principle(s)*, *просто-*

рість – *much room, plenty room, розв'язність* – *undue familiarity, світськість* – *good breeding, good manners, сезонність* – *seasonal prevalence, симптоматичність* – *symptomatic character, сируватість* – *slight dampness, смуглястість* – *certain degree of swarthinness, сонячність* – *sunny day, sunny weather, спостережливість* – *power (keenness) of observation, становище* – *social hierarchy, старезність* – *great age, extreme old age, статичність* – *static character, стилізованість* – *typical conformance to some style, удійність* – *milk yield, фігуральність* – *figurative sense, фіктивність* – *fictitious nature, хаотичність* – *chaotic state, state of chaos, chaotic character, художність* – *high artistic value, artistic merit, черговість* – *order of priority* і т. д.

Зазначені чинники позначилися на продуктивності семантичних різновидів прикметників у категоризації дійсності в межах кожної групи деад'єктивів із різними словотвірними формантами.

Більшість із деад'єктивів на **-ness** становлять ті, які утворено від основ прикметників, що виражають внутрішні якості осіб або предметів: *helplessness, callousness, capriciousness, restlessness, exactingness, frankness, imperiousness, impulsiveness, lordliness, naughtiness, kindness, meanness, lustiness, selfishness, vigorousness, biliousness, sadness, dreaminess, haughtiness, stubbornness, aggressiveness, carelessness, wickedness, boldness, initiative, feebleness, sharpness, mildness, tenderness, inertness, vindictiveness, manliness, brazenness, restlessness, illness; refractoriness, swampiness, miriness, discreteness, mustiness, inertness, corrosiveness, glueyness, stickiness, naturalness, orderliness, odourness, sharpness, overripeness, profitableness, sweetness, freshness, recessiveness, slipperiness, saltiness, ripeness, exactness, rottenness, unsteadiness, curativeness, dryness, frothiness* і т. д.

Значну частину таких утворень зафіксовано й від прикметників, які виражають зовнішні ознаки особи або предмета: *colourfulness, prettiness, sharpness, roundness, gauntness, compactness, shortness, roughness, shagginess, lameness, curliness, littleness, dwarfishness, picturesqueness, comeliness, slovenliness, plainness, baseness, flabbiness, puffiness, tidiness, scabbiness, baldness, meanness, rustiness, dimness, greyiness, stripiness, swarthinness, flatness, silveriness, stateliness, slenderness, leanness, tenderness, thinness, waviness, gristliness, clearness, brightness, hugeness, paleness* і т. д.

Переважну більшість англійських деад'єктивів на **-ness** утворено на базі зазначених типів прикметників. З інших семантичних типів твірних ад'єктивних основ, що беруть участь в утворенні абстрактних іменників на **-ness** засвідчено також прикметники, які виражають ознаку за відношенням до

– вмісту (наявності) чогось у предметі, речовині: *wateriness, lousiness, yellowness, marshiness, boniness, woodiness, oiliness, fluffiness, rockiness, resinousness, juiciness, cloudiness, mistiness, woolliness, silkiness* і т. д.;

– часу: *timeliness, instantaneousness, inopportuneness, simultaneousness, suddenness, ancientness, youthfulness, untimeliness* і т. д.

Кілька деад'єктивів на **-ness** утворено від прикметників, які виражають ознаку за соціальним статусом особи (*poorness, precariousness, neediness, homelessness, scantiness, meanness*) та за віковими особливостями особи (*youthfulness*).

Дослідники англійського словотвору слушно звертають увагу на те, що, незважаючи на легкість утворення абстрактних іменників за допомогою суфікса **-ness** від прикметників, кількість реально наявних в англійській мові іменників із цим суфіксом значно менша, ніж можна було очікувати [20, 272; 8, 67]. Відсутність низки відприкметникових утворень із суфіксом **-ness**, які можна було б очікувати, пов'язана переважно із формуванням і функціонуванням в англійському словотворі конкурентних словотвірних типів. Йдеться передовсім про словотвірний тип деад'єктивів із суфіксом **-ity**, який теж виражає значення ознаки, абстрагованої від її носія.

Деад'єктиви на -ity

Як уже зазначалось, відповідниками українських деад'єктивів на **-ість** є зазвичай англійські утворення з суфіксом **-ness** та **-ity**.

Деад'єктиви на **-ity** в англійській мові є пізнішими утвореннями, ніж на **-ness**. Найдавніші слова такої структури сягають XIV – XV ст. і первісно це були безпосередні запозичення латинських іменників на **-itas** через французьке посередництво, і тільки згодом з'являються утворення на англійському ґрунті переважно від основ латинських і французьких прикметників [20, 250–252]. За матеріалами ВУАС, словотвірних аналогів до українських відприкметникових дериватів із суфіксом **-ість** зафіксовано 1015. ОЕД (електронний) подає 1347 англійських деад'єктивів на **-ity**, з них 314 у сучасній англійській мові вже не функціонують.

Із загальної кількості зафіксованих у цьому словнику деад'єктивів на **-ity** половину утворено від кореневих прикметників романського походження (674): *abnormality, abstrusity, absurdity, acclivity, acetosity, achromaticity, acridity, adiposity, aduncity, adversity, algidity, alterity, alterity, ambidexterity, amenity, ampullosity, amurcosity, analyticity, ancienty, anfractuosity, angulosity, anility, annuity, annularity, anormality, anteriority, aqueity, aquosity, arboreality, arduity, aridity, artificiality, audacity, augusteity, aureity, austeritey, authenticity, avidity, barbarity, benignity, bifidity, biformity, bilinguality, binocularity, bipedality, bravity, calidity, caliginosity, callidity, capability, cardinality, carnosity, catholicity, causality, causticity, celestuality, cellularity, centrifugality, cessibility, chastity* і т. д.

Із суфіксальних твірних ад'єктивів найбільше іменників на **-ity** утворено від прикметників із суфіксом **-able (-ible, -ble)** – 219: *accessibility, acquirability, breathability, bribability, chargeability, coagulability, collapsibility, communicability, commutability, comparability, conceivability, condensability, conducibility, conformability, confusability, connectibility, consumptibility, contemptibility, contestability, convulsibility, corrodibility, corrosibility, decomposability, defectibility, definability, deflagrability, demonstrability, denumerability, deplorability, describability, desirability, destructibility, detestability, diffusibility, digestibility, dilatibility, discoverability* і т. д.

107 англійських деад'єктивів на **-ity** становлять ті, які утворено від основ прикметників із суфіксом **-al**: *aboriginality, accentuality, additionality, adverbiality, aeriality, archiepiscopality, areality, biblicality, brutality, centrality, ceremoniality, comicality, commerciality, communality, conditionality, confidentiality, conjecturality, consequentiality, continentality, conventionality, criminality, demonality, disproportionality, ducality, dysfunctionality, effectuality, elementality, ethicality, eventuality, exceptionality, extensionality,*

externality, extrinsicality, factuality, fantasticality, fatality, feudality, fundamentality, futurity, globality, grammaticality, imperiality, incidentality, influentiality і т. д.

Ще 53 таких утворення засвідчено від прикметників із суфіксом **-ive**: *absorptivity, additivity, affectivity, coercivity, cogitativity, collectivity, combativity, commutativity, connectivity, consumptivity, creativity, destructivity, diffusivity, directivity, dispersivity, distinctivity, distributivity, electivity, emissivity, exclusivity, expansivity, expressivity, habitativity, hereditivity, impulsivity, inclusivity, inductivity, instinctivity, massivity, motivity, operativity, predicativity, prescriptivity, productivity, progressivity, projectivity, reactivity, receptivity, recidivity, reflectivity, regressivity, relativity, reluctivity, resistivity, retrospectivity, scientivity, selectivity, subjectivity, substantivity, substitutivity, tempestivity, transitivity, transmissivity*.

Приблизно по 30 дериватів на **-ity** утворено від прикметників із суфіксами **-ic**: *alcoholicity, allotropicity, amporicity, apostolicity, aromaticity, atomicity, atonicity, automaticity, autopticity, basicity, canonicity, centrality, conicity, cubicity, cylindricity, episodicity, ethericity, historicity, homœopathicity, hygroscopicity, iconicity, metallicity, monotonicity, oceanicity, organicity, periodicity, pyrogenicity, robusticity, simplicity, sphericity, tonicity, volcanicity, vulcanicity*; та **-ous**: *aluminosity, ambagiosity, ambitiosity, bulbosity, contagiosity, defectuosity, furiosity, glutinosity, imperiosity, impetuosity, joyousity, laboriosity, laborosity, miraculosity, monstrosity, musculosity, nitrosity, odorosity, pomposity, porosity, prodigiosity, religiosity, religiosity, rigorosity, scirrhosity, sententiosity, spirituosity, studiosity*.

15 деад'єктивів на **-ity** мотивовано прикметниками з суфіксом **-ar** (*angularity, columnarity, consularity, corpuscularity, linearity, masculinity, molecularity, muscularity, nodularity, oracularity, polarity, rectangularity, rectilinearly, titularity, triangularity*) та 12 деад'єктивів із суфіксом **-ose** (*actuosity, arenosity, frondosity, gaseosity, glandulosity, globosity, nervosity, nodosity, plumosity, schistosity, tuberosity, varicosity*).

Окремі деад'єктиви на **-ity** засвідчено від основ прикметників із суфіксами **-ical** (*centricity, conicality, farcicality, inepticality, paradoxicality, theatricality, tragicality, whimsicality*), **-ary** (*capillarity, complementarity, exemplarity, routinarity, stationarity, supplementarity*), **-ine** (*alkalinity, asininity, crystallinity*), **-ative** (*representativity*), **-an** (*Africanity*), **-eous** (*gaseity*).

Непохідні та суфіксальні основи прикметників становлять 84,1 % твірних основ англійських деад'єктивів на **-ity**, співвідносних із українськими деад'єктивами на **-ість**.

Решта деад'єктивів на **-ity** утворено від префіксальних прикметників та окремих ад'єктивованих виразів. Серед цієї групи деад'єктивів переважають ті, що утворені від різнотипних прикметників із префіксом **in-** (**il-** / **im-** / **ir-**) – 152: *illegality, illiberality, illimitability, illogicality, immateriality, immiscibility, immorality, immutability, impalpability, impartibility, impassability, impecuniosity, impenetrability, imperishability, impermeability, impersonality, implacability, implausibility, imporosity, importunity, irrationality, irrationality, irreducibility, irreductibility, irrefutability, irregularity, irresponsibility, irrevocability, irrotationality, inaccessibility, inalienability, inappli-*

cability, incalculability, incapability, incogitability, incognizability, incommensurability, incommodity, incommutability, incomparability і т. д.

Від інших префіксальних твірних прикметників зафіксовано поодинокі деад'єктиви на **-ity**, зокрема від ад'єктивів із префіксами: **a-** (*asexuality*), **anti-** (*antichristianity, antisociality*), **bi-** (*bipolarity, bisexuality*), **co-** (*coequality, coessentiality*), **dis-** (*disagreeability, discontinuity, disrespectability, dissociability*), **ex-** (*exanguinity, exterritoriality*), **hyper-** (*hypertonicity*), **hypo-** (*hypotonicity*), **multi-** (*multipolarity*), **re-** (*re-eligibility*), **sub-** (*subnormality*), **super-** (*superhumanity, supernaturality, supernormality*), **uni-** (*unicellularity, unisexuality*).

Серед прикметників, задіяних у творенні абстрактних іменників на **-ity** в англійській мові, переважають ті, які виражають внутрішні якості осіб або предметів: *activity, amorality, verbosity, prolixity, insensibility, irresponsibility, falsity, mendacity, generosity, dignity, vanity, hospitality, duplicity, emotionality, viability, vitality, excitability, bestiality, perplexity, credulity, gullibility, pusillanimity, pertinacity, inexorability, insincerity, frugality, impetuosity, servility, respectability, sedulity, affability, agility, venality, punctuality, laxity, infirmity, tractability, audacity, timidity, assiduity, chastity;*

anonymity, bipolarity, divinity, hygroscopicity, rancidity, elasticity, combustibility, eventuality, profitability, regularity, comprehensibility, irrationality, causticity, canonicity, confidentiality, corruptibility, legality, lethality, alkalinity, manoeuvrability, materiality, inevitability, incomprehensibility, invisibility, objectivity, fecundity, pliability, porosity, conductivity, regularity, mobility, spontaneity, sterility, flowability, acerbity, ductility і т. д.

Інші семантичні групи прикметників значно поступаються продуктивністю в утворенні абстрактних деад'єктивів на **-ity**. Певну продуктивність виявляють ще прикметники, які виражають зовнішні ознаки осіб або предметів: *visibility, concavity, gibbosity, ellipticity, sphericity, globosity, convexity, declivity, sphericity, muscularity, rotundity, turbidity, obesity, immensity, infinity* та ін.

Від інших семантичних типів англійських прикметників утворено незначну кількість абстрактних деад'єктивів на **-ity**, зокрема від прикметників, які виражають ознаку за відношенням до часу (*antiquity, eternity, modernity, historicity, prematurity*), до місця (*contiguity, proximity, exterritoriality*), до способу виготовлення (*rarity, tenuity*), до того, з чого вони виготовлені (складаються) (*schistosity, crystallinity*), до вікових особливостей особи (*maturity, juvenility, senility*), до соціального статусу особи (*prosperity, scarcity*), до призначення (*adaptability*).

Деад'єктиви на **-ancy, -ency, -ance, -ence**

Історію появи конкретних формантів **-ancy, -ency, -ance, -ence** у категоризації дійсності засобами відприкметникового словотвору в англійській мові висвітлив Г. Марчанд, досліджуючи утворення англійських абстрактних іменників за допомогою суфіксів **-ancy, -ency**. Учений вважає, що формант **-ancy, -ency** від іменників та прикметників на **-ant, -ent** утворює абстрактні іменники зі значенням 'тенденція до, стан або якість бути ...'. Він виник під впливом слів на **-acy**, які співфункціонували із іменниками та прикметниками на **-ate**. Перші утворення фіксуються з XIV ст., але аж до XVI ст. вони ще малопоширені. «Оскільки слова на **-ant, -ent** відображають латинські слова на **-ana, -ens**, які супроводжувалися абст-

рактними іменниками на **-antia**, **-entia**, англійські слова на **-ancy**, **-ency** побічно стали їхніми еквівалентами, – пише Г. Марчанд. – Позаяк у цей же час латинські іменники на **-antia**, **-entia** були представлені іменниками на **-ance**, **-ence** (через посередництво французьких), виникла певна конкуренція між **-ance**, **-ence** та **-ancy**, **-ency**, яка часто призводила до утворення дублетних похідних. Диференціація за значенням все-таки була зумовлена основним принципом утворення нових слів, який полягав у наступному: іменники на **-ance**, **-ence** є девербіальними утвореннями, які виражають ідею дії, тоді як іменники на **-ancy**, **-ency** є деад'єктивними утвореннями, які виражають ідею стану або якості» [20, 93–194]. Однак низка дериватів у сучасній англійській мові на **-ance**, **-ence** кваліфікуються як відприкметникові утворення, функціонально співвідносні з деад'єктивами на **-ancy**, **-ency**. Від ряду ад'єктивних основ засвідчено спільноосновні деад'єктиви з суфіксами **-ancy** та **-ance**, **-ency** та **-ence**: *elegancy* – *elegance*, *leniency* – *lenience*, *equivalency* – *equivalence*, *coherency* – *coherence*, *valency* – *valence*, *dependency* – *dependence*, *permanency* – *permanence*, *divergency* – *divergence*, *transcendency* – *transcendence* та ін.

БУАС фіксує 285 деад'єктивів на **-ancy**, **-ency**, **-ance**, **-ence**. В цілому в історії англійської мови, як свідчать матеріали OED, відзначено 548 таких утворень, з них 199 дериватів вийшло з ужитку, отже, в сучасній англійській мові їх налічується 349. Серед них переважають деривати від основ латинсько-романського походження: *adamancy*, *adjuvancy*, *apparency*, *appertinancy*, *applicancy*, *arrogancy*, *benignancy*, *brilliancy*, *buoyancy*, *coadjuvancy*, *cogitancy*, *concomitancy*, *concordancy*, *consonancy*, *constancy*, *contrariancy*, *conversancy*, *descendancy*, *dilatancy*, *discordancy*, *anciency*, *apparency*, *ardency*, *ascendency*, *assurgency*, *astringency*, *attingency*, *beneficency*, *benevolency*, *bivalency*, *circumjacency*, *clemency*, *coalescency*, *cogency*, *coherency*, *coincidency*, *componency*, *conciency*, *concludency*, *condolency*, *adamance*, *buoyance*, *commorance*, *concomitance*, *conversance*, *dissonance*, *dominance*, *elegance*, *equiponderance*, *exorbitance*, *belligerence*, *bivalence*, *circumambience*, *circumjacence*, *cogence*, *coincidence*, *convergence*, *decurrence*, *deficiency*, *desipiency* і т. д.

Твірними для аналізованих деад'єктивів є передовсім прикметники, які виражають внутрішні якості осіб або предметів, явищ, пор.: *leniency*, *efficiency*, *petulance*, *persistence*, *impudence*, *clemency*, *flippancy*, *violence*, *improvidence*, *negligence*, *malevolence*, *indecenty*, *incompetence*, *imprudence*, *ignorance*, *unimportance*, *ardency*, *fervency*, *vigilance*, *arrogance*, *sycophancy*, *obedience*, *temperance*, *perseverance*, *diligence*, *confidence*, *insistence*, *valiance*, *concupiscence*, *continence*, *munificence*, *indifference*, *inconstancy*, *blatancy*, *cecutiency*, *decency*, *trenchancy*, *pudency*, *stringency*;

brisanance, *interdependence*, *convenience*, *indifference*, *congruence*, *inconstancy*, *potency*, *exigency*, *incoherence*, *dissonance*, *diffidence*, *improvidence*, *inconsistency*, *fragrance*, *evidence*, *intelligence*, *assurance*, *dependence*, *piquancy*, *deliquescence*, *sequence*, *consistency*, *nuisance*, *conductance*, *resilience*, *recency*, *consonance*, *resistance*, *tolerance*, *transcendency*, *sentience*, *effervescence*, *ambivalence*, *valency*, *virulence*, *dependency*, *concordance*, *invariance*, *pungency*, *latency*, *permanency*, *buoyancy*, *constancy*, *astringency*, *patency* та ін.

Інші семантичні типи твірних прикметників малопродуктивні в утворенні абстрактних іменників на **-ancy, -ency, -ance, -ence**. З-поміж них певною продуктивністю виділяються прикметники, які виражають зовнішні ознаки осіб або предметів: *transparency, elegancy, luminance, resemblance, intumescence, incidence, presence, magnificence, protuberance, prominence, circumference, corpulence, difference, appearance, extravagance*. Поодинокі деад'єктиви на **-ancy, -ency, -ance, -ence** засвідчено від прикметників, які виражають ознаки за відношенням до місця (*adjacency, centrality*), до часу (*continuancy, urgency*), до вікових особливостей особи (*adolescence*), до вмісту (наявності) чогось у предметі, речовині (*succulence, effulgence*) та за соціальним статусом особи (*indigence, dependence*).

Деад'єктиви на **-ation (-tion, -ion, -sion)**

Формант **-ation** та його модифікації дослідники зазвичай розглядають як такий, що влився в систему словотвору англійської мови із низкою запозичень із романських мов похідних абстрактних іменників в XIII–XIV ст., в структурі яких виділялись **-ation, -tion, -ion, -sion, -fication**. Як самодостатній дериваційний ресурс на англійському мовному ґрунті **-ation** розглядається передовсім у ролі суфікса, який у поєднанні з твірними основами дієслів утворює абстрактні іменники [8, 77–85; 20, 203–204].

Водночас лексикографічні джерела вказують на те, що серед похідних на **-ation** є й такі, які утворено від основ прикметників. ВУАС фіксує 188 семантико-словотвірних відповідників до українських деад'єктивів на **-ість** в англійській мові на **-ation (-tion, -ion, -sion)**. Категоризація дійсності в частині репрезентації абстрагованої статичної ознаки в англійському словотворі може здійснюватися і в девербативних утвореннях, твірними для яких є дієслова, що виражають семантику якісного стану. Характерно, що багато аналізованих англійських дериватів співвідносні з українськими деад'єктивами на **-ість**, мотивованими оякісненими дієприкметниками, пор.: *alienation* – відчуженість, *erudition* – вченість, обізнаність, *perfection* – довершеність, *provision* – забезпеченість, *satisfaction* – задоволеність, *preoccupation* – заклопотаність, *undervaluation* – заниженість, *inflection*, *contamination* – зараженість, *presumption* – зарозумілість, *induration* – затверділість, *inspiration, exaltation* – захопленість, *coordination* – злагодженість, *deterioration* – зношеність, *concentration* – зосередженість, *direction* – направленість, *tension* – напруженість, *population* – населеність, *saturation* – насиченість, *erudition* – начитаність, *dissatisfaction, disaffection* – невдоволеність, *indetermination* – невизначеність, *imperfection* – недовершеність, незавершеність, *conviction* – переконаність, *depression, dejection* – пригніченість, *depression* – пригнобленість, *consternation* – приголомшеність, *degradation* – приниженість, *accommodation* – пристосованість, *resolution* – рішучість, *perversion* – розбецненість, *ramification* – розгалуженість, *confusion* – розгубленість, *irritation* – роздратованість, *inflation, dilation* – роздутість та ін.

Інша частина аналізованих англійських дериватів на **-ation (-tion, -ion, -sion)** співвідносна з деад'єктивами на **-ість**, мотивованими віддієслівними прикметниками: *insinuation* – вкрадливість, *consolation* – втішність, *intrusion, obstrusion* – нав'язливість, *fluctuation* – плинність, *resignation* – покірність, покірливість, *precipitation* – поспішливість, *attraction* – привабливість, *corruption* – продажність, *extension* – протяжність,

dessension – розбіжність, *contemplation* – споглядальність, *application* – старанність, *disposition* – схильність, *creation* – творчість, *gumption* – тямовитість, *adulation* – улесливість, *undulation* – хвилястість, *fascination* – чарівливість, *consideration* – чуйність.

Незначна частина абстрактних іменників на **-ation** (**-tion**, **-ion**, **-sion**) утворена від прикметників, семантика яких не пов'язана з дією, процесом, пор. *ambition* – амбітність, *destitution* – злиденність, *inaction* – інертність, *population* – людність, *affectation* – манірність, *pretension* – претензійність, *abomination* – мерзенність, *devotion* – побожність, *malformation* – потворність, *passion* – пристрастність, *dissipation* – розрушність, *vegetation* – рослинність, *satiation* – ситість, *discretion* – скромність, *indisposition* – слабкість, *resolution* – твердість, *percision*, *consideration* – уважність, *premeditation* – умисність.

Абсолютна більшість англійських дериватів на **-ation** (**-tion**, **-ion**, **-sion**, **-fication**) утворено від основ дієслів, тому вони не розглядаються тут.

Співвідносними з українськими деад'ективами на **-ість** в англійській мові є також непродуктивний у відприкметниковому словотворенні суфіксальний формант **-acy**.

Деад'ективи на -acy

В англійській мові перші слова на **-acy** появляються як запозичення з романських мов у XIV ст. За їх зразком на англійському мовному ґрунті абстрактні іменники утворюються за допомогою **-acy** від тих запозичень романського походження прикметників на **-ate**, які проникли в англійську мову без відповідних їм іменників на **-acy**. [20, 177–178; 8, 92].

ВУАС подає менше півсотні семантико-словотвірних відповідників до українських деад'ективів на **-ість**. Семантика твірних прикметників англійських деад'ективів на **-acy** вказує на внутрішні якості когось або чогось: *adequacy* – адекватність, *illiteracy* – безграмотність, *indelucacy* – безтактність, *celibacy* – безшлюбність, *literacy* – грамотність, *degeneracy* – дегенеративність, *delicacy* – делікатність, *ніжність*, *тендітність*, *diplomacy* – дипломатичність, *efficacy* – дієвість, *obstinacy* – затягість, *privacy* – конфіденційність, *inadequacy* – неадекватність, *inaccuracy* – неакуратність, *несправність*, *indelucacy* – некоректність, *intmaculacy* – непорочність, *obstinacy* – упертість, *непоступливість*, *accuracy* – правильність, *пунктуальність*, *точність*, *profligacy* – розпусність та ін.

Деривати на -ment

Суфікс **-ment** в англійську мову теж увійшов спочатку в складі запозичених з французької мови абстрактних іменників ще в XII ст., а з XVI ст. стає самодостатнім дериваційним формантом і поєднується з основами дієслів, утворюючи іменники як з абстрактним, так і з конкретним значенням, при цьому його розглядають як суфікс, який у сучасній англійській мові здатний утворювати іменники лише від дієслівних основ [20, 268–269; 8, 84].

За даними ВУАС, близько 30 українським деад'ективам на **-ість** відповідають англійські похідні іменники з суфіксом **-ment**. Як і у випадку

з абстрактними словами на **-ation**, більшість українських деад'єктивів утворено на базі оякіснених дієприкметникових форм або віддієслівних прикметників, пор.: *contentment* – задоволеність, *refinement* – вишуканість, *estrangement* – відчуженість, *agreement* – домовленість, *commitment* – завантаженість, *employment* – зайнятість, *allurement* – знадливність, *embarrassment* – зніяковілість, *implement* – належність, *resourment* – окупність, *enlightenment* – освіченість, *discernment* – проникливість, *embranchment* – розгалуженість, *embarrassment* – розгубленість, *disappointment* – розчарованість, *enchainment* – скованість, *allurement*, *enticement*, *seducement* – спокусливість, *agreement* – пов'язаність. Для окремих деад'єктивів на **-ість**, співвідносних із дериватами на **-ment**, твірними є непохідні або відіменні прикметники: *disfranchisement*, *compliment* – люб'язність, *enjoyment* – приємність, *ailment* – хворість.

Деад'єктиви на **-ism**

Словотворчий формант **-ism** в англійському словотворі появився завдяки запозиченням із французької мови на **-isme**. У сучасній англійській мові суфікс **-ism** поєднується з основами іменників і прикметників, утворюючи абстрактні іменники [20, 244–246; 8, 68].

ВУАС фіксує 32 деад'єктиви на **-ism** як відповідники до українських деад'єктивів на **-ість**. Інші англійські деад'єктиви на **-ism** у словнику подано як аналоги українським деад'єктивам із суфіксом **-ізм**. Разом із ними в сучасній англійській мові функціонує близько 200 відприкметникових утворень із суфіксом **-ism**. Твірними переважної більшості аналізованих деад'єктивів є прикметники, які виражають внутрішні якості когось або чогось: *authoritarianism* – авторитарність, *egoism* – егоїстичність, *valetudinarianism* – підозрливість, *professionalism* – професіональність, *sciolism* – псевдовченість, *radicalism* – радикальність, *revolutionism* – революційність, *libertinism* – розпусність, *stereophonism* – стереофонічність, *rigorism* – суворість, *scholasticism* – схоластичність, *totalitarianism* – тоталітарність, *universalism* – універсальність, *utopianism* – утопічність, *fanaticism* – фанатичність та ін. Поодинокі деривати мотивовані прикметниками, які виражають зовнішні ознаки (*monumentalism* – монументальність) та ознаки за відношенням до часу (*synchronism* – одночасність, *anachronism* – анахронізм), до місця (*parallelism*), до вікових особливостей особи (*infantilism* – інфантильність).

Деривати на **-ing**

Формант **-ing** в англійському словотворі поєднується з основами дієслів та іменників. Як відповідники до українських деад'єктивів на **-ість** в ряді випадків використовуються також деривати на **-ing**, зазвичай тоді, коли українські утворення мотивовані оякісненими дієприкметниками, семантика яких передає якісний стан, пор.: *breeding* – вихованість, *wheeling* – вкрадливність, *learning* – обізнаність, вченість, *understanding* – домовленість, *tusing* – задумливість, *reading* – начитаність, *swelling* – роздутість, *crumbling* – сипкість, *розсипчастість*, *overcrowding* – скупченість, *leaning* – схильність, *safekeeping* – схронність, *dissembling* – удаваність, *lipping* – шепелявість. Пор. також *sipping* – хитпість, *daring* – сміливість, *sinking* – славність, *nothing* – нікчемність, *snivelling* – сон-

ливість. Твірні основи 28 таких дериватів виражають внутрішні якості когось чи чогось.

Деривати з іншими формантами

Незначну кількість семантико-словотвірних відповідників до українських деад'єктивів на **-ість** в англійській мові становлять похідні слова з іншими суфіксами, які задіяні в утворенні слів із абстрактним значенням від основ прикметників. До таких належить трохи більше десятка деад'єктивів із суфіксом **-ery**: *bravery* – сміливість, хоробрість, безбоязність, *perfidy* – віроломність, *savagery* – жорстокість, *treachery* – зрадливість, невірність, *effrontery* – зухвалість, нахабність, *imagery* – образність, *apery* – перейнятливість, *flattery* – улесливість, *forpery* – фатуватість. Формант **-ery**, що сформувався під впливом давніх запозичень із французької мови на **-erie** [8, 87-88], в сучасній англійській мові доволі поширений, але в поєднанні з основами іменників та дієслів. Більшість відприкметникових абстрактних іменників має зневажливий відтінок.

Формант **-ship** розвинувся із другого компонента композитів *scipe* ‘душевний стан, вдача, натура, стан духа; схильність, стан, звання, посада’ ще в давньоанглійській мові [7, 106], у якій він поєднувався з основами іменників та прикметників, утворюючи абстрактні іменники, однак у сучасній англійській мові він творить іменники тільки від субстантивів, а ті деад'єктиви на **-ship**, які збереглися в сучасній англійській мові, є надбанням словотвору попередніх віків [20, 281–282; 8, 71]. Їх зовсім небагато. За даними ВУАС, це *comradeship* – товаришкість, *relationship* – кривність, спорідненість, *championship* – першість, *scholarship* – вченість, обізнаність, начитаність, *musicianship* – музикальність, *workmanship*, *craftsmanship* – майстерність, *clanship* – клановість, *ownership* – власність.

Серед низки дериватів на **-age**, які появились у англійській мові ще в XIII ст. спочатку як безпосередні запозичення з французької мови, а згодом як утворення з суфіксом **-age** на англійському мовному ґрунті [20, 179–181], виділяється декілька дериватів із абстрактним значенням, утворених від основ прикметників: *advantage* – вигідність, *shortage* – відсутність, *rapage* – несамовитість, *floatage* – плавучість, *courage* – сміливість, *wattage* – ватність, *cleavage* – снайність.

Поодиноким українським деад'єктивом на **-ість** в англійській мові відповідають похідні на **-hood**. Зазначений дериваційний формант сформувався ще в давньоанглійській мові на основі самостійного слова *had* ‘стан, ранг, пласт суспільства, умова, характер’, яке вживалось як другий компонент складних слів [55, 76], однак цей суфікс у творенні абстрактних іменників в англійській мові ніколи не був продуктивним [20, 232–233; 8, 76]: *womanhood* – жіночність, *likelihood* – імовірність, *правдоподібність*, *manhood* – мужність, *selfhood* – самобутність, *hardihood* – сміливість, *falsehood* – фальшивість.

Ще менше деад'єктивів зі значенням ‘абстрагована ознака’ засвідчено від прикметникових основ у поєднанні з суфіксом **-dom**, який початково теж був лише другим компонентом складних слів, а згодом сформувався як словотворчий суфікс [7, 119]. Відповідниками до українських

деад'ективів на **-ість** в сучасній англійській мові є деривати *wisdom* – мудрість, *freedom* – вільність, *boredom* – набридливість, *officialdom* – офіційність.

Українські абстрактні деад'ективи жіночого роду з іншими суфіксами і їх відповідники в англійській мові

Як уже зазначалось, словотвірну категорію «абстрагована ознака» в українській мові репрезентують деад'ективи з суфіксом **-ість**, за допомогою якого утворено абсолютну більшість дериватів. Водночас лексичне наповнення вказаної словотвірної категорії здійснюється й за допомогою інших дериваційних формантів. Так, у сучасній українській мові є 70 відприкметникових іменників із суфіксом **-от(а)**, які виражають абстраговану ознаку [5, 186]. Вони утворені від прикметників, які виражають внутрішні якості осіб, предметів або їх зовнішні ознаки, за винятком деад'ективів *біднота*, *зліднота*, мотивованих прикметниками, які виражають ознаки за соціальним статусом особи. За структурою – це переважно непохідні прикметники та прикметники з суфіксом **-н-**. Англійськими відповідниками до них є зазвичай деад'ективи з суфіксом **-ness**: *виднота* – *clearness*, *brightness*, *глухота* – *deafness*, *добнота* – *goodness*, *kindness*, *дрібнота* – *smallness*, *душнота* – *stuffiness*, *closedness*, *німота* – *dumbness*, *muteness*, *пишнота* – *beauteousness*, *прямнота* – *straightness*, *straightforwardness*, *uprightness*, *слизнота* – *slipperiness*, *сліпнота* – *blindness*, *підлнота* – *meanness*, *foulness*, *міснота* – *narrowness*, *closedness*, *tightness*, *чорнота* – *blackness*.

У низці випадків українські деад'ективи на **-от(а)** співвідносні з англійськими відприкметниковими утвореннями з суфіксом **-ness** та з синонімічними йому **-ity**, **-ation**, **-ancy**, **-ency**: *кислота* – *sourness*, *acidity*, *гиднота* – *nastiness*, *ugliness*, *abomination*, *гострота* – *sharpness*, *keenness*, *acuteness*, *pungency*, *poignancy*, *густиота* – *thickness*, *density*, *нагота* – *nakedness*, *nudity*, *нечистота* – *dirtiness*, *impurity*, *повнота* – *fullness*, *stoutness*, *corpulence*, *ротунднота*, *простота* – *artlessness*, *frankness*, *simplicity*, *пустота* – *emptiness*, *inanity*, *blackness*, *shallowness*, *futility*, *ряснота* – *richness*, *abundance*, *exuberance*, *темнота* – *darkness*, *obscurity* і т. д.

За допомогою суфікса **-ин(а)** від прикметникових основ утворено 46 дериватів зі значенням 'абстрагована ознака' [5, 186]. Твірними їх зазвичай є прикметники, які виражають внутрішні якості осіб, предметів, їх зовнішні ознаки, а в окремих словах – прикметники, які виражають ознаки за відношенням до часу (*давнина*), місця (*далечина*). Їх англійськими семантико-словотвірними паралелями є деад'ективи з суфіксами **-ness** (*whiteness* – білина, *remoteness* – далечина, *crookedness* – кривина, *thickness* – товщина), **-ity** (*antiquity* – давнина, *rarity*, *curiosity* – дивина, *minority* – меншина, *cavity* – порожнеча). Низка аналізованих деад'ективів на **-ин(а)** не має словотвірних аналогів у англійській мові, пор. *новина* – *news*; *tidings*, *ширина* – *breadth*, *width*, *зайвина* – *surplus*; *excess*; *surfeit*. Деад'ективи з формантом **-щин(а)**, похідним від суфікса **-ин(а)**, що теж виражають ознаку, абстраговану від її носія, в англійській мові передаються описово, пор. *буденщина* – *the trivial round (routine) of life*; *prosaic side*; *everyday life*, *сентиментальщина* – *sob-stuff*, *slip-slop*, *поденщина* – *day labour*, *work paid for by the day*, *партизанщина* – *quer(r)illa warfare*, *haphazard work*, *unplanned work* тощо.

У сучасній українській мові до словотвірної категорії «абстрагована ознака» входить також словотвірний тип деад'єктивів із суфіксом **-изн(а)**, заманіфестований 19 дериватами [5, 186]. Їх відповідниками в англійській мові є деад'єктиви на **-ness** або/і на **-ity**: *білизна* – *whiteness*, *гнилизна* – *rottenness*, *putridity*, *голизна* – *nudity*, *nakedness*, *barenness*, *дешевизна* – *cheapness*, *жовтизна* – *yellowness*, *кривизна* – *crookedness*, *новизна* – *freshness*, *прямизна* – *straightness*. Окремим деад'єктивам на **-изн(а)** відповідають описові конструкції (*старизна* – *old things*; *old stuff*) або конверсиви (*the blue*, *the azure*). Твірними для зазначеної групи деад'єктивів є прикметники, які виражають зовнішні ознаки предметів, осіб або внутрішні якості предметів, а в окремих випадках – ад'єктиви, які виражають ознаку за відношенням до часу.

Поодиноким українськими деад'єктивам з іншими суфіксами, що виражають значення ознаки, абстрагованої від її носія, в англійській мові відповідають утворення на **-ness**, рідше на **-ity** або мовні одиниці не-словотвірної структури чи описові конструкції, пор. деад'єктиви:

на **-інь**: *мокринь* – *wetness*, *humidity*; *бистринь* – *rapid*, *swift course*; *величинь* – *hugeness*, *enormousness*, *vastness*, *greatness*, *immensity*; *височинь* – *height*; *summit*, *top*; *гладинь* – *mirror-like (glassy) surface*; *глибинь*, *глибочинь* – *depth*, *перен. profoundness*, *profundity*; *далечинь* – *distance*, *remoteness*;

на **-(н)еч(а)**: *порожнеча* – *emptiness*; *blankness*; *дорожнеча* – *high prices*;

на **-иц(я)**: *таємниця* – *secret*; *secrecy*, *privacy*; *дурниця* – *nonsense*, *rubbish*, *balderdash*; *trifling matter*; *sl. gammon*, *fiddlesticks*; *foolish (silly) thing*; *річниця* – *anniversary*; *житниця* – *granary*;

на **-к(а)**: *гарячка* – *(burning) fever*; *feverish activity*, *feverish haste*; *десятиденка* – *ten days*, *ten days period*; *нетерплячка* – *impatience*; *несподіванка* – *suddenness*, *surprise*; *smth. unexpected*

на **-аці(я)**: *новація* – *innovation*, *novation*;

на **-инк(а)**: *лукавинка* – *playful slyness*, *archness*; *хитринка* – *cunning*;

на **-ин(я)**: *гординя* – *arrogance*; *святиня* – *object of worship*;

на **-яв(а)**: *синява* – *the (dark) blue*; *міснява* – *narrowness*, *closeness*, *tightness*;

Деад'єктиви чоловічого роду

В українській мові до словотвірної категорії «абстрагована ознака» належить словотвірний тип відприкметникових дериватів, утворених за допомогою суфікса іншомовного походження **-изм/изм**. ВУАС фіксує 75 таких деад'єктивів. Більше, понад 207, таких утворень в англійській мові подає ОЕД, при цьому 35 з них зараз уже не вживаються. Більшість із них мотивовані прикметниками, які виражають внутрішні якості осіб, предметів, явищ. Їх семантико-словотвірними відповідниками в англійській мові зазвичай є деад'єктиви з аналогічним суфіксом **-ism**, запозиченим із французької мови [20, 244–246; 8, 68] *автоматизм* – *automatism*, *аскетизм* – *asceticism*, *астигматизм* – *astigmatism*, *алогізм* – *alogism*, *альтруїзм* – *altruism*, *антропоморфізм* – *anthropomorphism*, *героїзм* – *heroism*, *динамізм* – *dynamism*, *деспотизм* – *despotism*, *діалектизм* – *dialecticism*, *догматизм* – *dogmatism*, *екстремізм* – *extremism*, *єкуменізм* –

ecumenism, еротизм – erotism, еклектизм – eclectism, індивідуалізм – individualism, інтелектуалізм – intellectualism, інфантилізм – infantilism, індіферентизм – indifferentism, конструктивізм – constructivism, консерватизм – conservatism, лібералізм – liberalism, патріотизм – patriotism, романтизм – romantism, сентименталізм – sentimentalism, унітаризм – unitarism, фаталізм – fatalism, цинізм – cynicism і т. д.

По кілька деад'єктивів засвідчено від прикметників, які виражають ознаки за відношенням до країни, краю, етносу (*американізм – americanism, англіцизм – anglicism, галліцизм – gallicism, латинізм – latinism, полонізм – polonism, русизм – russianism, russism, russicism, слов'янизм – slavism*, тощо), до часу (*архаїзм – archaism, модернізм – modernism*), до соціального статусу (*колоніалізм – colonialism, феодалізм – feudalism*).

Поодинокими англійськими відповідниками до українських деад'єктивів на **-ізм** є відприкметникові утворення з суфіксами **-ness, -ity, -acy** або описові конструкції, пор. *альтруїзм – unselfishness, комізм – comicality, практицизм – practicalness, practicality, демократизм – democracy, трагізм – tragic situation* тощо.

Деад'єктиви середнього роду

У сучасній українській мові функціонує понад 20 відприкметникових іменників середнього роду із суфіксом **-ств(о)**, які виражають ознаку, абстраговану від її носія. Більшість із них утворено переважно від основ ад'єктивів, які виражають внутрішні якості осіб, предметів, явищ. В англійській мові їм відповідають деривати словотвірної категорії «абстрагована ознака» з різними формантами, зокрема з суфіксами

-ness: *безпутство – dissoluteness, безумство – madness, craziness, благородство – nobleness, блаженство – blessedness, blissfulness, дикунство – wildness, лукавство – slyness, archness, паскудство – meanness, loathsomeness, nastiness, ugliness, п'янство – drunkenness, убогство – poorness, meanness, scantiness, шаленство – madness* і т. д.;

-ity: *безумство – insanity, благородство – nobility, блаженство – felicity, достоїнство – quality, убогство – scarcity, користолюбство – cupidity, марнолюбство – vanity*;

-ion, -tion, -ation: *безпутство – dissipation, відлюдництво – reclusion, красномовство – elocution, самолюбство, славолюбство – ambition, спрощенство – vulgarization, угодовство – conciliation*;

-ism: *дилетантство – dilettantism, міщанство – philistinism*;

-ery: *безпутство – debauchery, дикунство – savagery*;

-ence: *красномовство – eloquence, убогство – indigence*;

-ing: *вільнодумство – freethinking, дилетантство – smattering*.

Окремі з таких деад'єктивів мотивовані прикметниками, які виражають ознаки за їх соціальним статусом (*убогство*).

Більшою кількістю деад'єктивів середнього роду словотвірної категорії «абстрагована ознака» в українській мові характеризується словотвірний тип відприкметникових іменників із суфіксом **-j(a)**. «Деривати цього малопродуктивного словотвірного типу утворюються від суфіксальних і префіксально-суфіксальних прикметників, часто з усиченням суфікса (*безмежний – безмежжя, могутній – могуття*). Приголосна фіналь твірної основи подвоюється перед закінченням **-я**, крім губних (*здоровий – здоров'я*) і **т** у сполучі **ст** (*безчесний – безчестя*)» [15, 115].

ВУАС подає 40 таких утворень. Більшість із них мотивована в основному прикметниками, що виражають внутрішні якості осіб, предметів, явищ. В англійській мові їх відповідниками є деад'єктиви з суфіксами **-ness**, **-ity** або, значно рідше, з іншими синонімічними до них суфіксами, зокрема

-ness: *безбожжя* – *godlessness*, *беззаконня* – *lawlessness*, *безпліддя* – *barrenness*, *безсоння* – *sleeplessness*, *величчя* – *greatness*, *відлюддя* – *solitariness*, *мілководдя* – *shoaliness*;

-ity: *беззаконня* – *illegality*, *ініквіті*, *безпліддя* – *sterility*, *infertility*, *безсмертя* – *immortality*, *благополуччя* – *prosperity*, *довголіття* – *longevity*, *неповноліття* – *minority*, *милосердя* – *charity*, *недовір'я* – *incredulity*;

-ency: *милосердя* – *clemency*, *недовір'я* – *non-confidence*;

-tion: *благочестя* – *devotion*;

-age: *неповноліття* – *nonage*;

-ism: *атеїзм* – *atheism*.

До окремих із досліджуваних деад'єктивів відповідниками в англійській мові є конверсиви: *майбуття* – *the future*, *затишшя* – *calm*.

Низка українських абстрактних деад'єктивів із суфіксам **-j(a)** не має словотвірних аналогів у англійській мові, їх семантика виражається описовими конструкціями, пор.: *безвілля* – *deficiency (lack) of will*, *weak will*; *безводдя* – *lack of water*; *безземелля* – *lack of land*; *безлісся* – *absence (lack) of forests*; *безлюддя* – *absence of human beings*; *scantiness (deficiency) of population*; *десятиліття* – *decade*, *the space of ten years*; *tenth anniversary*; *марнослів'я* – *empty phrases* тощо.

Відприкметникові множинні іменники

В українській мові функціонує невелика група множинних деад'єктивів на **-ощ(і)**, які теж репрезентують словотвірну категорію 'абстрактна ознака'. Більшість із них має співвідносні форми в однині: *радощі* – *радість*, *мудрощі* – *мудрість*, *ревнощі* – *ревність* і т. д. «Словотвірна модель із суфіксом **-ощ(і)** є оригінальним українським типом, успадкованим з давньоруської мови» [9, 387]. Мотивувальними для таких утворень є прикметники, які виражають внутрішні якості осіб, явищ. В англійській мові специфіка «множинності» словотвірними засобами не відбита, її аналогами переважно є деад'єктиви на **-ness**, значно рідше **-ity**, **-ence**, **-ing**, **-ent**: *мудрощі* – *cunning*, *artfulness*, *craftiness*, *slyness*, *astuteness*; *нустощі* – *amer. frivolousness*, *futility*; *радощі* – *gladness*; *скунощі* – *miserliness*, *close-ness*, *stinginess*; *хумощі* – *slyness*, *artfulness*, *craftiness*, *sharpness*, *astuteness*; *лінощі* – *laziness*, *indolence*; *веселощі* – *merriment*, *merrymaking*, *hilarity*. В окремих випадках – кореневі слова або описові конструкції, пор.: *зздощі* – *envy*, *jealousy*, *grudge*, *green eye*.

Нульсуфіксальні абстрактні деад'єктиви

Словотвірна категорія «абстрагована ознака» в сучасній українській мові заманіфестована також небагатьма відприкметниковими іменниками жіночого, чоловічого та середнього родів, утворених за допомогою Ø. Їх твірними здебільшого виступають прикметники, які виражають внутрішні якості осіб, предметів, явищ, рідше їх зовнішні ознаки. В англійській мові частині з них відповідають деад'єктиви з суфіксами **-ness**, **-ity**: *безглуздя* –

absurdity, senselessness, recklessness, fatuity, rashness, foolishness, stupidity; велич – greatness, loftiness; каламуть – turbidity, muddiness; неміч – illness, sickness, infirmity; суша, суш – dryness; тиша – stillness, tranquillity; товща – thickness тощо.

В окремих випадках англійськими семантико-словотвірними аналогами є деривати з суфіксами **-ence, -ance, -age, -tion, -ing**: *лінь – indolence; невдача – mischance, miscarriage; невігода – disadvantage; неспокій – disturbance, agitation, perturbation; благо – blessing.*

Ряд українських нульсуфіксальних абстрактних деад'єктивів не мають словотвірних відповідників в англійській мові, їм відповідають лексичні одиниці несловотвірної структури або описові конструкції, пор.: *бистря – rapid(s), swift course; безвихідь – impasse, deadlock, no-go; блакить – azure, ultramarine; гладь – satin stitch; зло – evil, wrong, harm, mischief; латинь – Latin; слизь – nasty (mean) wretch; світло – light; безцінь – an absurdly low price* тощо.

Висновки

У межах відприкметникових похідних іменників чітко протиставляються дві словотвірні категорії із загальним словотвірним значенням 'носій ознаки' та 'абстрагована ознака', що репрезентують різні типи – мутаційний та трансформаційний. Перший тип засвідчує власне категоризацію, а другий – транскатегоризацію, оскільки такі деад'єктивні похідні зберігають лексичну семантику твірних ад'єктивів, однак передають її як граматичну предметність.

В українській мові словотвір відіграє важливу роль у категоризації носія ознаки. У межах словотвірної категорії «носій ознаки» виділяються назви істот та назви неістот, база категоризування яких в частині прикметників, які виражають внутрішні якості денотатів або їх зовнішні ознаки зазвичай збігаються, в іншій частині дещо розходяться. Реалізація ономазіологічної категорії носія ознаки словотвірними засобами супроводжується одночасним віднесенням предмета категоризування до певного граматичного роду, тому аналіз категоризування носія ознаки включає й розмежування дериваційних моделей деад'єктивів чоловічого й жіночого роду. Переважну більшість деад'єктивів словотвірної категорії «носій ознаки» становлять ті, які утворено за допомогою суфіксів **-ик** та похідних від нього, **-ець, -ак, -к(а)** та похідних від нього, **-иц(я), -ин(а), Ø** та субстантивацією, хоча усього бере участь у лексичному наповненні аналізованої категорії близько 40 дериваційних моделей.

В англійській мові афікси, незважаючи на їх багатство й семантичне розмаїття, в категоризуванні носія ознаки, за винятком запозиченого суфікса **-ist**, практично не використовуються. Аналіз семантико-функціональних відповідників до українських деад'єктивів в англійській мові показав, що ними є суфіксальні утворення від іменникових або дієслівних твірних основ, конверсиви, атрибутивні словосполучення, словоскладання, еквівалентні кореневі слова, описові конструкції.

Словотвірна категорія «абстрагована ознака» репрезентує транспозиційний тип словотворення, добре заманіфестований як в українській, так і в англійській мовах. В українській мові з-поміж двох десятків суфіксальних моделей формування зазначеної словотвірної категорії її основу становлять деад'єктиви з суфіксом **-ість**. В англійській мові аналогічну категорію репрезентують деад'єктиви, утворені за допомогою більш ніж де-

сятка суфіксів, однак переважну більшість їх становлять деривати з суфіксами **-ness** та **-ity**, при цьому останній утворює абстрактні іменники переважно від романських основ, і такі утворення досить поширені в науково-технічних терміносистемах.

Зіставлювані мови виявляють чимало спільного в транскатегоризації ознаки: до більшості з українських деад'єктивів із суфіксом **-ість** семантико-функціональними відповідниками в англійській мові є деад'єктиви або на **-ness**, або на **-ity**, хоча повної конгруентності між ними на лексико-семантичному рівні немає. Окремим деад'єктивам на **-ість** відповідають відприкметникові утворення з формантами **-ancy, -ency, -ation (-tion, -ion, -sion), -acy, -ment, -ism, -ing, -ery, -ship, -age, -hood, -dom**. Крім того, в українській мові деад'єктиви із словотвірнокатегорійним значенням 'абстрагована ознака' творяться за допомогою інших суфіксів, зокрема жіночого роду **-от(а), -ин(а), -изн(а), -к(а), -інь, Ø_c, -истк(а), -істик(а), -иц(я), -еч(а), -яв(а), -аці(я), -инк(а), -ин(я)**; чоловічого роду – **-изм (-ізм)**; середнього роду – **-ств(о), -цтв(о), -й(а)**; множинних іменників **-ощ(і), -иц(і)**. Їх відповідниками в англійській мові є переважно деад'єктиви із суфіксами **-ness** або **-ity**, зрідка – з іншими формантами. Водночас є низка прикметників в українській мові, від яких засвідчено деад'єктиви із словотвірнокатегорійним значенням 'абстрагована ознака', які не мають словотвірних аналогів в англійській мові, і навпаки – від ряду англійських прикметників зафіксовано деад'єктиви в межах словотвірної категорії «абстрагована ознака», які не мають семантико-функціональних відповідників в українській мові.

Література

1. Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков) / В. В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – С. 166–220.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Грещук В. В. Словообразовательная и лексико-семантическая структура украинских деадъективов на **-ість, -ство, -ота, -ина, -изна** : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : 10.02.02 «Украинский язык» / В. В. Грещук. – К., 1979. – 24 с.
4. Грещук В. В. Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на **-ість (<-ость)** / Василь Грещук // Студії з українського мовознавства : вибрані праці / Василь Грещук ; упоряд. Р. Бачкур. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – С. 168–180.
5. Грещук В. В. Історія словотвору українських відприкметникових іменників на **-ство, -ота, -ина, -изна** в порівнянні з російськими / Василь Грещук // Студії з українського мовознавства : вибрані праці / Василь Грещук ; упоряд. Р. Бачкур. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – С. 181–188.
6. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.

7. Дорский С. Л. Словообразование отвлеченных имен существительных в древнеанглийском языке / С. Л. Дорский. – Минск, 1960. – 161 с.
8. Карашук П. М. Словообразование английского языка / П. М. Карашук. – М. : Высш. шк., 1977. – 304 с.
9. Ковалик І. І. Вчення про словотвір : вибрані праці / Іван Ковалик. – Івано-Франківськ – Л. : Місто НВ, 2007. – 404 с.
10. Кононенко І. В. Прикметник у слов'янських мовах : монографія / І. В. Кононенко. – К. : Видав.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2009. – 495 с.
11. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
12. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. Курилович // Очерки по лингвистике : сб. ст. / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1962. – С. 57–70.
13. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника / В. П. Олексенко. – 2-е вид., доп. і поліпшене. – Херсон : Атлант, 2005. – 366 с.
14. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – Изд. 7-е. – М. : Гос. уч.-пед.изд-во МП РСФСР, 1956. – 512 с.
15. Словотвір сучасної української літературної мови / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
16. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1969. – 584 с.
17. Фащенко М. М. Спостереження над словотворенням іменників жіночого роду із суфіксом *-ість* / М. М. Фащенко // Українське мовознавство : міжвід. наук. зб. – Вип. 1. – К. : Вищ. шк. ; Вид-во при Київ. держ. ун-ті, 1973. – С. 35–40.
18. Bauer L. English Word-Formation / Laurie Bauer // Cambridge Textbooks In Linguistics. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – 311 p.
19. Dokulil M. Tvoření slov v češtině : Teorie odvozování slov / Miloš Dokulil. – Praga : Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1962. – 264 s.
20. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach / Hans Marchand. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1960. – 379 p.
21. Plag I. Word-Formation in English / Ingo Plag // Cambridge Textbooks In Linguistics. – New York : Cambridge University Press, 2003. – 240 p.

The article analyses the word-formative means of categorizing reality in the area of feature abstracted from its carrier, in the Ukrainian language in comparison to English. Common and peculiar language features in the realization of word-formative category «abstracted feature» are determined in the Ukrainian and English languages.

Keywords: categorization of reality, transcategorization, word formation, word-formative category, transpositional word formation.

УДК 811.161.2+811.112.2:81'367.5

Лідія Цимбаліста

ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ПАСИВУ В СУЧАСНИХ УКРАЇНОМОВНИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ (ІЗ НІМЕЦЬКИМИ ПАРАЛЕЛЯМИ)

У статті розглянуто пасивні конструкції в українській мові з німецькими паралелями, їх відображення в формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних структурах висловлення. Досліджено місце та функції пасивних конструкцій різних типів на матеріалі текстів сучасної художньої літератури.

Ключові слова: пасив, пасивна конструкція, пасивний дієприкметник, безособовий пасив.

В українському мовознавстві формування та вживання пасивних конструкцій залишається контроверсійною темою, викликаючи тривалі дискусії стосовно правомірності їх існування та використання в усному та писемному мовленні. Водночас, у германістиці пасивні форми дієслова визнаються невід'ємним складником його парадигми та широко застосовуються у розмовній практиці та текстах.

Дослідженням структури, семантики та функцій пасивних конструкцій займалися такі лінгвісти, як О. Потебня, В. Сімович, О. Курило, О. Синявський, М. Сулима, О. Матвієнко, Ю. Шевельов, В. Русанівський, Г. Півторак, В. Бріцин, М. Плющ, Н. Непийвода, І. Вихованець, К. Горденська, О. Леута, В. Барчук, О. Бондарко, К. Brinker, G. Helbig, F. Kemper, G. Schoenthal, P. Vogel та ін.

На думку науковців, пасивні форми є характерними для науково-технічної, фахової літератури, але наявні також у прозових художніх текстах. Вони передають інформацію, здебільшого не надаючи тексту додаткового стилістичного забарвлення, що сприяє відтворенню послідовної дії у прозовому творі [10, 44].

В українській мові в парадигмі пасивного стану виділяють три способи реалізації: пасивну форму, утворену за допомогою постфікса *-ся* від дієслів недоконого виду дійсного способу, пасивні дієприкметники та предикативні форми на *-но*, *-то* [7, 160]. Розглянемо тенденції вживання пасивних конструкцій на прикладі сучасних художніх текстів та наведемо паралелі з німецької мови.

Неодноразово висловлювалося положення, що частотне застосування пасивних дієслівних форм не типове для української мови, розмовному варіанту якої властиві динамізм та сконденсованість думки, що виражається передовсім через вибір активних форм. Поширення пасивних конструкцій, натомість, розглядається як таке, що відбувається під впливом російської книжної мови [8, 44]. Так, Л. Петрович висловлює думку, що знеособлення дії шляхом усунення агенса з позиції підмета і заміна його пацієнтом не відповідають логічним і граматичним законам української мови [11, 288], а М. Гінзбург упевнений, що українська мова відрізняється від російської та англійської тим, що віддає перевагу активним формам перед пасивними і припускає тільки двокомпонентні конструкції з пасив-

ними дієприкметниками в окремих ситуаціях [6, 26–27]. О. Матвієнко не поділяє цієї думки, наголошуючи, що тричленні пасивні конструкції є не калькою, а закономірним етапом розвитку української книжної мови, і дозволяють виражати взаємозв'язки між предметами та явищами [9, 57].

На відміну від В. Русанівського, який розглядав трансформацію дієслова з активним значенням у пасивне в межах словоформ однієї лексеми [14, 236–237], К. Городенська вважає, що це перетворення стосується царин словотвору та синтаксису. На основі аналізу семантики та шляхів творення форм, які прийнято використовувати для побудови пропозицій із пасивною семантикою, можна зробити висновок, що в українській мові активним конструкціям, вираженим перехідними дієсловами зі значенням дії, протиставлені пасивні дієприкметники або предикативні форми на *-но*, *-то* [3, 243].

Двоїстість дієприкметника зумовила появу різних підходів до трактування його природи: як форми дієслова, як прикметника, як змішаної форми [5, 66]. І. Вихованець визначає дієприкметник як специфічне граматичне утворення, що входить до двох частин мови, відзначаючи складність явища пасивних дієприкметників та заперечуючи вживання активних дієприкметників теперішнього часу в українській мові [3, 147]. Мовознавець пропонує таке визначення: «дієприкметник – це різновид віддієслівного прикметника з нейтралізованими основними дієслівними категоріями часу, способу й особи та збереженою дієслівною категорією виду» [4, 60]. Приіменниковому дієприкметникові як такому, що не входить до парадигми дієслівних форм, пасивний дієприкметник у предикативній позиції, що вживається з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*. Таке утворення запропоновано називати аналітичним пасивним дієсловом [3, 150].

Пасивні дієприкметники, що виступають предикатом у пасивних конструкціях, утворюють паралелі з активними формами, вираженими перехідними дієсловами зі значенням дії. К. Городенська наголошує на семантиці результативного стану, притаманній таким конструкціям, та, відповідно, міжрівневості категорії результатива [3, 288]. Такі пасивні дієприкметники вживаються у трикомпонентних та двокомпонентних пасивних конструкціях.

Розглянемо приклади:

(1) *Свідки **знищені**, а ті, що знали, тримали цю жахливу таємницю, боячись навіть думати, а не те що говорити про неї* (Н. Попович).

(2) *Очі його теж **були виколоті**, груди **прострілені**. На стіні кімнати кров'ю **були написані** якісь букви по-польському* (М. Порівський).

У прикладі (1) пасивний дієприкметник **знищені** у двочленній пасивній конструкції підкреслює незворотність учиненого (вбивство) і не вказує на агенса-діяча, який залишається анонімним, але щодо якого відомо, що він жорстоко розправиться з усіма свідками. У прикладі (2) автор відмовляється від активу з цієї самої причини (незворотність дії), а використання дієприкметників у позиції предиката в кількох пропозиційних ситуаціях дає змогу передати жах та заціпеніння, що їх відчують присутні при огляді кімнати.

(3) *Меблі в стилі *a la Louis XV* **встановлені** в цій залі і в спальні Софії. Невеликі кімнати **декоровані** грецьким орнаментом* (С. Шарик).

(4) *Видання унікальне тим, що **прокоментоване** кожне слово Данте. Ось погляньте* (П. Загребельний).

Пасивні дієприкметники вживаються у тих випадках, коли для мовця важливим є власне результат дії, як у прикладі (3), де описано інтер'єр розкішних апартаментів, власників яких цікавить лише зовнішній вигляд та естетичне задоволення від побаченого. Така побудова висловлення дозволяє зробити текст менш громіздким та полегшити його сприйняття читачем. У прикладі (4) мовець захоплюється виданням твору Данте, отриманим у подарунок. Його цікавить можливість дізнатися щось нове про побут тогочасної епохи з приміток коментатора, які аналізують написаний поетом текст.

(5) *Ось зараз він прокинеться. Проте нічого не змінилося, і два жорстокі погляди були так само **спрямовані** на нього* (О. Шевченко).

(6) *Сосновка була ґрунтовно **зірвана** батьківською пильністю, яка загострилася, фактом багатолюдної неділі й забудькуватим Альхеном, котрий за звичкою приперся на старе місце* (А. Самарка).

Приклад (5) вирізняється тим, що, окрім результативна, також передає імпліцитну конотацію процесуальності: хоча співромовники і спрямували свої погляди на мовця до початку мовлення, вони продовжували дивитися на нього, викликаючи спершу відчуття незручності, а потім страху. Висловлення (6) відповідає моделі тричленної пасивної конструкції, в якій перераховано трьох діячів, виражених об'єктами в орудному відмінкові.

У сучасній германістиці прийнято розглядати дієприкметник як невідмінювану форму дієслова (партицип). Активний дієприкметник теперішнього часу в німецькій мові утворюється за допомогою афіксації й виконує передовсім не предикативну, а атрибутивну функцію [13, 227]. Дієприкметник II теж може бути атрибутом, однак має ширшу парадигму сталих сполучень із допоміжними дієсловами. Разом з дієсловом *haben* партицип утворює перфект, з *werden* – пасив процесу, з *sein* – перфект, пасив стану або рефлексив стану [16, 120]. Розглянемо приклади:

(7) *Ich will nicht als die **schweigende** Waise auf einem **knatternden** Motorrad hinter diesem Ledermantelmann **geklemmt** ins Kinderheim **gebracht worden sein**. Ich bin auf keinem Krad **herangekarrt worden**. Ich fahre Limousine* (P. Wawerzinek). *(Я не хочу, щоб мене привезли у дитячий будинок як тихого сироту на деренчливому мотоциклі, затиснутого за цим чоловіком у шкіряному пальто. Мене не привезли на драндулеті. Я їжджу на лімузині.)*

У прикладі (7) наведено одразу п'ять дієприкметників. У своєму внутрішньому монолозі сирота створив ідеальну картину, в якій його до нового притулку привозять не на старому мотоциклі, що тарахкотить без упину (*knatternd*), а на лімузині. Втікаючи від реальності, він розуміє, що не може нічого контролювати у своєму житті, і тому вжито пасивні конструкції (*will gebracht worden sein, bin herangekarrt worden*).

(8) *Er stand dabei, als im Nieselregen auf ausgetretenem Rasen vor der Stadt der letzte Abschnitt des Längengrades **gemessen wurde**, der Paris mit dem Pol verband* (D. Kehlmann). *(Він був присутній, коли під м'ячикою на*

витоптаній землі під містом було виміряно останній градус довготи, який поєднував Париж із полюсом.)

У висловленні (8) йдеться про процес вимірювання науковцями останнього градусу довготи, що поєднує Париж із полюсом. Зрозуміти, хто виконує дію, можна з контексту, тому автор опускає агенс, привертаючи думки читача до історичності моменту. Як бачимо, дієприкметники в німецькій мові є неодмінним складником пасивних конструкцій, однак, на відміну від української, вони не надають їм додаткової конотації результату, послуговуються формальним показником категорії пасиву.

На думку Б. Антоненка-Давидовича, вживання дієслівних форм на *-но*, *-то* в позиції присудка є більш властивим для української мови, ніж застосування в аналогічних ситуаціях пасивних дієприкметників; уважає, це одна з рис, що відрізняє її від близькоспоріднених мов [1, 84]. Суттєвою відмінністю таких форм є спрямованість речень із пасивними дієприкметниками в функції предиката на вираження стану без прямого зв'язку з дією, тоді як предикативні форми на *-но*, *-то* містять вказівку на дію, хоча акцент зміщений з її перебігу на результат [9, 53]. Розглянемо декілька прикладів:

(9) *У нас політична криза, президент каже, що ні. Але сформовано полк спецпризначення для охорони державних об'єктів* (Ліна Костенко);

(10) *Юрко із Шуляком пішли пішки до того місця, де повинні були зустріти зв'язкового з Проводу. Мені було наказано повернутися і стерегти коней* (М. Порівський).

У прикладах (9) і (10) дієслівні форми *сформовано* та *було наказано* стосуються військової справи. Так, у пропозиції (9) предикат має семантику результату, агенс опущений, оскільки у виконанні розпорядження президента задіяно чимало людей та інстанцій, перерахування яких є зайвим у цьому тексті.

У висловленні (10) агенс мав би позначати військовослужбовця, який має звання вище, ніж оповідач. Допоміжне дієслово-зв'язка *було* не лише вказує на час виконання дії (наказ було віддано до моменту мовлення), а й надає предикату конотації процесуальності, посилює його зв'язок з дією.

(11) *Скрізь по світу конфлікти, сутички, протистояння. Навіть з найгуманнішою метою — покласти край насиллю на Балканах, і то було скинуто бомби, а бомби, як відомо, сліпі* (Ліна Костенко).

(12) *Три обличчя без тіні обурення було піднято на мене* (А. Самарка).

У прикладі (11) предикатом *було скинуто* автор хоча й дистанціює читача від постаті виконавця, тим не менше не полишає сумніву, що бомбу скидав виконавець за чийось наказом, підкреслюючи, що за трагедію є відповідальні. У прикладі (12) автор ставить оповідача (*на мене*) в центр смислової композиції за допомогою пасивної конструкції *було піднято* та відмови від прямої вказівки на виконавців дії, згадуючи лише їх *обличчя*.

На думку дослідників, дієслівна зв'язка *було* у поєднанні з формою на *-но*, *-то* вказує на абсолютно минулий час, а *буде* – на перфективний майбутній [9, 47]:

(13) – *Не турбуйтеся, графе, – в запалі відповів Домбровський. – Усе буде виконано якнайкраще* (С. Шарик).

Полковник Домбровський гарячково взявся виконувати розпорядження графа, запевняючи його, що план буде успішно втілено в життя за першої можливості (позначені дія та результат у майбутньому).

(14) У них **поранено і госпіталізовано** командира, потрібна броня, але ніякої броні їм, звісно, не дають, взагалі нічого не дають і нічого не кажуть, окрім матюків по рації та оптимістичної, але тупої команди: «Триматися!» (Є. Положій).

(15) Не одне століття письменники, поети, вчені сперечаються, що все ж таки властиве природі людини — кохання до одного або до багатьох? Що в нас **закладено** генетично? (С. Шарик).

(16) Все **кинуто** звалищем, стіни в патьоках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... (Н. Попович).

У прикладі (14), натомість, вибір форм на *-но* (**поранено, госпіталізовано**) має на меті пояснити потребу солдатів в додаткових засобах захисту і протиставити перебігу поточних дій керівників, відображеному в однорідному ряду предикатів (**не дають, не дають, не кажуть**). У прикладі (15) предикативна форма **закладено** посилює неможливість вплинути на ситуацію, змінити її результат, а у прикладі (16) предикат **кинуто** фокусує читача на поточному стані приміщення, не вдаючись у подробиці минулих дій.

В німецькій мові наявні одночленні пасивні конструкції, які містять лише предикат, виражений дієсловом у пасивній формі, хоча він може поширюватися необлігаторними актантами. Такі побудови вважаються безособовим пасивом без зазначення агенса, хоча функцію формального суб'єкта у висловленні може виконувати частка *es* [5, 162].

(17) *Sie hören mir zu, notieren was, schreiben auf, nehmen zu Protokoll und sind längst dazu übergegangen zu erkunden, wann ich anfangе ihnen zu misstrauen. Du bist im Sprechzimmer, und es wird recht wenig mit dir gesprochen* (P. Wawerzinek). (Вони слухають мене, щось занотуюють, записують, заносять в протокол і вже давно перейшли до розпитувань, коли я перестав їм довіряти. Ти у приймальні, але з тобою дуже мало говорять.)

(18) *Impulsive Äußerungen sind ihm nicht zu entlocken, seine Antwort ist klug und beherrscht, ein Urteil, das ich hinzunehmen habe: Auch dir wird nur abverlangt, was du leisten kannst* (C. Wolf). (З нього не виманиш імпульсивних тверджень, його відповідь розумна та стримана, це висновок, який я приймаю: від тебе також вимагатимуть лише те, що ти можеш зробити.)

У прикладі (17) наявна безособова пасивна конструкція з *es*, використана з метою підкреслити безпорадність хлопця, який знаходиться на огляді лікарської комісії у приймальні (*Sprechzimmer*) та почуває себе маріонеткою. Автор обіграє цю ситуацію, оскільки корінь *Sprech-* походить від дієслова *sprechen* (*говорити, казати, висловлюватися*), але мовець стверджує, що говорять (***es wird gesprochen***) із ним дуже мало (*recht wenig*). У прикладі (18) формальний присудок уже відсутній, автор прагне таким чином викликати у співрозмовника відчуття, що він знаходиться в центрі ситуації, його зацікавлення враховані, від нього вимагають (***wird abverlangt***) не більше того, на що він здатний.

Щодо пасивних форм дієслова з постфіксом *-ся* І. Вихованець вважає, що вони властиві російській мові та майже відсутні в українській [2, 9]. Невизначеність статусу дієслів із постфіксом *-ся* зумовлена відсутністю гомогенності у їх значеннях; немає єдиних критеріїв їх розрізнення. Зворотним дієсловом властиві різні смислові конотації, які неоднаково характеризують відношення між суб'єктом і об'єктом дії, що дозволяє виділити: а) власне зворотні дієслова; б) взаємно-зворотні дієслова; в) непрямо-зворотні дієслова; г) загально-зворотні дієслова; д) активно-безоб'єктні дієслова; е) пасивно-якісні дієслова [12, 232]. Н. Щербій використовує значно ширшу класифікацію рефлексивних конструкцій на основі врахування рефлексивного показника. Серед інших було виділено пасивні рефлексивні дієслова, так званий рефлексивний пасив [15, 186].

Проаналізуймо: (19) *Якось мені доводилося читати про те, що Берлінський мур, зведений за одну ніч з 12 на 13 серпня 1961 року, насправді будувався з єдиною метою – відгородити Сташинському всі можливі лазівки для втечі* (Ю. Андрухович);

У прикладі (19) вжито одразу два рефлексиви *доводилося* та *будувався*. Перший з предикатів уживається у безпідметовій конструкції з агенсом, вираженим об'єктом у давальному відмінкові (*мені*), натомість друга пропозиція є двочленною пасивною конструкцією з пацієнсом (*Берлінський мур*) у позиції суб'єкта з опущеним агенсом. Отож маємо справу з пасивом процесу, оскільки автор окреслює тривалість дії (*за одну ніч з 12 на 13 серпня 1961 року*), а експліцитна знеособленість речення не заважає зрозуміти, хто саме виконував дії.

(20) *Але в молодому віці перешкоди долаються просто, тому було прийняте дуже «мудре» рішення: якщо не можуть наші «родики», значить, їхню силу ми повинні перевірити на собі* (С. Шарик).

(21) *Есеї, вони, зазвичай, у нас пишуться як: автор розповідає історію, або й кілька, про щось пережите ним, щоб бути реалістом і наголосити на власному життєвому досвіді та вмінні глибоко відчувати життя кожною клітиною свого тіла* (С. Андрухович).

Обидва приклади підказують особистість діяча, незалежно від іншого їх вигляду. Так, у (20) перешкоди легко долають люди *у молодому віці*. Письменник також використовує конструкцію *бути+пасивний дієприкметник*, згадуючи про рішення, прийняте молодими людьми. Таким чином вдається не лише поширити сферу контексту на все молоде покоління, адже поспішність та максималізм є рисами, властивими юності, а й підкреслити характерні ознаки такої поведінки через вплив референтної групи на думки та вчинки юнаків та дівчат. У прикладі (21) в другій частині пропозиції є вказівка на гіпотетичного *автора*, однак це висловлення так само, як попереднє, за семантикою є близьким до безособових конструкцій.

(22) *Додатково відпрацював силу-силенну контактів по лінії церковнослужителів. І ситуація, і статус приймаючої сторони підтверджувалися як ними, так і полоненими* (В. Макеєв).

(23) *Попереду почувся тихий хрускіт галузок. Якись люди йшли прямо на нас* (М. Поровський).

Приклад (22) становить тричленну пасивну конструкцію, у якій агенси виражені займенником та іменником в орудному відмінкові (*ними, полоненими*). Вибір пасивної конструкції зумовлений бажанням наратора

зосередити увагу на чинниках перебігу ситуації та власній активності. У прикладі (23), навпаки, дієслово *почувся* у функції предиката передбачає, що чути хрускіт галуззя можуть не лише герої, а й будь-які люди, які на той момент перебувають у лісі.

Аналогом пасивних форм з дієсловами з постфіксом *-ся* в українській мові є пасив процесу в німецькій, який утворюється комбінацією допоміжного дієслова *werden* та партиципу II основного дієслова, наприклад:

(24) *Das Volk ist verloren, wenn es nicht mehr glaubt. Dann wird es entseelt und vom Schutt unserer Zivilisation zugedeckt* (С. Wolf). (Народ втрачений, коли він більше не вірить. Тоді він втрачає душу, і буде похований під відходами нашої цивілізації.)

(25) *Abends aßen sie beim Gouverneur, danach wurde gebadet. Stühle wurden ins Flußwasser gestellt, in leichter Kleidung setzte man sich in die Strömung* (D. Kehlmann). (Вони вечеряли у губернатора, а після того купалися. У річку було занесено стільці, і всі в легкому одязі сідали у воді.)

У прикладі (24) автор робить похмурий прогноз щодо народу, вважає, що він стане бездушним (*entseelt*) і згодом буде похований під відходами цивілізації (*wird zugedeckt*). Вибір пасиву в цьому випадку дозволяє підкреслити бездіяльність народу та деградацію, яку вона зумовлює.

Висловлення (25) вміщує інформацію про прийом у губернатора. Автор використовує дві пасивні конструкції – безособову (*danach wurde gebadet*), яка вказує на те, що участь в плаванні брали без винятку всі, та двочленний пасив (*Stühle wurden ... gestellt*), акцентуючи увагу на перебігу процесу: спочатку занесли стільці в річку, а потім сіли у воді.

Як бачимо, способи творення та сфери вживання пасивних конструкцій в українській та німецькій мовах відрізняються за формальними критеріями, однак мають спільні семантичні риси. Можна зробити висновок, що, незважаючи на критичні оцінки багатьох мовознавців, пасив залишається додатковим складником узусу не лише у фахових текстах, а й частково в художній літературі, розширюючи арсенал доступних письменникові засобів вираження думки.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо [Електронний ркурс] / Б. Д. Антоненко-Давидович. – Режим доступу : http://vvpk.at.ua/_ld/22/2269_Antonenko-Davyd.pdf.
2. Вихованець І. Р. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Вихованець І. Р. Частиномовний статус дієприкметників / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2003. – № 2. – С. 54–60.
5. Гаращенко О. В. Основні погляди на поняття партиципності / О. В. Гаращенко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – 2013. – Кн. 3. – С. 66–69.

6. Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців / Михайло Гінзбург // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 26–32.
7. Городенська К. Г. Категорія стану в українській мові: проблема статусу та структури / К. Г. Городенська // Мова у дзеркалі особистості. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – С. 159–166.
8. Куньч З. Уникання пасивних дієслівних конструкцій як елемент культури української мови / З. Куньч // Український смисл. – 2012. – № 1. – С. 42–48.
9. Лаврінець О. З історії вивчення предикативних форм на -но, -то в українській мові / О. Лаврінець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 45–57.
10. Никифорова С. Пасив в структурі німецького поетичного тексту (на прикладі віршів І. В. Гете) / С. Никифорова // Ученые записки Петрозаводского государственного университета. – 2015. – №7. – С. 44–48.
11. Петрович Л. І. Уживання активних та пасивних форм дієслів в українській фаховій мові / Л. І. Петрович // Гуманітарний вісник НУК. – Миколаїв : НУК, 2013. – Вип. 6. – С. 286–291.
12. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. Ч. 1 : Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2005. – 286 с.
13. Родюк М. Дієприкметник в германських мовах : (на матеріалі англійської, німецької та нідерландської мов) / М. Родюк // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 14 (3). – С. 226–231.
14. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Граматика української мови: Морфологія / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Либідь, 1993. – С. 157–242.
15. Щербій Н. Категорійні ознаки зворотності в українській та польській мові / Н. Щербій // Studia Ucrainica Varsoviensia. – 2014. – Вип. 2. – С. 179–189.
16. Buscha J. Deutsche Grammatik / Gerhard Helbig, Joachim Buscha. – Leipzig ; Berlin ; München ; Wien ; Zürich ; New York : Langenscheidt Verlag Enzyklopädie, 1996. – 735 S.

The article deals with passive constructions in the Ukrainian language with German parallels, their reflection in formal syntactic and semantic-syntactic structures of expression. The place and functions of different types of passive structures are researched on the material of modern fiction.

Keywords: *passive voice, passive construction, participle, impersonal passive.*

СЛОВО МОЛОДИХ

УДК 159.938.343.35: 81ЄЄ374.73: 291.17

Оксана Гошовська

АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ «НЕВІРИ»
ЯК КОРЕЛЯТА КОНЦЕПТУ «ВІРА»

У статті описано природу мовної асоціації, в основі якої лежить суб'єктивний та соціальний досвід респондента, а також проаналізовано вербалізатори диференційних когнітивних ознак «недовір'я», «безнадія», «сумнів у правдивості», «маловір'я», «даремна надія», «віровідступництво», «невпевненість», «сумнів у здійсненні чогось», «зло», «неймовірність», «попри сподівання», «раптова несподіванка» як складників асоціативного поля концепту «віра» на синхронному зрізі.

Ключові слова: мовні асоціації, асоціативне поле, вербалізатори, концепт, невіра.

Зануреність особи у лінгвокультурний простір, з якого вона вийшла, не позбавляє її інтровертності. Концепт, який є цивілізаційним/національним надбанням, позначений індивідуальною своєрідністю доукомплектування і омовлення, а отже амбівалентний. За С. Г. Воркачовим, «конкретний концепт може бути представлений як вмістилище багатьох – сукупність – «інваріантних варіантів», у яких відображені статусно-рольові іпостасі його носія: його гендер, вік, національність, «належність» до того чи іншого типу суспільної свідомості (повсякденного, наукового, релігійного і т. д.) і дискурсу» [5, 12]. Усе це зумовлює утворення індивідуальних мовних асоціацій. Справді, у концепті безособистісне і об'єктивне поняття авторизується стосовно етносемантичної особистості як закріпленого в етносемантичній системі природної мови базового національно-культурного прототипу носія цієї мови [6]. По суті, концепт, яким мислить людина, є локалізованим відображенням її світосприймання і світовідчуття. За Д. С. Ліхачовим, у всякої людини є свій індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок (останнє не менш важливе), якими і визначається багатство значень слова і багатство концептів цих значень, а деколи, втім, і їх бідність, однозначність [16, 151]. Кожна особа володіє індивідуальним простором духовного та раціонального світу і необмежена у потугах створення власного асоціативного поля.

Суб'єктивність вираження концепту на індивідуальному рівні зумовлена тим, що перед висловлюванням кожний мовець завжди обдумує те, що збирається сказати, а оскільки володіє неповторним набором вербалізаторів, висловлюється по-своєму, не так, як хто-небудь інший, оскільки «у кожної людини є своє коло асоціацій, відтінків значення, і відповідно

свої особливості потенційних можливостей концепту» [16, 151–152]. За В. фон Гумбольдтом, «якщо річ не є предметом зовнішнього світу, кожен [мовець] по-своєму створює її, знаходячи в ній рівно стільки свого, скільки потрібно, щоб охопити і прийняти в себе чужу думку [9, 349]. «Розуміння складності цього процесу в усіх аспектах його реалізації, – міркує Ю. Г. Панкрац, – вимагало від учених «вторгнення» у найбільш різні галузі лінгвістики і психології, соціології і прагматики, нейролінгвістики і логіки. Необхідність такого «вторгнення» була усвідомлена перш за все у психолінгвістиці, і, починаючи з другої половини 60-х років, уже можна говорити про висування перших моделей породження і сприйняття мовлення, які мали когнітивний характер, тобто враховували ментальні стани мовця і слухача, їх мовні і немовні знання, когнітивну підоснову мовленнєвої поведінки людей і різні форми її виявів» [15, 166]. З точки зору концептологічного підходу, нестандартність мовної особистості є наслідком встановлення в її свідомості таких асоціативних зв'язків між ментальними і мовними одиницями, які контрастують з асоціаціями більшості носіїв мови. Це або свіжі, невиниклі раніше асоціації, що демонструють креативність свідомості, або асоціації, виявлення яких в певній культурі прийнято вважати асоціальними [22, 30].

З іншого боку, жоден індивід не укомплектовує концепт «з нуля», він отримує його «у базовій комплектації» у спадок від суспільства, у якому живе. Е. Дюркгейм називає беззаперечною істиною те, що немає нічого в соціальному житті такого, чого б не було в індивідуальних свідомостях; але майже все, що в них знаходиться, взято ними зі суспільства [11, 359]. В асоціативному експерименті ми не робимо висновків щодо ієрархії ДКО кожного респондента, а об'єднуємо дані у групи, оскільки «те, яке часто вважається індивідуальними відмінностями, насправді є груповими розбіжностями» [23, 34]. В. фон Гумбольдт переконаний, що аналіз глибинних структур мислення дозволяє зрозуміти загальну «форму мови», ті «мовні універсалиї», у яких стерто індивідуальні відмінності носіїв мови [8, 311]. Ми описуємо культурну конотацію асоціативного поля, специфічну для окремих соціальних груп українського народу. Суб'єктивність вираження концепту може варіюватись до межі початку комунікації, у сфері якої функціонують інтенціональні ДКО, зрозумілі комунікантам однієї етнічної спільноти.

Для виявлення асоціативного поля концепту «віра» у мовній картині світу українців проведено асоціативний експеримент (з максимальною статистичною похибкою 5%), учасниками якого були 552 українці віком від 10 до 85 років. Матеріалом для когнітивної інтерпретації стали 2714 асоціативних реакцій у вільній частині, що об'єктивували 41 ДКО – значиму рису концепту. У цій статті представлена об'єктивація ДКО корелята «віри» – «невіри». Асоціативні лінгвалізатори, у складі яких є заперечна частка, як-от: «недовіра», «невпевненість», «неймовірність» не протистоять своїм відповідникам у стверджувальній формі, а «профілюють відсутність чогось на фоні стереотипного знання» [3, 191]. М. М. Болдирев слушно зауважує, що заперечення – це «порожній», класифікаційний концепт, який має комунікативну природу, оскільки в реальному світі «відсутність існування чи наявності» як такої нема, тільки людина постулює її, виражаючи своє сприйняття певної ситуації, а отже заперечення отримує конкретний зміст тільки у зв'язку з іншим концептом чи концептуальною

структурою [3, 189–190, 195]. Тож понятійні галузі, експліковані у заперечній формі, дістають своє значення в рамках всієї концептуальної структури, відображаючи одну і ту ж сферу досвіду, що і стверджувально марковані. Так, в рамках концепту «віра» вербалізатори, які омовлюють ККО «рівень довіри», «рівень впевненості», «рівень сподівання» знаходяться в опозитивному відношенні «високий» – «низький» внаслідок маркування мовцем одного елементу відносно іншого повноправного елементу в межах однієї концептуальної структури.

ДКО «недовір'я» (низький рівень довіри) підсумовує 71,9% усіх реакцій. Проаналізуємо її представництво у мовленні на основі відповідей респондентів Католицької школи. Асоціації «недовіра», «недовіряти», «невіра», «невірність» мають нульовий вектор. У реакції «люди, які не вірять в Бога» вектор спрямований на субстантив «Бог», натомість у вербалізаторів «недовіра до людини», «недовіра до когось» – на субстантив «людина». Ім'я ДКО «недовір'я» – те саме, що **недовіра** – вживається у значенні 'відсутність довір'я, підозріле ставлення до кого-, чого-небудь: *Замкнутий у собі, недовірливий, Бронко оминав людей, наче вовків... Був самотній, бо не вірив нікому* [24, 238] // сумнів у достовірності, правдивості і т. ін. чого-небудь' [18, т.2, 333]: «*Ольга подивилася на нього [Плакочевича] з виразом такого недовір'я в очах, що той, не знаючи, що робити від збентеження, нахилився до своєї дружини й поправив їй шпильку у волосся*» [24, 191]. «**Недовіряти**» – відповідне дієслово з тим самим значенням. Тлумачення слова «невіра» корелює з «недовір'ям» у першому значенні: 'відсутність віри, упевненості, переконаності в чому-небудь' [18, т.2, 326]. «**Невірність**» – абстрактний іменник до «невірний», який пов'язаний з ДКО «недовір'я» двома значеннями: 'який викликає сумнів, недовір'я': – *Я теж не відразу признав у ньому земляка, – відповів Мотига, знову наповнюючи кухоль. – І не відразу повірив тому, що він розповів* [28, 208]; та 'який недовіряє іншим; схильний до недовір'я' [18, т.2, 326]: *Сам хотів усе знати [Ярослав], а своїх думок нікому не довіряв* [28, 234]. Приклад про Хому (Фому), прозваного «невірним», описано у розділі «Вербалізація концепту «віра» в українській фраземіці». Реакцію «люди, які не вірять в Бога» можна передати іменниками «безбожники», «безвірники», «невіри», «невірники», «невіруючі», «недовірки», «богоненависники», «атеїсти»: *От як дивлюсь тепер на світ, то наче їх речі слухаю. Кажуть було: монахи житимуть, аки миряне; а миряне, аки невіра* [30, 57]. Ці лексеми з яскравим стилістичним забарвленням можуть вживатись як образи: – *Якого ви недовірка вдвох робите, що в вас і досі обід не готовий!* – крикнув Кайдаш на всю хату [29, 445]. Деякі зі згаданих іменників використані при описі «невіра» у словниковій статті [18, т.2, 326]. Зв'язок вербалізатора «невіра» з ДКО «недовір'я» доведено вище. В останніх двох асоціаціях людина виступає об'єктом недовіри, сумніву, непереконаності, викликає до себе підозру: – *Не вірю я цим кацапам, – крутив круглою, як капуста, головою отаман Бугай* [46, 170]. – *Хоч убий, не вірю я цим кацапам!* – повторив Бугай [31, 171]. У часи лихоліть, воєнних дій, суспільних конфліктів може складатись загальна ситуація недовіри, яка робить її учасників більш пильними і підозріливими: [Тимош] – *Але не знаю, чи то правда, чи, може, Корч бреше. Вір тепер людям. Мо-*

же, вони, запроданці, гроші не поділили й тепер обмовляють один одного [31, 194-195].

Лінгвістичні асоціації чоловіків різних професій, не дотичних до віри, омовили ДКО «безнадія» (низькому рівню сподівання властива 55,8% усіх реакцій) таким чином: «безнадія», «безнадійна віра», «зневіра», «зневірений», «відчай», «розпач». Слово-ім'я ДКО має значення 'відсутність надії на краще; безнадійність' [4, 69]. Безнадія – це стан, властивий безнадійному: *Сташка розплакалась. Боролась з слізьми, доки могла, а врешті, мотнувши безнадійно головою, заревла вголос* [24, 552]. Безнадійний «не подає надії на щасливий кінець, на успіх або покращання»: *Становище української інтелігенції в майбутньому було безнадійне, а то й просто катастрофічне, коли йшлося про їх дітей* [25, 821]. Безнадія – це крайній вияв зневіри: *Все! Більше сподіватися ні на що! Найрідніші його [Ждана] люди лежать тут, у цій страшній чорній могилі!* [28, 358]. Асоціація «безнадійна віра» видається оксюмороном, адже надія – це підстава віри. Можливо, йдеться про гострий перехід між класифікаційними когнітивними ознаками від високого рівня віри до низького: [Слава] – *До цього моменту, здається, була в мене ще якась надія, а тепер до неминучості, яку я відчула від першого разу, долучається ще томлива безнадійність його і мого становища. Надія перетворюється в безнадію* [25, 829]. У християнському світорозумінні безнадійною вважається людина, що не пізнала Господа: «...хто не пізнав Бога, навіть маючи безліч надій, кінець кінцем **безнадійний** – у нього немає великої надії, на яку спиралося б усе його життя» [2, 27]. Безнадія обумовлена зневірою. Укладачі одиннадцяти томника пояснюють «зневіру» як 'відсутність або втрату віри у кого-, що-небудь, розчарування' [21, т.3, 653]: *Найбільше допікав Бронкові біль від втраченої віри в людину. «А я вам так вірив, так вірив, Борисе Каминецький», – шептав Бронко шершавими від гарячки губами* [24, 238]. Зневіра – стан людини, що наступає після невиправданих надій: «...а він, почувши те, збентеживсь і **зневірився** духом, бо з Ізраїлем не сталось так, як він того хотів би, й не збулось те, що цар йому велів був» (І Мак. 4, 27). Також може трактуватись як сильний стан афекту, що характеризується упадком моральних сил: *Одне тепер для Лесі ясно. Мусила з кимсь, точніше, з одним з них, поділитися тією вісткою, яка мучила її, кидаючи то в зневіру, то знову підносячи Лесю на шпиль такої моральної чистоти, що аж здавалася неправдоподібною* [25, 1117]. Прикметник «зневірений» має таке ж значення: 'який зневірився, розчарувався' [21, т.3, 653]: *Осип був змарнілий, знервований і, що найгірше, зневірений* [31, 229]. С. Й. Караванський будує синонімічний ряд зі стрижневим «відчай», куди поміщає «розпач» і «безнадію» [13, 54]. Ці синоніми є взаємозамінними з легкими значенневими відтінками. Бенедикт XVI пише, що відчай може зумовити неясність надії: «правдива «надія», і те, що вона невідома, виявляється водночас причиною всякого роду **відчаю**» [2, 17]. Вербалізатори «відчай» і «розпач» зараховано до ДКО «безнадія» з огляду на їх лексичне значення. Перший означає 'почуття сильного душевного болю, безвихідності, **розпач**, розпука, **безнадія**' [18, т.1, 335]. А другий – 'стан сильного душевного болю, **безнадійності**, безвихідності; **відчай**': *Добре то хтось сказав, що наш **розпач** найбільший тоді, коли ще блимає вогник надії!* [25, 1007].

ДКО «сумнів у правдивості» (низький рівень впевненості у чомусь) об'єднує 34,4% усіх реакцій. Жінки різних професій, які не дотичні

до віри за родом діяльності, мали такі реакції: «сумнів», «неправда», «брехня». У словнику В. І. Даля «сумнів» трактується як ментальний стан і недовіра: «хитке нерозуміння, роздуми, коливання думок // недовіра, підозра, побоювання» [10, т. 4, 275]: *Як тільки Леся вийшла з хати, вона піддалася новій хвилі сумнівів* [25, 1117]. У цій ДКО недовіра стосується конкретно інформації, яку пропонують людині як вірогідну. Зазвичай людина не обізнана з усіма аспектами комунікативної ситуації, тому їй доводиться робити вибір між вірою і недовір'ям: – *Прочитала? – спитав Безбородько. – І що ти на це? Ти скажи мені, що б ти подумала, коли б ти мене не знала? Повірила б, правда? Натурально, що повірила б!* [24, 534]. Проміжним етапом між ними і є сумнів: *Настала хвилинка, коли Олин подив перед всебічною обізнаністю Завадки перетворився у сумнів: чи не дурить він її часом?* [24, 513]. Якщо особа кваліфікує інформацію як таку, що суперечить правді, тоді у неї виникає асоціація «неправда» – «брехня, лжа, олжа; протилежне – правда» [18, т.2, 352]. У такому випадку комунікант може намагатися переконати у зворотному: [Дмитро] – *Неправда твоя, Маріє, що я покидаю тебе. Хто тобі таке наговорив? Та й кому ти маєш, дівча, вірити, як не мені одному?* [25, 585]. Неправда може бути завуальованою. Якщо людина, лукавлячи, каже «не знаю» – це теж неправда: *Не знаємо, – відповіли вони Іванкові, соромлячись сказати йому щирю правду* [26, 332]. Більш грубу розмовну конотацію має асоціат «брехня» – ‘те, що не відповідає правді; неправда’: [Катерина] – *Та що там «повірила б»! Яка людина з глуздом повірить цьому? Та це відразу, з самого тону видно, що то все – брехня і провокація!* [24, 534]. У М. О. Пушкарєнка на цю тему є свій перифраз: «Найбільша брехня – це неправильно трактована правда [17, 111]: – *Брехати, – впадає їй у тон Завадка, – брехати. Вимовить же нарешті це слово!* [Оля] – ...так *перекручувати правду* [24, 512].

ДКО «маловір'я» (низький рівень довіри) узагальнює 25,8% усіх реакцій, проте її вербалізатори нечисленні: «маловір'я» та «символічна віра» у групі жінок, дотичних до віри за родом діяльності. «Маловір'я» – ‘це недостатність віри в що-небудь’ [18, т.2, 136], зумовлена різними причинами: *Є і у Вишні маловіри, які підпали під вплив тих політичних галабурдників...* [25, 707]. У словнику Г. Дяченка «маловір'я» – описано як ‘недовірливість, неміцна віра’ [19, 296], може мати і несакральне значення: [Мартинчук] – *Та ти товчешся, Штефанику, бо нікому не віриш. Ти мусиш кожному сам на пальці дивитись, бо в тебе всі злодії* [24, 75]. Натомість «маловір» пояснено у релігійному ключі: ‘який нетвердо надіється на Бога, дещо сумнівається в його промислі’: «А він до них каже: «Чого ви лякливі, маловіри?»» (Мат. 8, 26). «Символічна віра» має значення ‘умовна, недостатня, поверхнева, несправжня, на показ’.

Наступна складова змісту корелята «невіра», що відображає низький рівень сподівання, – ДКО «даремна надія» (об'єднує 20,8% усіх реакцій). Її структуру у вільній частині експерименту за участі чоловіків різних професій, дотичних до віри за родом діяльності, склали слова «байдушність», «розчарування» та авторські вербалізатори «апатія», «затверділе серце». Надія, що не приносить сподіваних наслідків, – даремна: – *Якби ми бачили, – відказали йому, – що хоч яка надія є, то що іншого, а так...*

доки нам ждати! [30, 84]. «Даремний» – ‘який не дає наслідків; марний’ [21, т.2, 211]: *Йому [Ждану] не терпілося швидше глянути на рідне село. А може, лихо обминуло його, обійшло стороною? Даремні сподівання!* [28, 357]. До марних сподівань можна дібрати ще один атрибут – пусті / порожні: «І раптом змаліли в моїх очах **пусті сподівання**» [1, 50]. Якщо марні надії змінюють одна одну, то це викликає байдужість як захисну реакцію організму від стресу.»**Байдужість**» – стан і властивість зі значенням «байдужий» – ‘про нечутливу, нечуйну людину, яку ніщо не цікавить, не хвилює» [21, т.1, 90]: *Проте люди **втратили віру**, – сказав Станімір, – це вже не ті селяни, яких вони бачили під час походу на Київ.* [46, 230]. «**Затверділе серце**» – це метафоричний образ збайдужілої людини. «**Апатія**» – ‘стан **байдужості**, млявості’ [21, т.1, 54]. Віра не може викликати байдужість, тим паче апатію, натомість невіра – так: [Гук] – *Коли там пастух виавансував на міністра, чи то пак комісара, то ми, прошу панства, ставимось до цього **байдуже**, так, **байдуже**, лише тому, що **не віримо**, що воно дійсно так, що це правда* [25, 900]. Якщо сподівання позиціонуються як даремні, має місце розчарування – опонент віри: [Маркіян] – *Вождь. Провідник. Авторитет. Зразок. Величина – і провокатор. Це так, як би хтось глибоко віруючому наплював у чашу з святими тайнами* [25, 1162].

Низький рівень довіри до Бога експлікує ДКО «**віровідступництво**» (властива 20,2% усіх реакцій), до якої були віднесені вербалізатори «зрада», «Іуда», «гріх», виявлені у процесі вільного експерименту за участі учнів ЗОШ №21. Шляхи виявлення асоціативних зв'язків між асоціатами і стимулом підпорядковуються методиці семемного аналізу. У словнику Б. Д. Грінченка «зрада» пояснена через «измѣна, вѣроломство» [20, 181]. Такі ж дані у Всесвітньому словнику української мови, де «віроломство» подано як синонім до слова «зрада» [7]: *Незабаром Ігор познайомився з князівською віроломністю і справжньою війною* [28, 101]. За даними Нового тлумачного словника, сема «зрадницький» властива лексемі «віроломний» [18, т.2, 346], а отже, лексична асоціація «віроломний» належить до семантичного поля «віровідступництво». Між вербалізатором «Іуда» і ДКО «віровідступництво» простежуємо зв'язок таким чином: Іуда – історична особа і біблійний персонаж, «один із дванадцяти учнів (апостолів) Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя і одержав за це 30 срібних монет», «образ Іуди став символом зрадництва і запродавства» [12, 262]. Те, що сема «зрада» належить до семантичного поля «віровідступництво», було доведено у попередньому прикладі. Отже, за аналогією, відносимо асоціат «Іуда» до ДКО «віровідступництво». У третьому випадку починаємо будувати асоціативний ланцюжок з розкладання слова «віровідступництво» на дві основні семи – це «віра» і «зречення» [21, т.1, 681]. Зречення віри означає зречення свого Бога: *«Після гріха Ізраїля, що відвернувся від Бога, аби поклонятися золотому тельцеві...»* [14, 210]. З уривку Катехизму католицької церкви ми чітко бачимо, що відвернення від Бога, а отже, відступництво від своєї віри і перехід в ідолопоклонство називається «гріхом». *«Із найбільшого морального зла, що коли-небудь було вчинене, – читаємо в іншому місці, – відкинення і вбивство Сина Божого, – спричинене гріхами всіх людей»* [14, 312]. У цьому уривку гріх виступає причиною Боговідступництва, що є синонімом до лексеми «віровідступництво» [7]. Інші контекстуальні вживання схожі: *«...в історії Ізраїля гріх*

виявляється передовсім як **невірність щодо Бога**» [14, 401]. Отже, контекстуальний аналіз слововживання лексеми «гріх» дозволяє нам зарахувати цей вербалізатор до асоціативного поля ДКО «віровідступництво». Віровідступництво може функціонувати і в межах християнства як відмова від одного віросповідання і перехід до другого: *Довго паніматка не приставала віддати Масю в науку, а ще до шляхтянки: «нащо, каже, їй та наука? Ще й віри відцурається?»* [30, 56], що було поширеним в Україні в період протиборства православ'я і католицизму. В українській історії суспільно зумовленими були внутрішньоконфесійні віровідступництва: [Леон] – *Панський син – греко-католик, а треба, щоб він [Бронко] став римо-католиком, і по всій параді! Ніхто не вимагає від нього, щоб він перейшов на Мойсееве віросповідання, правда? Він залишається католиком, як і був, тільки ота мала формальність...* [24, 130].

Вербалізатори групи жінок, дотичних до віри за родом діяльності, «невпевненість», «непереконаність» відносимо до ДКО «невпевненість» (середній рівень впевненості у чомусь – спільна для 17,2% усіх реакцій). «Невпевненість» – абстрактний іменник зі значенням «невпевнений» – ‘який не має впевненості у чому-небудь, який сумнівається в істинності чого-небудь’ [21, т.5, 269]: *Кза на хвилину завагався. – Ти знаєш це **напевно**? [28, 336]; // ‘який виражає нерішучість або свідчить, що комусь бракує впевненості у чому-небудь’: *Коб`як та інші хани ще примушували ординців іти вперед, та **невпевненість** і страх пройняли вже їхні серця [28, 149].* Невпевненість може стосуватись не лише людини, а й явищ: *У Мирона теж щось скинулося у грудях, він ще дужче напружився, вслухаючись у **непевну тишу** [31, 224].* Тлумачний словник не фіксує лексему «непереконаність», натомість подає його ствердний відповідник як властивість за значенням «переконаний» – ‘який має тверді, послідовні переконання’ [21, т.6, 200]. Другим значенням «переконання» укладачі одинадцятитомника пропонують ‘тверду впевненість, певність у чому-небудь’ [21, т.6, 200]. Шляхом від зворотного робимо висновок, що «непереконаність» – це відсутність впевненості, що дозволяє віднести аналізований вербалізатор до ДКО «невпевненість».*

До низького рівня впевненості у чомусь належить ДКО «сумнів у здійсненні чогось» (властива 15,8% усіх реакцій). Вона має значення неувпевненості, що задумане справдиться. Ця ДКО не була представлена у вільній частині асоціативного експерименту у жодній з груп респондентів, тому, оминаючи семемний аналіз, проілюструємо її прикладом з художньої літератури: *Отже, може, я тебе визволю, – каже Котигорошко. – Де тобі визволити? Шестеро не визволило, а то б ти сам! – каже Оленка [26, 42].*

Прямо не пов'язані між собою, але об'єднані негативною конотацією вербалізатори жінок, дотичних до віри за родом діяльності, «ненависть», «знеславлення», «зверхність», «зневага» були узагальнені у ДКО «зло» (віднесено 8,9% усіх реакцій) корелята «невіри». «**Ненависть**» як ‘вороже ставлення до кого-небудь’ може виявлятися за умов ситуації недовіри: *Левко узявши та старому Макусі і розказав. Так що ж бо! той не повірив і каже, що буцімто Левко із ненависті бреше на сина. Левко привів людей, що кого той обікрав або ізобидив, то старий усе-таки не*

повірів і каже, що се він навчив і напрохав людей, і сказав, щоб він це смів на Тимоху говорити, бо він йому **ні в чім не повірить** і баки йому заб'є [27, 229]. «Знеславлення» – дія за значенням знеславлювати, яке тлумачать як 'ганьбити, ославляти; розпускати плітки про когось, щось, позбавляти доброго імені' [18, т.1, 773]: [Стаха] – *Мамі здуру звірилася з своїм горем, а та з своїм писком, як у ворони, не втерпіла, і... докотилася Станицина неслава аж на Цегельну* [25, 1057]. Негативне забарвлення має асоціація «зверхність», що означає 'пиха; надмірна гордість' [18, т.1, 745]. Зверхня людина викликає неприязнь і недовіру: [Мотря] – *Хто тебе знає, чи ти гордий, чи ти пишний, чи гордо несешся? Я не знаю, чи ти мене вірно любиш, чи з мене смієшся* [29, 390]. Новий тлумачний словник української мови пояснює «зневагу» як 'навмисне приниження чиєї-небудь гідності' [18, т.1, 772], що перегукується зі значенням 'принижувати, безчестити когось' дієслова «знеславлювати» [218, т.1, 773].

ДКО «неймовірність» (низький рівень впевненості у чомусь) узагальнює 7% усіх реакцій. На мовному рівні вона представлена зазвичай фраземами. Єдиний асоціат – вільне словосполучення, яким омовлено цю ДКО – «невіра в щось» (група учнів ЗОШ №21). **Неймовірність** – абстрактний іменник зі значенням «неймовірний». Слово-ім'я має чотири лексичних значення [21, т.5, 325]. Когнітивній ознаці властиві тільки ті, що стосуються **невіри в щось**: 'який важко або неможливо собі уявити': [Ярослав] – *Хай Ігор – він завжди був децю легковажний... А щоб Славути!.. Просто неймовірно!..* [28, 312]; 'у здійсненні якого важко або неможливо повірити; неможливий, неправдоподібний': *Це було щось неймовірне! Щось подібне до того, як би дволітня дитина підняла сокиру і зарубала нею дорослого чоловіка* [24, 57]; 'який не існує насправді; не-реальний, неіснуючий'; 'те, що виходить за межі звичайного': *...у селі Горбулів сталася дивовижна. Заговорила німа Явдоха Соколовська* [31, 5]; 'недовірливий': [Леон] – *Та я скоріше повірю в те, що кури дояться, ніж у щось подібне* [24, 134].

5,9 % усіх реакцій належить ДКО «попри сподівання», що належить до низького рівня сподівання. Ця ДКО має значення невиправданих надій: *Очі лісовиків загорілися ще дужче, балачка обіцялася бути веселішою, ніж вони сподівалися, але чоловік з непроникним лицем раптом ні сіло ні впало наказав, аби всі покинули землянку* [31, 219]. Аналізуючи дані вільної частини асоціативного експерименту, ми змогли віднести тільки одну реакцію «сум» (група жінок, не дотичних до віри), до складу ДКО «попри сподівання», що свідчить про її периферійність: *Сподівався [Кза] пройти усю Сіверську землю, а застряв під Путивлем! Яка ганьба! Кончак дізнається – засміє!* [28, 335]. Ця ДКО може мати й позитивне забарвлення: *Всупереч сподіванням Здобич справді була така, якої ніхто й не сподівався, – три лебеді, гусак і селезень* [28, 357].

Для ДКО «раптова несподіванка» (низький рівень сподівання) властиві 5 % усіх реакцій спрямованої частини і жодного вербалізатора у вільній. Ця ДКО має значення неочікуваної події, у яку важко повірити: *І жид перехрестився зовсім по-християнськи. – Чи ти ба! Жид хреститься! – гомоніли люди* [29, 498]. У реченнях можуть бути індикатори, що допомагають кваліфікувати комунікативну ситуацію як несподівану: *Він одною рукою дуба як схватить – нагнув аж до землі, потім пустив. А батько стоїть – очі випріцив – дивиться на нього – аж злякався сам. Ну,*

тепер, – говорить, – синку, повірю [26, 12]; *Приголомшени, вони* [козаки] *що отаман загинув* [31, 48].

Для опису асоціативного поля лінгвокультурного концепту «віра» проаналізовано асоціативні реакції інформантів на вербальні позначення концепту. Використавши спосіб моделювання польової структури концепту «віра», визначили ДКО константної («недовір'я», «безнадія», «сумнів у правдивості», «маловір'я», «даремна надія», «віровідступництво», «невпевненість», «сумнів у здійсненні чогось») і варіативної зони («зло», «неймовірність», «попри сподівання», «раптова несподіванка»). За точку розрізнення взято 15%.

Література

1. Августин. Сповідь / Августин ; пер. з лат. Ю. Мушака. – Львів : Свічадо, 2008. – 356 с.
2. Бенедикт XVI. Енцикліка «Спасенні надією»: про християнську надію [Електронний ресурс] / Бенедикт XVI. – Львів : Місіонер, 2008. – 59 с. – Режим доступу : <http://www.christusimperat.org/uk/node/14194>.
3. Болдырев Н. Н. Концептуализация отрицания в языке / Н. Н. Болдырев // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста: матер. междунар. симпозиума : в 2 ч. – Волгоград : Перемена, 2003. – Ч.1. – С. 189–195.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / [уклад.-ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. Воркачев С. Г. Вариативные и ассоциативные свойства телеономных линвоконцептов : [монография] / С. Г. Воркачев. – Волгоград : Парадигма, 2005. – 214 с.
6. Воркачев С. Г. Методологические основания линвоконцептологии [Електронний ресурс] / С. Г. Воркачев // Теоретическая и прикладная лингвистика. – Воронеж, 2002. – Вып. 3: Аспекты метакоммуникативной деятельности. – С. 79–95. – Режим доступу : <http://lincon.parod.ru/method.htm>.
7. Всесвітній словник української мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словника : <http://uk.worldwidedictionary.org/віровідступник>.
8. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт; [пер. с нем., общ. ред. Г. В. Рамишвили ; послесл. В. А. Звегинцева]. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
9. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт [пер. с нем., общ. ред. А. В. Гулыги и Г. В. Рамишвили]. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 1985. – 450 [1] с.
10. Даль В. И. Толковый словарь живаго великорусского языка : в 4 т. Т. 1. : А-З / В. И. Даль. – С. Пб. : М. : Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1880. – 812 с.
11. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Б. Гофмана ; прим. В. В. Сапова]. – М. : Канон, 1996. – 432 с. – (История социологии в памятниках).
12. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

13. Караванський С. Й. Практичний словник синонімів української мови: близько 17 000 синонімічних рядів / С. Й. Караванський. – К. : Україн. книга, 2000. – 480 с.
14. Катехизм Католицької Церкви : Компендіум / ред. перекладу та богослов. ред. Т. Барщевський – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2010 – 445 с.
15. Краткий словарь когнитивных терминов // Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. ; [подобщ. ред. Е. С. Кубряковой]. – М. : ИПО «Лев Толстой», 1996. – 248 с.
16. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Очерки по философии художественного творчества. – С. Пб. : Блиц, 1999. – С. 147–165.
17. Мудрість віків. Вибрані фразеологізми / [упор. М. О. Пушкаренко]. – К. : Богдана, 2009. – 156 с.
18. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. – 2-е вид., випр. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. Т. 1 : А-К. – К. : Аконіт, 2006. – 926 [1] с.
19. Полный церковно-славянскій словарь (со внесением въ него важнейшихъ древне-русскихъ словъ и выражений) / Сост. свящ. магистръ Г. Дьяченко. – М. : типография «Вильде», 1900. – 1159 с.
20. Словарь української мови : у 4 т. Т. 2 : З-Н / [збір. ред. журн. «Киевская старина», упорядн., з додатком власного матеріялу Б. Грінченко]. – К., 1908. – 578 [1] с.
21. Словник української мови : у 11 т. Т. 1 : А-В / [ред. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970. – 799 [2] с.
22. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов : дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» / Г. Г. Слышкин. – Волгоград, 1999. – 193 с.
23. Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л. В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Л. : Ленинград. отделение изд-ва «Наука», 1974. – 428 с.

Джерела

24. Вільде І. Сестри Річинські : роман. Кн. 1 / І. Вільде. – К. : Радянський письменник, 1964. – 580 с.
25. Вільде І. Сестри Річинські : роман. Кн. 1-3 / І. Вільде. – Львів : Априорі, 2011. – 1264 с.
26. Героїко-фантастичні казки / упоряд., передм. та приміт. І. П. Березовського ; іл. худ. В. І. Лопати. – К. : Дніпро, 1984. – 366 с.
27. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко ; упоряд. та приміт. Н. О. Ішиної, вступ. ст. і ред. тому О. І. Гончар. – К. : Наукова думка, 1982. – 546 с.
28. Малик В. К. Черлені щити : роман : для ст. шк. віку / В. К. Малик ; худож. Г. В. Акулов. – К. : Веселка, 1990. – 368 с.
29. Нечуй-Левицький І. С. Твори в двох томах / І. С. Нечуй-Левицький. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1977. – 520 с.
30. Свидницький А. П. Роман. Оповідання. Нариси / А. П. Свидницький ; упоряд. і прим. Р. С. Міщук, вступ. ст. і ред. тому П. П. Хропко. – К. :

Наукова думка, 1985. – 575 [1] с. – (Бібліотека української літератури).

31. Шкляр В. Маруся : роман / В. Шкляр. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2014. – 324 с.

The article is devoted to explain the nature of language association, based in subjective and social experience of respondent, and also verbalization differential cognitive features «mistrust», «hopelessness», «doubt in veracity», «man» of little faith, «unavailing hope», «apostasy», «uncertainty», «doubt in realization something», «evil», «incredibility», «without regard to a hope», «sudden surprise» as constituents of the associative field of concept «faith» on a synchronous cut is analysed.

Keywords: language associations, associative field, verbalization, concept, unbelief.

СЕМАНТИКА УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕМ З КОМПОНЕНТОМ
«МЕД» НА ТЛІ ЕТНОКУЛЬТУРИ

У статті представлено аналіз фразеологізмів з компонентом «мед» в українській мові. Визначено пласт українських фразеологізмів з компонентом «мед» та проаналізовано їх семантику на тлі етнокультури. З'ясовано перспективи розвитку досліджень фразеологічних одиниць з різними компонентами в семантичному та етнокультурному вимірах.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, етнокультура, семантика, внутрішня форма фразеологізму, символ.

На сучасному етапі розвитку актуальності набувають розвідки, присвячені вивченню національно-мовної та етнокультурної специфіки нації. Спрямування уваги науковців у поле ментальної семантики мовних одиниць дає змогу комплексно проаналізувати та зрозуміти феномен національної мови. Проблема національно-культурної специфіки мови не є новою (див. праці Н. Арутюнової, В. Жайворонка О. Назаренка, В. Ужченка), проте вона надзвичайно актуальна на сьогоднішній день. Взаємозалежність мови і культури, мови і етносу, мови і менталітету перебуває в центрі розуміння історичної пам'яті народу, його духовної та матеріальної самотності, аналізу культурно-мовної компетенції членів певного етносу, дослідження менталітету.

Джерельною базою таких розвідок слугують фразеологічні одиниці, оскільки вони носії не прямого значення, а віддзеркалюють етнокультурну традицію народу. У фразеології, як зазначає Н. Щербань, «чи не найяскравіше відбивається досвід народу, своєрідність його світобачення» [17, 1]. Українські стійкі вислови формувалися протягом тривалого розвитку української спільноти, засвоюючи базові моделі світогляду, поведінки, дозвілля, морально-етичних норм і трансформуючи їх у вербальні схеми. Стереотипи поведінки етносу представлені у його культурі, традиціях, звичаях тощо, а вербалізовані, зокрема, у мовній фразеосистемі [9, 11]. У фразеологізмах української мови відображено типове, стереотипне, і тому з їх допомогою ми пізнаємо українські реалії щодо внутрішнього й зовнішнього буття народу. Це живі пам'ятки, що характеризують народ як особистість і представляють дух чи характер народний в його первісному, природному стані» [8, 37].

Різні компоненти фразеологічних одиниць неодноразово були об'єктом дослідження мовознавців. Відомі праці присвячені вивченню семантичних та етнокультурних особливостей фразем з соматичним компонентом (Н. О. Скоробагатько), зоонімічним (В. І. Бойко, Д. В. Ужченко), фітонімічним (О. А. Куцик), з компонентами-назвами одягу і взуття (Г. В. Купрікова) тощо. Наша увага спрямована на аналіз фразеологізмів з компонентом «мед», які на сьогоднішній день комплексно не досліджені лінгвістами, що й зумовлює *актуальність* роботи.

Метою статті є семантична та етнокультурна характеристика фразеологізмів з компонентом «мед» в українській мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити пласт фразем з компонентом «мед» в українській мові;
- 2) якнайповніше розкрити семантику українських фразеологізмів з компонентом «мед», побудованих на етнокультурному матеріалі.

Матеріалом дослідження послужили фразеологічні одиниці з компонентом «мед», зафіксовані в таких словниках фразем: «Словник стійких народних порівнянь» за ред. О. С. Юрченка, «Фразеологічний словник української мови» в 2-х томах за ред. В. М. Білоноженка, «Фразеологічний словник української мови» за ред. Л. С. Паламарчука та «Галицько-руські народні приповідки» І. Я. Франка.

Щодо хронологічних відомостей появи бджіл на Землі, то вчені називають просто наймовірну цифру: 50–130 мільйонів років до нашої ери. Немає сумніву в тому, що первісні люди, добре знаючи навколишню природу, будучи невід'ємною часточкою цієї природи, любили мед і знали, яким способом без шкоди для себе забрати його у бджіл. Бджолиний мед використовувався людьми як продукт харчування та як сировина для виготовлення багатьох ліків – прополіс (бджолиний клей), віск, мед, бджолина отрута, маточне молочко тощо. Перші згадки про мед простежуємо у працях грецького історика Геродота, який стверджував, що скіфи продавали грецьким містам-колоніям велику кількість меду та воску. Перші відомості про пасічництво знаходимо в Нестора Літописця, та у хроніках літописця Галла, де йшлося про багаті слов'янські землі, звідки вивозили хутро, мед, віск.

Як зазначає Уляна Мовна: «В архаїчних міфологічних системах різних народів світу, *мед* фігурував як ритуальний символ з широким семантичним спектром» [7, 93]. У звичаєво-обрядовій системі українців лексика бджільництва займає особливе місце. Найчастіше використовували *мед* в різдвяно-новорічних обрядах і не лише. Його вживали й в інших випадках, а саме: «Коли народжувалася дитина, його додавали до першої купелі. Теплою ситою годували не тільки немовлят, але й породільниць – щоб сили відновились і молоко в матері прибувало. Коли ж помирала людина, то робили обов'язкову ритуальну поминальну страву – коливо (канун), яке первинно називали «мед»» [11, 236].

Мед у давній культурі українців був особливо цінним продуктом, адже: «якщо хтось позичав гроші або якусь важливу річ у сусіда чи родича, то давав своєрідну клятву – «Ставлю на мед», «Роблю заставу на мед»» [10, 49]. «*Мед* посідав важливе місце у святкуванні календарних урочистостей – різдвяних (мед і кутя з медом на Святий і Щедрий вечір, обходи господарства з медом, дівочі ворожіння), великодніх (приворожування парубків медом, посвячення меду у церквах) та ін. (освячення меду на Маковія, Спаса, андріївська калита з медом, зажинкові «учти з медом»). Знакова функція меду яскраво виявлялась і в сімейних обрядах – народинах (у першій купелі немовляти, на хрестинах), весільному дійстві під час заручин, заводин, вінкоплетин, вінчання (зустрічі молодих хлібом-медом, або самим медом), весільного бенкету тощо, де він символізував солодкість подружнього життя й ідею родючості, здоров'я та багатства» [6, 331]. «На 30 квітня, – зазначає Василь Скуратівський, – припадає невеличке, але вельми пошанівне святце серед пасічників – святого Зосима. Він, як відомо, вважався покровителем бджіл... Фіналом пасічницького сезону, зви-

чайно ж, був перший Спас, якого в народі називали «медовим», що припадає на 19 серпня» [10, 48].

Згідно з етимологічною довідкою, номен *мед* походить від старослов'янського слова *медь* «мед». Глумачний словник сучасної української мови подає два значення лексеми *мед*: 1) густа солодка маса, яку бджоли виробляють з нектару квітів; 2) легкий хмільний напій, виготовлений з цієї солодкої маси [12, Т. 4, 662].

За своїми смаковими властивостями *мед* є солодка і приємна на смак рідина, і тому для українців вона символізує щось дуже приємне, принадне, те, чого прагнуть усі. Зокрема, ця символіка відбита у низці ФО з компонентом «мед»: *ідуть як мухи до меду* – ‘збираються, приваблені чимось’ [18, 98], *кортить як меду полізати* – ‘дуже хочеться’ [18, 90], *летіти / полетіти (налетіти і т. ін.)*, *як мухи на мед* – ‘охоче поспішати куди-небудь з намірами одержати задоволення, насолоду і т. ін.’ [13, 335], *як меду полізати* – ‘щось дуже принадне, бажане’ [13, 669], *(коли) мед, то і ложкою* – ‘вияв надмірності в чому-небудь і занадто’ [13, 481]. Семантику фразеологічної одиниці *(коли) мед, то і ложкою* можна пояснити тим, що *мед* як смачну та корисну речовину старалися витратити дуже економно, оскільки діставалася вона господарям довготривалим і важким трудом. Надмірність у чомусь виражає й семантика ФО *передавати / передати куті меду* – ‘перевищувати норму, міру в чому-небудь або перебільшувати що-небудь’ [13, 493]. У центрі фразеологізму два слова-поняття – *кутя і мед*, ужиті в образно-смысловому смислі «щось дуже приємне смачне», але з’язані дієсловом *передати*, вони називають ознаку негативного змісту – несумісність [4, 342].

З пасіками та їх господарями народ пов’язував уявлення про втішне і сите життя. Наприклад, *як (мов, ніби і т. ін.) у меду* перев. зі сл. *бути, жити* – ‘у достатках, у розкошах’ [13, 384], *як мед пити* зі сл. *жити* – ‘дуже добре, в достатках, заможнo’ [13, 504]. Зовсім протилежне значення мають ФО: *не з медом* – ‘нелегко, погано комусь живеться’ [16, 165], *ні мед ні кутя* кому і без додатка – ‘кому-небудь тяжко, погано і т. ін.’ [16, 481], *меду ніхто нині не лиже* – ‘нікому не поводитьься зовсім добре’ [16, 386]. Абсолютне задоволення життям переживає людина, коли говорять, що її *(і) медом не годуй* – ‘нічого більше не треба комусь, хто-небудь дуже задоволений чимсь’ [13, 180].

У той же час іронічний фразеологізм *скуштувати меду* означає ‘зазнати чого-небудь (звичайно неприємного) на власному досвіді, відчути щось самому’ [13, 823]. Також життєвий досвід відображає семантика фразеологізму *вхопити (захопити) шилом патоки (меду)* – ‘азнати невдач’ [13, 165]. Останній можна пояснити тим, що *мед* виступаючи смачним і принадним продуктом харчування вхопити на шило просто неможливо, що й зумовлює невдачу.

Продовжуючи характеристику ФО з компонентом «мед», необхідно відзначити, що «з усіх смакових відчуттів найбільш яскравим і послідовним у мовній картині світу є уявлення про солодкий смак як найприємніший для людини» [14, 40]. Ще у староукраїнській мові лексема *мед* із значенням «солодка речовина» стала набувати переносного значення ‘солодка, неправдива мова’: «медь бо каплетъ отъ оустъ жены блудьны» [5, 90]. У фразеологічних конструкціях української мови *мед* символізує облесливість, нещирість: *говорить як медом мастить* – ‘підлещується,

говорить приємно' [18, 90], *лити медові речі* – 'говорити облесливо, неширо і т. ін.; підлещуватися до когось' [13, 336], *мазати медом речі* (слова і т. ін.) – 'говорити облесливо; підлещувати до когось' [13, 459]; *мазати медом (по губах)* – 1) 'говорити комусь що-небудь приємне (переважно з корисливою метою); 2) викликати в кого-небудь почуття задоволення радості, втіхи (переважно похвалою, лестощами)' [13, 459], *обливати / облити солодким медом* кого – 'говорити щось дуже приємне комусь-небудь; улещувати когось' [13, 451], *з медом на вустах* – 'який неширо говорить комусь приємні речі; облесливий, неширий' [13, 384], *з медом та з маком промовляти* – 'неширо, облесливо говорити' [13, 482]. Зокрема, у фраземі *з медом та з маком промовляти* бачимо поєднання лексем *мед* і *мак*. Подібний зв'язок цих слів є вмотивованим самим життям, оскільки мед та мак були основними інгредієнтами, які додавали у ритуальні страви, зокрема у кутю, пироги. Можливо й на основі того, що як і мед, так і мак поліпшували смак страви, виник вище зазначений фразеологізм, який має значення облесливо, неширо говорити.

Народною мораллю щирість завжди віталась, а лицемірство засуджувалось, але виражається це делікатною формою, де справжня натура особи приховується за такою принадною та приємною речовиною як *мед*: *з медом на вустах* – 'облесливий, неширий' [13, 481], *укусить і меду дасть* – 'неширий, фальшивий у своїх вчинках, словах' [13, 735]. Навпаки позитивну семантику виражають такі ФО: *наносив як мухи меду* – 'про дбайливу, хазяйновиту людину' [18, 98], *(і) не заманити медом* кого – 'не звабити, не спокусити кого-небудь ніякими принадами' [15, 312].

Фразеологічні одиниці переважно характеризують ті діянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з психічними процесами людини, її індивідуально-психологічними особливостями. Зокрема, в українській мові маємо такі ФО, що відображають психологічний стан особистості: *не мед* [13, 384], *ні мед ні кутя* – 'кому-небудь тяжко, погано і т. ін.' [13, 383], *не до меду йому тепер* – 'йому так гірко на душі, що ніяким медом не засолодиш' [16, 386]; *мов медом по губах мазнули* кого 'від почутого у когось виникає почуття надії, задоволення, радості і т. ін.; приємно комусь' [13, 364].

Також апелюють *мед* уживають у структурі численних порівнянь та фразеологічних зворотів, де він позначає характеристику перебігу подій, виконання намірів; дії, що є успішними чи ні: *як по меду* 'легко, добре виходить' [18, 90], *і на меду знайдеш біду* – 'приходить до сварки та бійки' [16, 386], *на меду знайшов собі біду* – 'на меду в шиночку сподобав собі дівку і оженившись з нею побачив, що вона пиячка' [16, 386]; *хоч медом масти кого* уживається при протиставленні в значенні: 'як не догоджай комусь, як не задовільняй чийсь бажання, а результат буде протилежний' [13, 369], *влити в бочку меду (в мед) ложку дьогтю* – 'зіпсувати що-небудь якоюсь незначною, але неприємною дрібницею.

Власне смакові властивості та процес споживання їжі відображають такі ФО: *добрий як з медом* – 'дуже смачний' [18, 90] *годі з медом і язик з'їсти* – 'хоч дуже смачний' [16, 385], *не всьо медок, що солодке* – 'буває й цукрене, а буває таке, що гіркий смак по собі лишає' [16, 385]; *допався як*

муха до меду ‘дуже жадібно їсть або п’є’ [18, 97], *допався як циган до меду* – ‘дуже жадібно їсть або п’є’ [18, 159].

Характеристика процесу переміщення та часових проміжків представлена такими ФО: *ідуть неначе в мед* – ‘дуже повільно рухаються’ [18, 90]; *медові дні* (жарт.) ‘щасливий час, найкраща пора в чомусь’ [13, 209], *медовий місяць* – ‘початок подружнього життя’ [13, 398]. Побутування фраземи *медовий місяць* пов’язане з певною традицією використання медового продукту українцями. Василь Скуратівський зазначає: «Сучасні дослідники вважають, що вислів походить від щасливого інтимного життя молодят. Якась частка істини в цьому, звичайно, є. Але первісно цей період називався «медовим» тому, що було за непорушний звичай щовечора ставити біля молодої пари, коли вона лягала спати, кухоль розведеного з водою меду. Робилося це насамперед з практичною метою. Як правило, на цей період здебільшого припадає перша вагітність молодої жінки. Цим, власне, й зумовлювався звичай вживати майбутній матері медову ситу, котра позитивно впливає на загальний стан організму і зачаття» [11, 273].

У другому значенні лексему *мед* використовують для найменування напою безалкогольного (*сита, ситиця* ‘мед, розведений водою, або медовий відвар на воді; здавна використовується як традиційний безалкогольний напій’ [12, т. 9, 206]) чи слабоалкогольного (*мед, медуха, медовуха, медівка, медівочка, мед-вино, мед-пиво, мед-горілка* ‘медовий хмільний напій, виготовлений із бджолиного меду з додаванням запашних цілющих трав’ [1, 655]).

Як легкий хмільний напій *мед* (*мед-вино, мед-горілка*) вживався ще з праісторичних часів. На веселих учтах князя Володимира Великого *мед* споживали у великій кількості, про що свідчить вислів самого Володимира: «Руси єсть весельє пити, не можемо без того бути» [3, 358]. Звідси й маємо фразему: *мед-вино (мед-горілку) пити (кружати)* – ‘бенкетувати, гуляти, розпиваючи різні напої’ [3, 358].

Отже, в українській мові апелятив *мед* вживається у структурі численних фразеологічних зворотів, які відбивають різні аспекти людського життя, побудовані на народних спостереженнях і виражають національну специфіку, через яку постає менталітет народу.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [редкол. О. С. Мельничук (головн. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 3: Кора – М / [укл. : Р. В. Болдирев та ін.]. – 1989. – 552 с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 704 с.
4. Кононенко В. І. Символи української мови : монографія / В. І. Кононенко. – 2-ге вид. доп. і переробл. – К. ; Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2013. – 440 с.
5. Крижко О. А. Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII – початку XVIII століття (назви їжі, напоїв, продуктів харчування) : дис. на здобуття наукового ступеня канд.

- філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Крижко ; Бердянський держ. пед. ун-т. – Бердянськ, 1997. – 220 с.
6. Мала енциклопедія українського народознавства / [за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. С. Павлюка]. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – 832 с.
 7. Мовна У. В. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX–XX століття) : монографія / У. В. Мовна / НАН України, Інститут народознавства. – Львів, 2006. – 208 с.
 8. Пилипчук С. М. Галицько-руські народні приповідки : пареміологічно- пареміографічна компетенція Івана Франка / С. М. Пилипчук. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 219 с.
 9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. Селіванова. – К.; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
 10. Скуратівський В. Кухоль меду / В. Скуратівський // Пасіка. – № 1–12. – 1998. – 120 с.
 11. Скуратівський В. Т. «Я Вас, бджоли, благословляю...» / В. Т. Скуратівський. – К. : Техніка, 2005. – 320 с.
 12. Словник української мови : у 11 т. Т. I–XI. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
 13. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. – К. : Наук. думка, 2003. – 1098 с.
 14. Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Н. И. Сукаленко. – К. : Наук. думка, 1992. – 164 с.
 15. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [за ред. Л. С. Паламарчука]. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с.; Кн. 2. – 980 с.
 16. Франко І. Галицько-руські народні приповідки [Електронний ресурс] / І. Франко // Етнографічний збірник. – 1901. – Т. 2. – 486 с. – Режим доступу : <http://elib.nplu.org/view.html?id=135>.
 17. Щербакова Н. В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Щербакова. – Х., 2002. – 18 с.
 18. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х., 1993. – 176 с.

The article presents the analysis of the phraseologisms with the component «honey» in the Ukrainian language. The prospects of development of the research of the phraseological units with different components in semantic and ethnocultural dimensions are found out. The stratum of the Ukrainian phraseologisms with the component «honey» is defined and its semantics is analyzed on the background of ethnic culture.

Keywords: *phraseological unit, ethnoculture, semantics, internal form of phraseologism, symbol.*

БОЙКІВСЬКИЙ ГОВІР У ХУДОЖНІЙ МОВІ ГРИГОРІЯ ЦЕГЛИНСЬКОГО

У статті досліджено використання фонетичних та граматичних особливостей бойківського говору у художніх текстах Григорія Цеглинського; розглянуто лексичні діалектизми, використані у його драматичних творах, які передають специфіку мовного колориту, притаманного західному варіанту тогочасної літературної мови.

Ключові слова: бойківський говір, діалектизм, західний варіант літературної мови, лексико-тематична група, мовна норма.

Григорія Івановича Цеглинського по праву варто віднести до числа імен визначних просвітницьких діячів, культурно-громадських подвижників українського духовного відродження кінця XIX – початку XX ст.

Григорій Григорієвич (псевдонім Григорія Цеглинського) народився в сім'ї міського службовця у місті Калуші. Початкову освіту здобув у рідному місті. Навчався в гімназіях Коломиї, Станіслава. Після студій у Станіславі (1874) Г. Цеглинський їде до Відня, де вивчає класичну і слов'янську філологію, стає членом студентського товариства «Січ». Завершивши навчання (1879), молодий учитель приїздить до Львова й розпочинає тут свою педагогічну, громадську та літературну діяльність.

Григорій Цеглинський жив і працював у час творення в Україні нової української літературної мови, формування якої відбувалось в контексті впливу на неї територіальних діалектів. Рідний для письменника бойківський говір яскраво представлений у його працях. Більшість драматичних творів Цеглинського писалася безпосередньо для сцени й несла в собі актуальні та животрепетні для того часу суспільно-моральні й національно-виховні ідеї. Ці п'єси, комедії, на думку І. Франка, були зародком «оригінального галицько-українського репертуару», а їх автор «відразу посів майже винятково керівне становище у справах театру», став «головою літературного руху старшого табору галицьких українців народовців» [6, 51].

Мова персонажів творів та мова автора відображає тодішню галицьку літературну мову з виразними бойкізмами. Григорій активно вникав у всі сфери життя, працював і творив серед бойківчан, тому діалектні елементи в мові його творів були цілком природними.

Із бойківських діалектних фонетичних рис вкажемо на такі.

Після губних приголосних на місці загальноукраїнського голосного *i* виступає *и*: *То єсть: садок вишневий, річку журкітливу; левади зелені, гори цвигучі – правда?* (Аргонавти, с. 74); *Та просим сідати на хвилиночку. Може папироску ?* (Аргонавти, с. 35); *Зараз скажу винести з пивниці* (Соколики, с. 12); *Кастор і Полюкс (витають) ся з Язоном опісля з Софроном* (Аргонавти, с. 38).

Це явище простежується і в словах іншомовного походження після звуків, що входять до так званого правила дев'ятки, а саме – д, т, з, с, ц, ж, ш, ч, р: *Питаю, бо мені станції треба* (Аргонавти, с. 24); *Одну доньку і одну сироту на вихованю. Кваліфікація доньки: Русі коси, сині очи, / Святи ніхто не хоче* (Аргонавти, с. 32); *Декорация. Сцена представляє*

комнату заїздного дому, з дверми головними в середині, бічними праворуч (від **публики**) (Аргонавти, с. 3).

Під впливом приголосного **p**, голосний **i** переходить часто в звук **u** [5, 81]: *Мирский, за ним **Порфирий** (входить головними)* (Аргонавти, с. 2); *А ту ще тая **консистерия, консистерия*** (Аргонавти, с. 29).

Чимало слів демонструють відсутність протетичного приголосного **v** перед голосними **o** та **y**: *Кажу вам, такий плач бисть і риданіє во Ізраїли, що цербери не в силі всіх повикидати на **улицю*** (Аргонавти, с. 17); *Они мене за двері викинули, то єсть, викинути не викинули, але сказали: йди собі* (Соколики, с. 21); *Коби хоть кому було **угля** скинути* (Тато на заручинах, с. 14).

На місці **a** будь-якого походження після м'яких приголосних і шиплячих незалежно від наголосу виступає **e**: *Я до вас маю **прошене**, панове* (Аргонавти, с. 51); *З **піднесенєм** заслони музика грає, Язон проводить танцями* (Аргонавти, с. 44); *Справді при вас можна прийти до **пересь-відчене**, що питомець – то **нещастє** в родині* (Аргонавти, с. 25).

Ця фонетична особливість характерна і для онімної лексики: *А щоб тєс **Поділе** нікому і не снилось. Добре то сказано: **Поділе** – то безділе* (Аргонавти, с. 8); *Перебрів **Підгіре, Покуте**, збушував лемків, бойків, в кінци на Поділю опер ся* (Аргонавти, с. 7).

У місцевому та давальному відмінках іменників середнього роду на місці **a** після м'яких приголосних і шиплячих виступає **y**: *Та подумайте, если би ви тоті гроші, що тепер даєте єму, мали по **весілю** для себе, якими би ви були панами, якими дуками?* (Аргонавти, с. 24); *Одну доньку і одну сироту **на вихованю** маю* (Аргонавти, с. 32); *Коропінський тонкий у смішно елегантнім **вбраню*** (Шляхта ходачкова, с. 12).

Яскраво відбиті діалектні фонетичні варіанти літературних слів, які ілюструють зміни в системі приголосних.

Звук **z** часто репрезентується іншим дзвінким – **ж**: *Знаєте, я бачив вже **ріжні** п'явки, хоч сам не досьвідчав* (Аргонавти, с. 23); *А **железниця** чейже тисячі не коштує* (Аргонавти, с. 25); *Ану, йди тепер до якого вуйка, хоть феника **пожичать*** (Аргонавти, с. 18); *От так: свого не має, то й **пожичає*** (Аргонавти, с. 4).

Ряд слів ілюструє пом'якшення приголосних **z, ц, с** перед губними **i, я**: *Засьвічують оба живенько до папироски* (Аргонавти, с. 35); *Се економічна руїна цілого **свьяцєньства*** (Аргонавти, с. 24); *Ти ще не маєш такого **досьвіду** як я* (Аргонавти, с. 24); *Вдоволений з себе **сьпіває*** (Аргонавти, с. 8).

Характерною рисою для бойківського говору є вставний **й** у середині слова: *Вкінци не буде иньшої ради, як до них **пійти*** (Аргонавти, с. 7); *Діє ся акт I. в **мійскім** готели, акт селі у о. Мирского* (Аргонавти, с. 3).

Це явище відбувається й у словах на позначення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників та прислівників, де ці форми творяться із додаванням суфікса **-ійш-**: *А дивив ся кожний що **найяркійшим** зором, лебедів що **найзвучнійшим** голосочком* (Аргонавти, с. 57); *Маю средство **напєвнійше, найуспішнійше** і неминуче проти всякої слабости* (Соколики, с. 13).

Мова героїв творів Григорія Григорієвича ілюструє відсутність подвоєння приголосних у формах іменників середнього роду: *Не розумієте, яке нам щастє приносите своїм ласкавим загощенєм* (Соколики, с. 37); *Я від нашого подружа ні кроком не поступив у товариства* (Соколики, с. 30); *Страшно, страшно! Прийдець ся перед часом робити завіщанє* (Соколики, с. 10), а також в похідних дієслова *лити*: *Ласка божя на мене злялась* (Аргонавти, с. 91); *От виляв бідачисько чорнило з великого поспіху* (Шляхта ходачкова, с. 24).

Риси бойківського говору, відбиті в прозових текстах Цеглинського, стосуються не тільки змін у фонетичній системі, а й граматичної будови. Це зокрема такі.

У місцевому відмінку однини іменників усіх трьох родів та у давальному відмінку чоловічого та середнього родів автор вживає закінчення – *и*: *Йди хутко, скажи Прокопови змазати наші імена на таблиці* (Аргонавти, с. 26); *Але що ви даєтесь ссати такій п'яці, такому опиреві, се сором, ганьба, се економічна руїна цілого св'ященства!* (Аргонавти, с. 24); *Ти родила ся в чепци, Анно!* (Соколики, с. 45). Це закінчення характерне й форм називного та знахідного відмінків множини: *Я за такі речі тебе дуже люблю* (Соколики, с. 33); *Русі коси, сині очі, / Сватати ніхто не хоче* (Аргонавти, с. 32).

В іменниках на позначення множинності речей та істот, а також парних предметів у знахідному відмінку простежуємо закінчення – *ий*: *Біжуть оба на перебій, відтпихаючись коло дверей* (Аргонавти, с. 6); *Дякуйте, не дякуйте, а він за братом взяв що лише 20 тисяч готівки, а коний, волів, коров, телят вже й не число* (Аргонавти, с. 32); *Ще заповідий не було, вони вже з перешкодами спішили* (Соколики, с. 64); *О, ні, дякую, Аннунечко, спійшу до дітний* (Соколики, с. 65).

У формах давального відмінка особові займенники *я, ти, він, вона, воно* у бойківських говірках мають енклітичні форми. Так, у творах Цеглинського займенник *він* у давальному відмінку замість *йому* має форму *му*: *Шкода було з Николаєм битись, можна му було відступити* (Аргонавти, с. 6); *Ні, поки життя мого. Марійка (затикає му рукою уста)* (Аргонавти, с. 95).

Простежується також уживання усіченої форми займенникового прислівника *тут* – *ту*: *Нічого нам, ласкава добродійко не хибує. Нам ту як в небі* (Аргонавти, с. 46).

У галузі словозміни в мові творів Григорія Цеглинського наявні редуplikовані діалектні форми вказівних займенників: *Ось тото, як се сказати, гм?* (Аргонавти, с. 3); *Я єго ту зараз приведу. Позбирайте-ж живо тоті лахи* (Аргонавти, с. 34). Займенник *тото* є омонімним із вказівною часткою, яка поширена в більшості бойківських говірок.

Вказівні займенники *той* і *та, ті* мають варіанти *тамтой, тамта, тамті*: *Перейдеш до тамтої св'їтлиці* (Аргонавти, с. 65); *Видите пані префектова, добродзійко: він каже, що тамтих виборів горлав за префектом, а йому за тес...пишик* (Шляхта ходачкова, с. 10).

Цей, ця, це виступають у формах *сей, ся, се*: *Не вжеж ви думаєте, що се втаїть ся?* (Аргонавти, с. 35); *Чи вас се коштує що? Ви мені нічого не винні* (Аргонавти, с. 23); *Акиндине, від сего певно нічо не добудем. Йди хутко, скажи Прокопови змазати наші імена на таблиці* (Аргонавти, с. 26).

Означальний займенник *кожний* має форму *кождий*, яка систематично проявляється в усіх відмінках: *Вона кождому помагає, прошу пана, тільки треба вміти зробити, то не кождий потрафить* (Соколики, с. 6).

Заперечний займенник *жоден* виступає у формі *жаден*: *Але що такого, що жадного вуйка не видко? Бувало оден наперед другого товпить ся...*(Аргонавти, с. 15).

Числівник *один* має форму *оден*, а *обидва* – усічений варіант *оба*: *Ось трапив ся оден клерик і той дияволу в зуби* (Аргонавти, с. 6); *Там мабуть нічо більше не роблять, лиця в карти грають. Майстер вам оден в другого, хоть концерти давай* (Аргонавти, с. 8) *Оба біжуть проти себе, обіймаючись цілують ся тричи* (Аргонавти, с. 9).

Форми вищого і найвищого ступеня прикметників утворюються за допомогою суфікса *-и*: *Бачиш, серденько, низше колін лехтіло, а висше – ціпеніло* (Соколики, с. 5); *Вже Марійка сто раз красаи* (Аргонавти, с. 86); *Воньміте й на коліна припадіте, (бере обох й веде близше публіки)* (Аргонавти, с. 17).

У творах Цеглинського засвідчено такі форми прислівників, які є характерними для бойківського говору, як: *'перше'* в значенні *'давніше'* – *Тому вислухайте перше всего, а потім посвідчите* (Шляхта ходачкова, с. 54); *'завсіди'*, що означає *'завжди'* – *Я про тебе завсіди пам'ятаю* (Соколики, с. 33); *'наоколо'* у значенні *'навколо'* – *До гуляючих прилучають ся еще 4 парп і відтанцьовують раз наоколо сцену* (Аргонавти, с. 44); *'небавом'* у значенні *'незабаром'*, *'скоро'* – *Най нині обід готувить, і так їй небавом господинею стати* (Соколики, с. 46); *'далій'*, що вживається у значенні *'майже'* – *Анна вже має дочку далій на виданю* (Соколики, с. 33), *'навспак'* із значенням *'назад, у зворотному напрямі'* – *Все мабуть в світі іде навспак* (Аргонавти, с. 8), а також прийменників *'місто'*, який виражає відношення заміни, заміщення, обміну – *Тато сказав слово і панна місто обергавзеровою стала поліцайкапральновою* (Шляхта ходачкова, с. 11); *'межи'*: *Та не знати, де було шукати межи міщанами!* (Тато на заручинах, с. 8); *Я вам скажу, мамуню. Вона призвичаєна все в покоях межи панами* (Тато на заручинах, с. 18); вигуків – *'засі'* – *Перепрашаю вас, панове браця. Франя моя донька, вам до неї засі!* (Шляхта ходачкова, с. 29); часток *'ачейже'* та *'чейже'*, що означають *'може, може-таки'* – *Ачейже не завдаш мені такого стида перед цілим селом* (Шляхта ходачкова, с. 110); *А Желізниця чейже тисячі не коштує* (Аргонавти, с. 25).

Система дієслівних форм у драматичних творах Григорія Цеглинського також зазнала змін під впливом бойківських діалектів.

Говірковими є широковживані скорочені форми дієслів теперішнього часу 3-ї особи однини на зразок *являєсь, маєсь*: *Хто їх тепер бідних поратує? (мацаєсь по кишенях) я приніс вам рахунки, мої панове!* (Аргонавти, с. 28); *Бувало, Господи, чоловік лиш покажесь, — то протовпитись годі, розступом стають вуйки пейсаті, непейсаті, всілякі* (Аргонавти, с. 7).

Серед дієслів спостерігаються залишки старих часових форм: давні форми дієслова *бути* в теперішньому часі – *Ти воістину єрей єси по чину* (Аргонавти, с. 37); *Єсть там хто?* (Аргонавти, с. 8); *бути* в аористі – *Кажу вам, такий плач бисть і риданіє во Ізраїлі, що цербери не в силі всіх повикидати на улицю* (Аргонавти, с. 17); атематичні дієслова в теперіш-

ньому часі – *Що-ж тепер задумуєш? Бог вість. На разі я приїхав з вуйками побачитись* (Аргонавти, с. 13).

Постпозитивне вживання зворотної частки *ся* в дієслівних формах ілюструють такі приклади: *Славно, все як з платка вєть ся* (Аргонавти, с. 36); *Справте – ж ми ся добре* (Аргонавти, с. 35); *Для того й даром напудив ся* (Аргонавти, с. 21).

Чимала кількість бойківських діалектних рис, відбитих у драматичних творах Григорієвича, стосується лексики.

Режисер і постановник драматичних творів Григорія Цеглинського Г. Лужницький говорив, що хоч автор за своїм характером, вдачею, родом діяльності не був сатириком у справжньому розумінні цього слова, проте його комедії «є комедіями типів, він свої персонажі брав з нашого життя 80-х рр., але він їх не викривлював у сценічному дзеркалі, він не робив з них механічних фігур. Його «Шляхта ходачкова» чи його «Соколики» живуть ще посьогодні в закутинах нашого краю, та й сьогодні ще можна зустріти «Аргонавтів», для яких посаг є «золотим руном», сатиричні комедії автора мають свій неповторний чар, свіжість, жвавість і легкість, і тому вони «такі рідні й такі близькі, як тільки й можуть бути нам... портрети наших близьких і дальших кривних [2, 54].

Зважаючи на тематику драматичних творів, лексичні діалектизми у творах Цеглинського стосуються передовсім номінацій об'єктів побуту, вони «виступають маркерами художньоозначуєвих реалій, за допомогою яких художня мова моделює й репрезентує колорит» жителів Бойківщини [1, 61].

У художніх текстах Цеглинського лексико-тематична група, яка містить діалектні номінації на позначення об'єктів одягу, матеріалу, з якого він виготовляється, та супровідних речей представлена такими бойківськими діалектизмами: *сукмана* – 'верхній чоловічий одяг', *кучма* – 'бараняча зимова шапка': *Максим убраний з проста... в сукману в кучмі на голові* (Тато на заручинах, с. 6); *сурдут* – 'чоловічий верхній двобортний одяг з довгими полами, відкладним коміром і широкими лацканами': *Ріжнимось хиба тим, що одні ходимо в сурдутах, другі в сукманах* (Тато на заручинах, с. 11); *шпенцер* – 'куртка': *Як я тобі подобаю ся в сім шпенцерику з хвостиками?* (Тато на заручинах, с. 27); *кафтан* – 'плащ, приталений у поясі, нижче розширений клинами, які називають колами': *Даруйте, браця, але ходила в спідничці, кафтануку, як Бог приказав* (Шляхта ходачкова, с. 44); *пантофлі* – 'м'які, кімнатні туфлі без закаблуків': *Шкаралупка входить з лівого боку, пообв'язуваний, в пантофлях, часто покашлює* (Соколики, с. 5); *вахляр* – 'віяло': *Пшепльонтальська (віючи ся вахлярем). Ах який сонух!* (Тато на заручинах, с. 22); *куферок* – 'чемодан з дощок або фанери': *Язон (хороший, поставний, трохи вже підтоптаний) за ним Прокіп (з куферочком в руках)* (Аргонавти, с. 6); *мошонка* – 'гаманець': *Я вам скажу, коли? (рішучо) Сила я вам винен? (виймає мошонку і ховає по хвили назад)* (Аргонавти, с. 21).

Із номінацій хатніх речей, меблів, начиння, побутових дрібничок використано діалектні найменування *фотель* – 'крісло': *Світлиця в домі Шкаралупки. Канапа, фотелі дуже вигідні* (Соколики, с. 5); *Ах! (кидаєсь на фотель і заслонює ся руками)* (Тато на заручинах, с. 27); *табакерка* – 'коробочка для тютюну, переважно нюхального': *Отже, табакерки не треба підносити* (Соколики, с. 20); *кольонська вода* – 'парфуми': *Тай ко-*

льонська вода заносить оковитою (Соколики, с. 21); *ліхтарня* – ‘ліхтар’: *Настуня виходить із правих дверей з ліхтарнею в руках* (Соколики, с. 12).

Можна виділити тематичну групу номінацій психічного стану людини, здоров'я, хворіб та недуг: *слабостія* – ‘хвороба, недуга’: *Не знаю, коли вже мені вдасться слабостию втихомирити* (Соколики, с. 27); *гостець* – ‘ревматизм’, *жовтачка* – ‘хвороба Боткіна’: *А вже не кажу про гострець, жовтачку, уроки* (Соколики, с. 9); *гісторії* – ‘істерика’: *Дитина дістає спазми, конвульсії, гісторії* (Тато на заручинах, с. 21).

Досить численною є група діалектних слів, ужитих у драматичних творах Цеглинського, із абстрактним значенням: *офук* – ‘погроза’: *Шкаралупка з великим офуком* (Соколики, с. 79); *хосен* – ‘користь’: *Ой, пані свахо: з тої телички хосен невеличкий, видите, хто взяв куницю?* (Тато на заручинах, 21); *романець* – ‘молитва або молебень до Богородиці’: *То ремунда, як його батько. Мій – як ціпок хлопчина, і до танцю і до романцю* (Шляхта ходачкова, с. 30); *сопух* – ‘сморід’: *Ах який сопух! Яка задуха!* (Тато на заручинах, с. 22); *Мають вже таку натуру... таку, що як зачують в покою сопух* сукмани або кожуха, зараз дістають удари в голову, спазми, невральгію (Тато на заручинах, с. 16); *закрутенія* – ‘плутанина; метушня’: – *А тої рахунки потривають аж годину? – Коли не довше, дитинко, – то страшна закрутенія, і годі самій раду дати* (Соколики, с. 47); *першина* – ‘новина’: *Вибір – то найтяжча хвиля в житті жєничини. І вправді – який вибір, таке жите. То не першина мені...* (Соколики, с. 50); *шницель* – ‘тонка відбивна чи посічена котлета’: *Йї Богу очі видеру, як поверне, окропом попарю, на шницлі посічу!* (Соколики, с. 68); *вінованє* – ‘придане, посаг’: *Мужичани, Іван Мирский. Вінованє єго: Поля 18 моргів, луки 1,5 морга...*(Аргонавти, с. 31); *фрасунок* – ‘журба, турбота, співчуття’: *Бідна йїмость! Не мало на кого звалитися та на неї! Максим. Та бо то дійсно фрасунок. Щоли ще була така здорова* (Тато на заручинах, с. 18); *Ха! А вже найбільший фрасунок, що ті гроші були на справунок* (Аргонавти, с. 29).

Варто виділити ще й групу бойківських діалектизмів, освоєних художньою мовою Цеглинського на позначення назв осіб з оцінним значенням. Тут переважають номінації з негативною конотацією: *псотниця*, *збитошниця*, *ре мунда* (кавалерійська кобила), *скнира*, *гишхта*, *дундик* (ледача людина), *збуй* (розбійник), *люципер*, *ворохобник*, *продайник*: *Ей, ти псотнице ледаца!* (Соколики, с. 7); *Шкаралупка, грозячи пальцем, ей, ти збитошнице!* (Соколики, с. 7); *Сховайся, пане браце, зі своїм Кузьмою! То ремунда, як його батько* (Шляхта ходачкова, с. 30); *То старий кавалер, скнира, все скулений* (Соколики, с. 9); *Ми не гишхта, щоб побачивши периу лішу спідничку зараз заручатись* (Аргонавти, с. 48); *І ви дались такому дундику в поле вивести?* (Аргонавти, с. 95); – *Кого-ж то, пані, префект замордував? – Ох панство моє солодке: свою власну дочку одиначку! А збуй, а люципер, а Нечепурович!* (Шляхта ходачкова, с. 37); *Тут вискакують збуї, відбирають косу, мене в плечі бух, – я упав, гадаю собі: кінець тобі Валюсю!* (Шляхта ходачкова, с. 48); *Стілько у вас шляхти, і що на хребті плахти, а при тім повстанці, бунтівники, ворохобники* (Шляхта ходачкова, с. 113); *Ви продайник, зрадник! ви... Юда ісаріонський!* (Соколики, с. 61). З позитивним забарвленням – трапляються

рідше *штудер* – про кмітливую людину: *О штудер! Штудер!* (Тато на заручинах, с. 23).

Окрему групу бойківських діалектизмів становлять локативи, серед яких: *ваше ці, їймость, єгомость, фрасуню, моспане, паннунце: Дякую, ва-шеці! Він навіть частувати ся забирає* (Шляхта ходачкова, с. 42); *О, душе була рада! Ленська їймость, дай їй Боже здоровля* (Тато на заручинах, с. 19); *А кождий кричить: єгомость, єгомость, може вам що треба?* (Аргонавти, с. 7); *А фрасуньку, мій нещасливий!* (Соколики, с. 30); *А не оглядав я ти, моспане, чи де з подальша був?* (Шляхта ходачкова, с. 49); *Прошу паннунці, чось Ксеня прийшла* (Аргонавти, с. 76).

Бойківська діалектна лексика драматичних творів Григорія Цеглинського представлена не лише іменниками. Значна частина лексикону його художньої мови – це іншочастиномовні номени. Вражають багатством і різноманітністю бойківські діалектні дієслова. Їх можна поділити на такі лексико-семантичні групи:

а) дієслова руху: *іматися* – ‘чїпатися’: *Шкаралупка імаєть ся за живіт! Правда! правда!* (Соколики, 20); *фантувати* – ‘брати речі в заставу’: *Луці хату сфантували за якісь довги* (Аргонавти, с. 12); *відступати* – ‘предавати, віддавати у власність’: *Я не відступив вже би своєї нікому* (Соколики, с. 25); *Она зложилась вчєра з Марійкою, що коли Марійка відступить єї своє майно, всі горячі серця ваші склонять ся до неї* (Аргонавти, с. 94), але це слово вживається ще й у значенні ‘віддалятися від когось чи чогось’: *Тому і для того я, для збереження чєсти і крови шляхоцької даю тобі свого Валєнтого, і маєш його хоч і зараз (відступає)* (Шляхта ходачкова, с. 30);

б) дієслова релятивної семантики: *негодувати* – ‘виявляти огиду, незадоволення до чогось’: *Настуня виходить із правих дверей з ліхтарнею в руках і йде в головні дрєрі – по дорозі негедує* (Соколики, с. 12); трапляються й похідні від цього слова – *негодованя*: *Максим (з негодованєм) Збожеволіла стара! Тато на заручинах, с. 14); негодуючи*: *Маріянна (негодуючи). Пан префект, пан префект! Хиба ви не знаєте, що йому все милїше, чим гонор...* (Шляхта ходачкова, с. 7); *дуфати* – ‘надїятись’: *Замість робити та продумувати, та ратувати один другого, бо однакова віра і однака нам мова, дуфают на свої гонори та на якогось месїю, що має прийти та вернути колишні привілеї* (Шляхта ходачкова, с. 23); *фукати* – ‘кричати, дорікати комусь’: *Юрія з порога оглядає смутно довкола всю сьвітлицю. Офукєтьєся й скоро біжить пересунути до печи столик* (Соколики, с. 28); *гирити* – ‘марнувати’: *Але памятай, лісничий рахує на мої гроші, то дулю з’їсть. Не на панів я гирив цілий свій вік* (Тато на заручинах, с. 9); *пипнати* – зневажливе ‘возитися з чимось’; *Набігаєш ся коло него, напитаєш ся, а він тобі опісля – шістку* (Аргонавти, с. 3); *кптити* – ‘глузувати’: *Кумай не кумай, а се лиш роздумай: закнули ви з хлопа раз, другий раз негарзд!* (Тато на заручинах, с. 27); *марикувати* – ‘нарікати’: – *Та самі ви сказали, що він – проти нас – Та бо він собі марикує трохи* (Шляхта ходачкова, с. 9); *гороїжитися* – ‘ставитися звисока’: *То лише молодий гороїжить ся, а старий – як мала дитина* (Соколики, с. 50);

в) дієслова стану, процесу: *терпїти* – ‘хворїти’: *Ви може терпите на ревматизм?* (Соколики, с. 51); *подаватися* – ‘падати духом’: *Пані префектові, добродїйко, не подавайте ся* (Шляхта ходачкова, с. 9); *мишкувати* – ‘слідкувати за кимось’: *А то ще до тої ще доброї чарівниці, що то свого чоловіка виправила на той сьвіт, а тепер за другим мишкує* (Соколики,

с. 72); *заздрити* – ‘побачити’: *Всього ні, але таки децю заздрів* (Соколики, с. 23); *борикатися* – ‘битися’: *Настуня (борикаючись із ним на порозі правих дверей) Не пуцу!* (Соколики, с. 73); *вивчасуватися* – ‘відпочити’: *Треба було зістати в ліжку і як належить вивчасувати ся* (Соколики, с. 6);

г) дієслова ментальних та соціальних дії суб’єкта: *застановлятися* – ‘задумуватися’: *Я над тими годами застановляв ся – условія маю великі. Я передовсім бажаю: хорошеньку!* (Соколики, с. 15); *раїти* – ‘радити’: *Зараз же готов женитися. От нарайлиб яку: ви вже жонаті, вам легше знайти* (Соколики, с. 15).

Різноманітну за семантикою групу бойківських діалектизмів, використаних у комедіях Григорієвича, становлять прикметники. Серед них виділяються ті, які вказують на ознаки істот стосовно їхнього зовнішнього вигляду, характеру, поведінки, психічного стану: *фудульний* – ‘гордовитий, зарозумілий’: *А дав би тоє Господь, най би я хоч раз показала тій фудульній дамі, що й я зумію бути панєю* (Шляхта ходачкова, с. 40); – *А що гірше, панство любе, ласкаве: вона сама хотіла. – Сама хотіла? Така гонорна, така фудульна?* (Аргонавти, с. 37); *штудерний* – ‘хитрий’: *Ну як ви штудерні, дивись* (Аргонавти, с. 5); *зіритований* – ‘знервований’: *Видите, яка з’іритована?* (Тато на заручинах, с. 25); *запоадний* – ‘ретельний, дбайливий’: *От подружив ся і я був з мужичкою, царство їй небесне, і гаразд нам було, бо господиня запоадна, роботяща, що й нині ще живу з її зажитку* (Шляхта ходачкова, с. 23); *юрний* – ‘гордий’: *Пантелеймон найюрніший з них* (Соколики, с. 50); *скулений* – ‘зігнений, згорблений’: *То старий кавалер, скнира, все скулений* (Соколики, с. 9) та на ознаки предметів за матеріалом, з якого вони зроблені: *шалінова* – ‘вовняна хустка з квітами’: *А хто насміхав ся найбільше з твого рижового капелюха на Різдвяні свята – хто з твоєї шалінової хустки на Великдень?* (Шляхта ходачкова, с. 39).

Григорій Цеглинський використовував у творах і діалектні службові слова та вигуки *вправді*, *аки*, *передше*, *пст*, *ігі*, *преч*, *спасибіг*, *прецінь*: *Земля тота не пливе вправді молоком і медом аки Ханаан, за тов криє в утробі своїй богато; золоте руно, аки вторая Кольхида* (Аргонавти, с. 40); *Комната в домі Мирского, пристроєна звичайним ладом. На середині, під задною стіною канапа, перед нею столик і фотелі. Двері, як передше* (Аргонавти, с. 79); *Пст! в тім бачите самі як!* (Соколики, с. 14); *Пст, панотчику, ані слова!* (Аргонавти, с. 34); *Ігі! счезни!* (Тато на заручинах, с. 18); *А може й справді? Ігі! бодай і не сніло ся!* (Тато на заручинах, с. 18); *Не дивувала ся б молодому, що то виходить на те, але такій – най ся преч каже!* (Соколики, 69); *Спасибіг, пані свахо!* (Тато на заручинах, с. 10); *Та спасибіг за ласку!* (Аргонавти, 34); *Вони ж прецінь по шляхоцьки ходять... побачите!* (Тато на заручинах, с. 23).

Художня мова Григорія Цеглинського фіксує низку бойківських фразем та приказок:

варакухті до патини! – ‘про людину, яка не знається на своїй справі’: *Тріска (до Розумовського). Ти вибери собі, з наших, пане браце, котрого хочеш Розумовський. Не можу, панове! Рура (виступаючи рішучо). Коли так, панове браця, коли сей перешиванець поневіряє не тільки гонором нашим, але й синами нашими, то чіп той, хто віддасть на нього завтра голос! Варакухті до патини!* (Шляхта ходачкова, с. 23);

скинути угля – ‘обряд очищення від недобрих поглядів, думок інших людей’: *Пійдихоть ти Олено, коли молоді розженихались. В сам час вибрались, коли мама хора. Пійди Олено, може дійсно треба угля скинути?* (Тато на заручинах, с. 17);

масти Федя медом, а Федь Федьом! та *багато фуми, тай мало парфуми!* – ‘про безрезультатну справу’: *Ходи, стара, вже по сім не забагнась тобі панства більше. Мاستи Федя медом, а Федь Федьом!* (Шляхта ходачкова, с. 29); *Осип: Не журіть ся татуню. Щось і ваші дадуть! Максим: Багато фуми, тай мало парфуми* (Шляхта ходачкова, с. 33);

дибати на віно – ‘претендувати на чийсь спадок’: *Він гуляка, довго-роба, грошетрата. Єму не о серце ходить, він лиш на віно батькове дигає* (Аргонавти, с. 88).

Отже, мова драматичних творів Григорія Цеглинського фіксує низку рис бойківського говору на різних рівнях лінгвальної системи. Багато із цих мовних форм у творах автора розглядаються як діалектизми лише з погляду норм сучасної української літературної мови, тобто вони використані не як стилізаційний засіб, а як нормативний компонент західного варіанту літературної мови.

Література

1. Грещук В., Грещук В. Діалектне слово в тексті та словнику : монографія / Василь Грещук, Валентина Грещук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2015. – 372 с.
2. Лужницький Г. Передмова / Лужницький Г. // Кара совісти: Народна драма в 4-х діях // Цеглинський Г. – Львів, 1938.
3. Матвіяс І. Варіанти літературної мови / І. Матвіяс. – К., 1998. – 162 с.
4. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 1012 с.
5. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / Франко І. Я. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 27. – С. 44–56.
6. Цеглинський Г. Аргонавти / Григорій Цеглинський. – Львів, 1898. – 96 с.
7. Цеглинський Г. Соколики / Григорій Цеглинський. – Джерзі Ситі, 1918. – 85 с.
8. Цеглинський Г. Тато на заручинах / Григорій Цеглинський. – Джерзі Ситі, 1916. – 29 с.
9. Цеглинський Г. Шляхта ходачкова / Григорій Цеглинський. – Львів, 1911. – 85 с.
10. Цеглинський Г. Твори / Григорій Цеглинський. – Львів : НТШ, «Надсяння», 2003. – 256 с.

The present article deals with the phonetic and grammatical peculiarities of Boyko dialect on the basis of Hryhoriy Tsyhlynsky works; lexical dialectal words used in his dramatic works that show the ethnic specific features which were typical to the west part of the Ukrainian literary language's variant of that times are considered in this paper.

Keywords: *Boyko dialect, dialecticism, Western Ukrainian variant of the standard language, lexical-thematic groups, language norm.*

УДК 81'36: 821.161.2

Іванна Вакалюк

СИНТЕТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КРАТНОСТІ ДІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО)

У статті охарактеризовано синтетичні засоби вираження кратності дії в поетичній мові Ліни Костенко, визначено їхні функціонально-семантичні ознаки. Встановлено особливості синтетичної репрезентації семельфактива, мультиплікатива та дистрибутива.

Ключові слова: кратність дії, синтетичні засоби, ітератив, семельфактив, мультиплікатив, дистрибутив.

У сучасній функціональній граматиці усталився погляд на кратність як функціонально-семантичну категорію (ФСК), що є структурним елементом аспектуальності (див.: [16]). Водночас сьогодні визнають, що кратність має іншу природу, тобто належить сфері акціональності [1, 104–129]. Це об'єктивно, оскільки в основі акціональних ознак дії лежать семантичні складники якості та кількості; саме вони формують диференційну ознаку дієслова – частиномовну семантику тривання (дієвість). Натомість аспектуальність базується на видовій парадигмі, значення якої статичне, виражає результат [там само, 119]. Диференційна семантика аспектуальності і акціональності відображена у термінах: «асті – дія (ago, egi, actum – робити, діяти); aspectus – вигляд» (див.: [1, 116]).

У нашому дослідженні дотримуємося погляду, що кратність має акціональний зміст. Акціональні ознаки дієслова, що узагальнені в його семантиці дієвості, об'єднує категорія інтервалу [1, 128]. Окремим аспектам семантики та граматичної природи кратності, типології її різновидів присвячені дослідження З. Вендлера, Б. Комрі, К. Сміта, Д. Дауті, О. Бондарка, В. Храковського, О. Бондара, С. Бронікової, С. Соколової, А. Троня, Л. Парильяк та ін.

Українська мова за своєю граматичною структурою є синтетичною. Це означає, що переважну частину граматичних значень виражають афікси [3, 3]. І. Вихованець трактує поняття «синтетизм» як типологічну ознаку мовної структури, що виявляється в об'єднанні в межах одного слова кількох морфем (лексичних, словотвірних, словозмінних); вчений зазначає, що поняття «синтетизм» застосовують до морфологічних форм, у яких наявні форманти, що виражають значення граматичної категорії [5, 550–551].

Засоби вираження дієслівних граем у сучасній українській мові утворюють сукупність функціонально диференційованих синтетичних та аналітичних одиниць, у якій синтетичним належить провідна роль. Формальну парадигму та граемне вираження семантики інтервалу визначають синтетичні засоби, зокрема коренева морфема, префікси, суфікси.

До типології функціонально-семантичних різновидів кратності вчені застосовують різні підходи. К. Городенська ділить усі кількісні роди дії на три підгрупи: дієслова із семантикою кратності, дієслова із семантикою інтенсивності, дієслова із семантикою розподільності [4, 238–240]. Розпо-

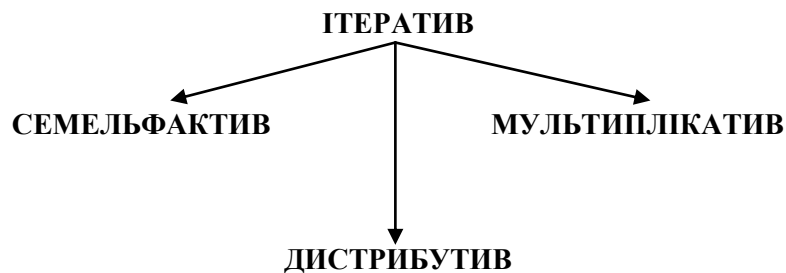
дільні дієслова відрізняються від інших різновидів кратності (семельфактива та мультиплікатива) тим, що мають облігаторну дистрибутивно-суб'єктну чи дистрибутивно-об'єктну валентність; водночас за своєю граматичною природою дистрибутивні дієслова теж кратні. Оскільки узагальненою семантикою кратності є ітерація, то дистрибутивні дії є виявом ітеративності, а не окремим типом кратності. Тому аналізуємо дистрибутивність в межах ітеративності поряд з семельфактивністю та мультиплікативністю.

В. Храковський трактує категорію кратності та визначає типологію ітеративності як «опозицію однократності / багатократності». Учений зазначає, що «семантична ознака кратності реалізується як сукупність двох пов'язаних значень: однократності й неоднократності» [16, 65–77]. З погляду семантики квантитативності, у якій розмежовуємо ітеративність та інтенсивність, ітеративні дієслова мають функціональні різновиди, представлені грамами семельфактива, мультиплікатива та дистрибутива; водночас в основі кожного із типів лежить узагальнене значення ітерації, отже, ознаки кратності виражені як повторюваність актів дії, тобто ітерація, а не як протиставлення однократності / багатократності; вказана опозиція сформована на наступному типологічному рівні.

Типологічну структуру інтервальної семантики кратності визначаємо за рівнем диференціації: узагальнена семантика ітерації (ітератив), конкретизована семантика ітерації – семельфактив та мультиплікатив, а також багатократність дії виражена як розподільність – дистрибутив.

На основі узагальненої семантики ітеративності в українській мові творяться такі різновиди кратності: семельфактив, мультиплікатив та дистрибутив.

Схематично це виглядає так:

Добираючи матеріал дослідження синтетичних засобів вираження кратності, ми враховували вживання інтервальних одиниць у текстах різних стилів. На думку Н. Іваницької, співвідношення синтетичних і аналітичних форм і конструкцій варіюється залежно від стилю: коли в науково-технічній і суспільно-політичній літературі аналітичних структур найбільше, то в текстах інших стилів, зокрема в художньому, переважають синтетичні [9, 14]. Для аналізу синтетичних засобів вираження кратності дії обрано твори Ліни Костенко; дієслово, вживане в поетичному мовленні, набуває додаткових функціонально-семантичних ознак; це дає змогу більш повно охарактеризувати функціонально-семантичне навантаження синтетичних засобів вираження кратності.

Носіями семи ітеративності здебільшого постають суфікси; префікси здатні диференціювати семантику кратності суфіксальних ітеративних

дієслів. Ітератив виступає як неозначена кратність, вказуючи на те, що дія виражає квантитативність моментів (актів) у процесі розгортання. У «числотому» вигляді ітеративність представлена непродуктивним словотвірним типом, у творенні якого беруть участь суфікси *-а* (*-я*), *-ва*-, *-ува*- (*-юва*-) [13, 44]. Ітеративні дієслова із цими суфіксами є найбільш уживаними в мові творів Ліни Костенко. Наприклад: «*І Ви казати до діда – а дід човгикав по хаті...*»; «*дівчатка гойдаються в зеленому гіллі*»; «*Коваль кує, не втомиться клепати...*»; «*Тесав граніт розпечений, твердий...*»; «*А ми з Володькою стрибали з шовковиці...*»; «*Вколисана в ніч, тобою омита, хитає мене серед білого дня...*»; «*Вже там хіба лише зозуля, нема кому вже й накувати літ...*»; «*Довкіл наверстувався торф'яник...*»; «*і слізьми поливають, і букви прийнялись...*».

Варто зазначити, що ітеративні суфікси *-а* (*-я*), *-ва*-, *-ува*- (*-юва*-), прозоро виражають значення кратності у дієсловах власне дії: «*Чимчикує із раю репресована Єва...І трюхикає вслід «поражонний в правах» Адам...*»; «*Як тяжко стукать у чужі оселі...*»; «*Ішли повз нього ритуальним кроком, когось топтали, кидали груддя...*». У дієсловах на позначення стану чи процесу ітеративність чітко не експлікована: *спати*, *думати*, *обговорювати* і под., водночас імпліцитно виявлена семантичною структурою дієслова, визначеною характером дії чи процесу та дериваційною мотивацією: *спати* від *соніти*, *думати* – ‘чергувати, змінювати у свідомості думки, обговорювати’ – по черзі брати слово у розмові.

У дієсловах, що водночас виявляють характер дії і процесу («*Сидів би грек у хаті й коло хати поміг би жінці діток колихати...*»; «*Вивчали скрипку всю до міліметра...*»; «*Хтось завжди зазирає у вікно...*»; «*Найкращі кабальєро кружляли її в танці...*») чи стану («*За ними слідом хлипає хлоп'я...*»; «*Я прокидаюсь, серце калатає...*»; «*Душа гортає тисячу причин...*»), ітеративні суфікси виявляють синкретизм (вказують і на кратність, і на тривання чи на тривання без семантики ітерації) [1, 164]: «*А по дашку прозорі веранди ходили, то доці, то голуби...*» – сполучники *то...то* актуалізують кратність дії. Таке явище зумовлено синкретизмом самих дієслів, що позначають дію-процес чи дію-стан; станова дія зорієнтована на тривання, а не на кратність дії.

Менш уживаними є дієслова з ітеративними суфіксами *-и*-, *-і*-: «*Крилами били, пера губили, голови сизі низько хилили...*»; «*Плювалися циганки, сміялися а Папуші, - ну, що це за циганка?*»; «*І, може, лише анемічна дама не гострить кігті на неї в куточку...*»; «*Стріляли з лука, билися мечами...*»; «*Він, може, змалку марафони бігав, траву на стадіоні толочив...*»; «*Зелений став жабами жебонів...*».

Дієслова із суфіксами, які не мають прямої (безпосередньої) ітеративної функції, виявляють ітеративність у контексті, що містить інформацію про кількість суб'єктів чи об'єктів дії, які вказують на повторюваність виконання: «*Цікава білка струшує лушпинки...*».

Ітеративну дію може виражати суфікс *-от*-; «семантичною особливістю суфікса *-от*- є те, що цей афікс рідко виступає самостійним ітеративізатором та поєднується зазвичай із суфіксами *-а*-, *-і*-, які часто вживаються в паралельних дієслівних формах, однак додають до загальної семантики основи різні відтінки, які відповідно по-різному передають ха-

рактер ітеративної дії» [13, 63]. Отже, суфікси *-oti-*, (*-ota-*) утворюють похідні із значенням неодноразово повторюваної дії. На це вказує й І. Ковалик: «Дієслова з суфіксами *-ota-*, *-oti-* передають «ритмічно-повторювану дію» [10, 16]: «*Євнухи дріботіли, халатами тріпотіли, наказ той ледве пролопотіли...*». Ці ж суфікси, приєднуючись до дієслів, мотивованих вигуківими основами або звуконаслідувальними словами, виражають значення міри вияву дії, частоти її повторюваності: «*Були б у нього, креміль-ноженята, ото вже б гупотіло по ланах!...*».

Крім афіксів-ітеративізаторів, ітеративна семантика представлена і фразеологізмом *накивати п'ятами*, що означає: 'Утекти, швидко виїхати куди-небудь, залишивши місце проживання' [15, 525]: «*Рябенький цуцик п'ятами накивує...*».

У поетичному мовленні Ліни Костенко значення однократності часто виражено спеціалізованим суфіксом *-ну-* (*-ону-*), яке протиставлене за способом та засобом творення усім іншим формам інтервалу [1, с.163]: «*Коліску моря вітер коліхнув...*»; «*Ну, так, звичайно, грюкнуло вікно...*». Вживаючись у безпрефіксних дієсловах суфікс *-ну-* (*-ону-*) вносить відтінок раптовості, моментальності: «*З державної руки сипнули їм пшона...*»; «*У кожен яр шугнуло по Сибілі...*»; «*Старий здригнувся – хтось торкнув зненацька його плече...*». Семантика семельфактивності ускладнена відтінками несподіваності, раптовості, отже має образно-стилістичне забарвлення. Так, у прикладі «*Ішов, не спіткнувся, по цілому світі...*» формальне вираження семельфактивності вказує, що ліричний герой пройшов свій життєвий шлях, не схибивши. Семантику однократності представляють і дієслова, утворені від звуконаслідувальних вигуків: «*І раптом някнув кольоровий кіт...*»; «*Муркнув Кіт у чоботях, поклонився і зник. Засміялася миша. Позіхнув домовик...*».

В окремих працях вчені зазначають, що неспеціалізованими засобами вираження однократності можуть бути префікси [14, 257]; префікси (*в-*, *з-*), вживаючись із спеціалізованим суфіксом *-ну-* (*-ону-*), можуть увиразнювати семантику однократності, однак у прикладах «*О третій ночі - або і в чотири – вона згоріла...*»; «*Тепер куштую цвіт з галузки – струшу росу...зломлю стебло...*»; «*Тож наведуть возів стонадцять хмизу, ввіткнуть меча та як підпалять знизу...*» форманти *в-*, *з-* вжиті із іманентно одноактними діями не є самостійними засобами разовості дії.

Мультиплікативність в межах дієслівної словоформи в українській мові виражають префікси *по-*, *попо-*, *під-*, *від-*, *ви-*. Для експлікації мультиплікативна необхідна додаткова вказівка на багатократність дії, для вираження дистрибутива – на розподільність дії. Мультиплікативна дія багатократна іманентно (внутрішня ітерація) і протиставлена дистрибутивній дії, яка багатократна зовнішньо, через розподіленість за суб'єктами чи об'єктами [1, 165]. Наведені префікси виражають значення повторної (подвійної) ітерації: наприклад, дієслова з формантом *по-*: *рубати* – ітеративна дія, *порубати* – повторювана ітеративна дія: «*Хрести порубали на дрова, не гнівайтесь на людей – війна...*». Або: «*і на моє високе підвіконня каштани білі квіти подають...*»; «*Пливе гречин, весельцем попихається...*»; «*Сидить собі поет пописує...*».

Виразником багатократної повторюваної дії в досліджуваному матеріалі виступає префікс *ви-*: «*Русалки виглядали із річок...*»; «*Вітри вигравали в тростині дзвінкий ритурнель...*»; «*Міцного квасу випили по*

дзбану...»; «Чомусь бегемоти **випивали** річку цюліта...»; «вона з віконечка **вигулькує**, ніяк не вимовить: «Ку-ку»»; «Вистрибом **вибігали** діти надвір, топтали бузковий верес, трусили на голови хвоц...».

Мультиплікативну функцію можуть виконувати префікси *від-*, *від-*: «Раби і слуги **підкидали** хмиз...»; «бо хтось **підкручує**, **підкручує** залізні вуса чаклуна...»; «Щебече птах. Сміється сажотрус, аж на плечі **підстрибує** драбинка...»; «Той самий чад, ті ж самі казани, лиш інший диявол дрова **підкидає**...». Об'єктне значення префікса *від-* тісно пов'язане з часовим: він указує на повторно виконувану дію [14, 255]: «Кожне покоління **відкоркує** своє шампанське...»; «Ой, живу, впівголоса, впівсили. **Відкладаю** щастя – на коли?...».

Прозоре мультиплікативне значення має і префікс *при-*: «На буреломах сходять мухоморчики, яскраві **приміряють** ковпачки...»; «Хто після тебе пройде по лісах, вогонь **притопче** босими ногами?...».

Периферію синтетичних засобів вираження мультиплікатива становлять префікси з подвійною інтервальною функцією, які у полісуб'єктних предикатах забезпечують вказівку на мультиплікативність разом з іншим значенням інтервалу в предикатах мовлення, звучання, руху та дії, а також стану та процесу. Засобами вираження мультиплікативної семантики є фазові префікси: «На стелі дощ **наплямкує** вже плямку...»; «Сам собі **насвистує** в свисток...»; «**Возводив** храми себто **цілий рік**...». Окрему групу становлять дієслова з префіксом *про-*, який також надає похідним семантичної ознаки 'певний час': «доці **програють** по городах гаму...»; «Три дні тебе, три ночі вітчим твої **пропивав**...». Семантика починального префікса *за-* накладається на мультиплікативне значення основи, при цьому кратне значення основи не втрачається і таку модель можна схарактеризувати як початок повторюваної дії, тобто як таку фазову точку, що є відправною для подальшого розвитку кратної дії або завершальною: «...аж склади скла і порцеляни **задеренчать** їм од крещендо...»; «На ристуванні Чортик позіхнув і, опустивши дзеркальце блискуче, **затарабанив** ратичками стиха...»; «Віки з віками в небуття **відцокали**...».

Дія багатьох суб'єктів або її спрямованість на велику кількість об'єктів є розподільною, або дистрибутивною. На виконання дії багатьма або всіма суб'єктами вказують подвійні префікси, серед яких *пов-*, *пови-*, *повід-*, *поз-*, *поза-*, *пона-*, *пооб-*, *понід-*, *попере-* тощо, поєднуючись із дієсловами різноспрямованого руху [4]. Н. Мединська називає префікси *по-*, *пере-* словотворчими [12], однак дистрибутивність є граматичним значенням, їхня словотворча функція накладається на граматичну. Порівняймо: дієслово з префіксом *пере-* (*переписати*) має словотворче значення, означає 'зробити наново дію', але водночас в поєднанні із поліоб'єктністю (*переписати усі прізвища*) *пере-* вказує на повторюваність. В одному випадку *пере-* виражає словотворче значення, в іншому – суто граматичне. Використання кожного з формантів зумовлене особливостями актуалізації того чи того чинника у вираженні семантики. Спеціалізованим засобом вираження дистрибутивної семантики є префікс *по-*. Найвиразніше виступає в дієсловах з подвійними і потрійними префіксами: «Він скрізь по хатах **по-написував** мат...»; «**Порозпрягали** хлопці коні та й полягали спочивать...»; «**То** ти в очі туркам вилаєш іслам. **То** ти **пообсмалюєш** борода

послам...» – в останньому прикладі актуалізують значення кратності сполучники *то...то*.

Семантика розподільності виразно простежується й у тих випадках, коли дієслова з префіксами *по-*, *пере-* мотивуються безпрефіксними дієсловами зі значенням дії, спрямованої на декілька об'єктів або виконуваної кількома суб'єктами: *«дивився в шкельце, наче кібець, гостро, і поціляв у гвинтики й зубці...»* – множинність об'єктів; *«На що тих древлян і вбивати? – самі себе перетопчуть...»*; *«Порозпрягали хлопці коні та й полягали спочивать...»* – множинність суб'єктів.

На синтетичному рівні дистрибутивні однопрефіксні предикати більш-менш однозначно виражені дієсловом з префіксом *пере-* [1, 168]: *«Ти, як туру, переставляєш везжі і двигаєш в походи королів...»*; *«Час великий диригент, перегортає ноти на тютюрі...»*; *«Якщо наука потребує жертв, – чому ж не вас вона перековтала?!»*. Однак формант *пере-*, на відміну від префікса *по-*, акцентує увагу на черговості поширення дії на кожен об'єкт зокрема: *«Я ж їх перевішаю, я ж їх переріжу, я ж перед ними на коліна стану...»*.

Прозоро виражає дистрибутивну семантику префікс *роз-* у дієсловах конкретної дії: *«Ти розплітаєш мислі і косу...»*; *«Присунься ближче. Я тобі зубами твої ремінні пуга розгризу...»*.

Виразником дистрибутивної семантики є префікс *ви-*. Крім значення повторюваності дії, для нього характерне і розподільне значення [14, 254]: *«Лиш дідок старесенький, кропив'яний, блискавки визбирує в траві...»*; *«і посивілі хмари висмикує Бог з бороди...»*.

Експлікація полісуб'єктності чи поліоб'єктності синтаксично не є необхідною ознакою мультиплікатива, однак сприяє вираженню актів дії, компенсуючи відсутність морфем, зокрема, у безпрефіксних дієслівних формах: *«...наш господар чіпляє на нас рум'яні бутафорські плоди...»*.

Варіанти префікса *о-* / *об-* мають функцію додаткової дистрибуції: *«Що ж, він піде, сліпий, обмацувать там стовбури?»*; *«Вона мовчить, обкльовує бурульки...»*; *«То вони люблять, то вони не люблять. То всяк тебе ще й брудом облива...»*.

Аналіз матеріалу показав, що структура кратної квантитативності є такою: недиференційована кратність дії виражена як узагальнена семантика ітеративності; семельфактивність, мультиплікативність та дистрибутивність репрезентують диференційовану квантитативність у значеннях конкретизованої кратності дії. Таким чином, похідні дієслівні грами із квантитативною семантикою творяться за допомогою компактної групи афіксів. Особливістю одиниць з такими формантами є різноплановість значень їх основ. Синтетичні засоби, приєднуючись до дієслівних основ, по-різному модифікують значення. У сучасній українській мові вживається порівняно небагато префіксів та суфіксів, які самостійно спеціалізуються на вираженні значень означеної та неозначеної кратності.

Варто вказати, що найбільш продуктивно передають ітеративність похідні із суфіксами *-а-*, *-ва-*, *-ува-* (*-юва-*), утворення похідних з префіксами *по-* та *пере-* виявляється за допомогою контексту, що експлікує повторюваність або необмеженість виконання дії. Семельфактив у структурі квантитативних предикатів творить опозицію усім іншим формам інтервалу. Спеціалізованими маркерами однократності є суфікси *-ну-* (*-ону-*);

похідні, утворені за допомогою префіксів *в-* (*ві-*), *з-* репрезентують семантику однократності тільки в окремих ситуаціях.

Типовими формальними показниками мультиплікативного значення є префікси *по-*, *ви-*, *під-*, *від-*, на квантитативне значення яких може накладатися семантика фазовості. Основними афіксами із дистрибутивного значення є префікс *по-*, *пере-* та подвійні префікси; префікси *роз-*, *о-* / *об-* виконують функцію додаткової дистрибуції і поєднують це значення з різними темпоральними значеннями. Менш численну групу становлять похідні дієслова, які виявляють означену / неозначену кратність не ізольовано, а в певному оточенні (або контекст інформує про невизначену повторюваність дії, або грамеми-конкретизатори вказують на неоднократність виконання дії).

У процесі історичного становлення всієї системи дієслів із семою кратності закономірним є виникнення, схрещення і нашаровування різних засобів. Отже, дієслівні афікси здатні передавати різні відтінки квантитативної семантики.

Література

1. Барчук В. М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис : [монографія] / В.М. Барчук. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 416 с.
2. Вендлер З. Сингулярные термы / Вендлер З. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1982. – Вып. 13. – С. 203–236.
3. Вихованець І. Р. Аналітизм у граматичній структурі сучасної української мови / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 3–8.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсарі, 2004. – 398 с.
5. Вихованець І. Р. Синтетизм / І. Р. Вихованець // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 550–551.
6. Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір / К. Г. Городенська // Словотвір сучасної української мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 285–313.
7. Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 20–30.
8. Дубова О. А. Семантична спеціалізація синтетичних і аналітичних форм (визначення тенденцій) / О. А. Дубова // Наукові записки. Вип. XX. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – С. 9–18.
9. Іваницька Н. Л. Аналітизм формально-граматичної структури речення / Н. Л. Іваницька // Науковий часопис Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова : нова серія. – К., 2006. – Вип. 2 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – С. 12–17.
10. Ковалик І. І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами : дис. ... канд. філол. наук / Ковалик Іван Іванович. – Львів, 1949. – 190 с.
11. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.

12. Мединська Н. М. Структура семантичного поля дієслів багатократної-дистрибутивної і розподільної дії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Мединська Н. М. – К., 2000. – 21 с.
13. Париляк Л. І. Структура функціонально-семантичного поля ітеративності в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Париляк Лілія Іванівна. – Івано-Франківськ, 2008. – 216 с.
14. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / В.М. Русанівський // Словотвір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.228–284.
15. Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – Т. I. – 528 с.
16. Храковский В. С. Типы грамматических описаний и некоторые особенности функциональной грамматики / В. С. Храковский // Проблемы функциональной грамматики / отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1985. – 198 с.

The article discusses the synthetic means of expressing multiplicity of action in the poetic language of Liny Kostenko and indentifies their functional semantic characteristics. The author analyzes the synthetic representation of semelfactives, multiplicative and distributives.

Keywords: *multiplicity of action, synthetic means, iterative, semelfactive, multiplicative, distributive.*

УДК 811.161.2+811.112.2:81'367.5

Леся Солюк

МОДАЛЬНІ ДІЄСЛОВА В СИСТЕМІ МОДАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (З НІМЕЦЬКИМИ ПАРАЛЕЛЯМИ)

У статті досліджено модальні дієслова як формальні лексико-граматичні засоби вираження модальності. Встановлено типологічні особливості модальних дієслів на матеріалі української мови (з німецькими паралелями), а також визначено вплив модальних дієслів на інтенцію предиката.

Ключові слова: модальні дієслова, модальність, пропозиція, об'єктивні та суб'єктивні модальні відношення, інтенції, предикат, модальний предикатив.

Багатоплановість семантики категорії модальності, різноманітність засобів її вираження, множинність співвідношень між формою та змістом у процесі мовленнєвого функціонування дають підстави схарактеризувати цю категорію як одну зі складних та суперечливих. Зосередження уваги на її вивченні підтверджено численними роботами українських та зарубіжних учених, до яких належать В. Адмоні, Ш. Баллі, О. Беляєва, Й. Буша, В. Бондаренко, А. Бондарко, В.Виноградов, Є. Булига, Ю. Левицький, Н. Мерзлякова, Р. Мюллер, Л. Фрідман, Г. Хельбіг, Є. Шендельс, У. Енгель. Щодо засобів, що є репрезентантами категорії модальності, погляди дослідників і до сьогодні є суттєво відмінні. Метою статті є аналіз модальних дієслів як засобу вираження суб'єктивної модальності в українській мові (з німецькими паралелями) і визначення їхнього впливу на інтенційні властивості предиката в реченні. Об'єктом аналізу виступають модальні дієслова в структурі речення. Предмет дослідження – аналіз семантико-синтаксичних функцій модальних дієслів у вираженні лівої та правої інтенції предиката у висловленні.

У сучасних дослідженнях категорії модальності надано функціонального характеру. Залежно від засобів вираження реальності й ірреальності виокремлено об'єктивну й суб'єктивну модальність [3, 462]. У германістиці Г. Хельбіг та Й. Буша дефінують категорію об'єктивної модальності як спосіб представлення відношень між суб'єктом речення та дією, вираженою інфінітивом (можливість, необхідність, дозвіл, заборона, бажання тощо). Суб'єктивну модальність науковці трактують як спосіб, яким мовець виражає ставлення до позначеної дії, перш за все через його оцінку реальності дії (припущення тощо) [6, 131]. Суб'єктивна модальність – внутрішньо-синтаксична категорія, яка виступає складником фактичного змісту речення, передає не властивість позначуваного, а позначуване реченням. Основні значення суб'єктивної модальності (можливість, необхідність, бажання) відносяться до семантичної сфери потенційності. Найбільш поширеним засобом вираження суб'єктивних модальних значень є модальні дієслова [2, 32].

Репрезентанти модальних значень указують на можливість, бажаність, необхідність дії, процесу, стану. З-поміж них в українській мові вирізняють форми модальних дієслів (*могти, вміти, бажати, воліти, прагнути, хотіти, сміти, намагатися, мусити, мати*) або прикметниково-діє-

слівні елементи з модальним значенням (*спроможний, здатний, схильний, рад, зобов'язаний, змушений, ладен, повинен*). Допоміжні модальні дієслова функціонують як зв'язки й передають власне-дієслівні категорії, зокрема власне-дієслівну категорію часу та граматичну категорію способу. Науковці вважають ці компоненти «перехідними одиницями між аналітичними синтаксичними морфемами і словами» [1, 125]. Якщо роль модального модифікатора виконує елемент прикметникового типу, то предикат включає зв'язку *бути* як додатковий засіб вираження категорій часу або способу, оскільки модальні предикативи таких формальних показників не мають. Імпліцитний вияв компонента *бути* пов'язаний зі значенням теперішнього часу. Подібні структурно-семантичні особливості характерні й для співвідносних із предикатами односкладних речень. Наприклад: *Вона неймовірно заспала, в неї злипаються очі, вона ніяк не може розплющити їх і прокинутись* (К.Москалець); *Адже любов такому нещасному потрібна лише як мета, до якої він мусить іти в повній самотності* (І.Роздобудько); *Повертатися до Жаночки з поганою новиною нехотілося* (Л. Дашвар); *Я не відчуваю зв'язку між листям і корінням, а він же повиненбути* (Л.Дашвар).

У сучасній німецькій мові релевантне місце серед засобів вираження суб'єктивної модальності займають модальні дієслова *dürfen, können, sollen, müssen, wollen, mögen*. Виокремлено також типомодальних відношень, які передаються іншими засобами. Дослідники схарактеризували дієслова *sein, haben, scheinen, brauchen* як дієслова у функції способів (поруч з модальними дієсловами). Е. Шендельс наводить ряд синонімів модальних дієслів: *wünschen (sich), begehren, den Wunsch haben, Lust haben, brauchen (nicht), vermögen, (es) nötig haben, die Möglichkeit haben, imstande sein, außerstande sein, wissen, verstehen, fähig sein, bemüht sein, gezwungen sein, willig sein*, ідіоматичні конструкції з *sein* *haben* [5, 416]. Сучасні германісти Г. Хельбіг та Й. Буша виділяють «модифікуючі» дієслова, які близькі до модальних: *bleiben, brauchen, scheinen, kommen, pflegen, wissen, bekommen, beliebt, drohen, gedenken, suchen, verstehen, haben, sein* [5, 736]. Все більше звернуто увагу на дієслова, які здатні виконувати ті самі функції, що й модальні. Перелік таких дієслів поповнюється. Водночас наголошено на відносному характері подібності цих дієслів із традиційними модальними: в семантиці, синтаксичній функції, здатності сполучатися з інфінітивом.

З позицій семантики модальні дієслова з суб'єктивною модальністю поділяються на дві групи: модальні дієслова, які виражають припущення, та модальні дієслова, що передають чуже твердження, яке неможливо спростувати, довести його правильність за відсутності точнішої інформації [5, 121]. До першої групи дієслів, які виражають припущення, в українській мові належать *могти, мусити, здаватися*; у німецькій – *dürfen, müssen, mögen, können*. Крім модальних дієслів, репрезентантами семантики невпевненості, припущення в українській мові виступають модальні синтаксеми (*бува, видається, здається, видно, ймовірно, мабуть, може, напевно*). Цей тип модальних синтаксем, пов'язаний з ірреальним значенням передбачуваності, виступає еквівалентом модальних дієслівних предикатів *здаватися, припускати, сумніватися*, що структурують головну частину складнопідрядного речення. Порівняймо: *За давнім повір'ям, через каглу до хати могла залетіти нечиста сила* (В.Шкляр). Компоненти

ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) директив. Модальна синтаксема могла конденсує в собі помірне припущення, ймовірність того, що могло відбутися. *Його послухати, то моя дружина мала б бути дуже щасливою*. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) особа-каузатор (яка має словесний вплив). У цьому висловленні модальна синтаксема вказує на ірреальність. У реченні *Вона мусила, напевно, довгими ночами виливати свій біль в подушку* (Л.Дереш) спостерігаємо дві модальні синтаксеми, перша з яких виражена модальним дієсловом, а друга – модальним словом. Модальне дієслово у поєднанні з модальним словом підсилює рівень достовірності припущення, тобто адресант не лише припускає, він майже впевнений у меті дій суб'єкта. Проте якщо виключити модальне слово *напевно* з пропозиції, то речення констатуватиме факт: у суб'єкта щось трапилось і він мусив виливати свій біль. Якщо аналізувати це речення з погляду інтенційної структури, то його лівою інтенцією є суб'єкт *вона*, а правою – модальний предикатив *мусила*, темпоратив – *довгими ночами*, об'єкт – *свій біль*. Отже, модальне дієслово виконує функцію модального предикатива і надає реченню інтенційної потужності.

Порівняно з українською мовою, в німецькій групі модальних дієслів для вираження семантики припущення має свої особливості. Г. Гельбіх та Й. Буша вважають, що значення дієслів із суб'єктивним використанням *dürfen, müssen, mögen, können* вирізняється тим, що передає різний ступінь припущення. За допомогою цих дієслів трансформуємо твердження *Er macht immer von fünf bis sechs seinen Spaziergang* (H.Böll) (Він завжди гуляє з п'ятої до шостої), щоб виразити ці ступені: *Er mag von fünf bis sechs seinen Spaziergang machen* [= eventuell] – можливо; *Er könnte von fünf bis sechs seinen Spaziergang machen* [= möglicherweise] – можливо; *Er kann von fünf bis sechs seinen Spaziergang machen* [= vielleicht] – може бути; *Er dürfte von fünf bis sechs seinen Spaziergang machen* [= mit ziemlicher Sicherheit] – з достатньою впевненістю; *Er müsste von fünf bis sechs seinen Spaziergang machen* [= sehr wahrscheinlich] – дуже ймовірно; *Er muss von fünf bis sechs seinen Spaziergang machen* [= fast sicher, nach menschlichem Ermessen] – майже впевнений. Як бачимо, модальні дієслова надають одному і тому самому висловленню різних конотацій припущення: найнижчий рівень припущення виражає *mögen*, а найвищий рівень впевненості та точності – *müssen*.

До групи дієслів, які виражають чуже твердження, в українській мові належать дієслова *стверджувати, казати, говорити, означати*. Проте репрезентантами чужих тверджень є модальні слова (*кажуть, як мовлять, на думку*). Наприклад: *Але, як стверджує Іванча, – по фіг мороз і земля закріплена* (К. Москалець); *Але найбільш дивно, – перебивав Боб сам себе, – поводяться все ж таки японки. Кажуть, що вони здатні лікувати власною слиною* (С.Жадан); *На мою думку, немає сенсу тут більше залишатись* (Л.Дереш). До цієї групи дієслів у німецькій мові належать *sollen i wollen*. Речення *Er soll immer von fünf bis sechs seinen Spaziergang haben* виражає чуже твердження (Кажуть, він завжди гуляє з п'ятої до шостої). На відміну від дієслова *sollen*, яке вказує на чуже твердження, дієслово *wollen* репрезентує твердження самого суб'єкта: *Er will immer von fünf bis sechs seinen Spaziergang gemacht haben* (Він стверджує/запевняє, що завжди гуляє з п'ятої до шостої). Модальне дієслово *sollen* може також

виражати об'єктивну необхідність, нав'язану чужою волею, викликану чужим наказом: *Die unbekannte Stimme sagt, ich soll ihn suchen gehen* (С. Funke) (Невідомий голос каже, що я повинен йти його шукати). З точки зору інтенційної структури речення, компонентами ситуації є: агенс; дія агенса; особа-каузатор, яка дала наказ щодо дій суб'єкта.

Аспектом аналізу модальних дієслів є семантика дозволу, яку вони конденсують в своєму значенні. В українській мові пермісивна семантика представлена дієсловами *могти, дозволяти*, синтаксемами *можна, дозволь, дозвольте*. Наприклад: *У нас письменники матюкаються, а йому не можна?* (Л. Костенко) *Можна мені в цій хаті трішки поспати?* (В. Шкляр). *Але дозвольте мені, пане кошовий, спершу провідати рідних, а тоді вже порадимося, як бути далі* (В. Шкляр). До групи пермісивних дієслів, що реалізують деонтичний предикат, в українській мові залучають також *погодитися, пристати* у значенні, яке вони набувають у висловленнях типу *погодитися на те, щоб: По обіді його таки підбрала фура, водій погодився на те, щоб довести його до найближчого автовокзалу* (С. Жадан). Порівняймо з репрезентантами модальної семантики дозволу в німецькій мові – дієсловами *dürfen, sollen, können*. *Darf ich dich daran erinnern, dass du von einer ansteckenden Krankheit redest, Zaubertzunge?, sagte er. Darf ich denn diesmal erfahren, wo du hinwillst, fragte er* (С. Funke) (Чи можу я нагадати тобі, що ти говориш про заразну хворобу? – сказав він. Чи можу я знати цього разу, коли ви хочете піти? – запитав він). *Soll ich dir heute Abend zeigen, wozu die Flaschen, die Watte und all die anderen geheimnisvollen Dinge in meiner Tasche gut sind? – fragte er, ohne sie anzusehen* (С. Funke) (Чи повинен я показати тобі сьогодні ввечері, у чому користь пляшок, вати й всіх інших загадкових речей в моїй кишені? – запитав він, не дивлячись на них). Між уживанням дієслів на позначення семантики дозволу в обох мовах є суттєві відмінності. З граматичної точки зору українське *дозвольте* вимагає після себе займенника у давальному відмінку (*мені*) й адресується особі (через імператив), яка має надати дозвіл. У німецькій мові модальне дієслово *dürfen* з об'єктивною модальністю має значення дозволу і включає в себе волю іншої особи. У той час, як *sollen* позначає чужу волю як необхідність для суб'єкта, *dürfen* висловлює цю волю як можливість, як моральний дозвіл на виконання якоїсь дії. Дієслово *dürfen* в значенні дозволу замінює *können*, вживання якого є типовим для розмовної мови: *Sie können ruhig schlafen gehen...* (H. Böll) (Ви можете спокійно йти спати). Проте основне значення дієслова *können* виражає викликану об'єктивними умовами можливість: *Wir können heute baden gehen, es ist warm genug* (С. Funke) (Сьогодні достатньо тепло і ми можемо йти купатись). У значенні 'здатність' *können* передає викликану самим суб'єктом можливість. Тут йдеться про фізичні й духовні здібності суб'єкта: *Die Großmutter kann den Brief nicht lesen, sie sieht schlecht* (С. Funke) (Бабуся не може прочитати лист, вона погано бачить). В українській мові при перепитуванні щодо необхідності виконання якоїсь дії, бажаної для іншої особи, зазвичай модальне дієслово опускається: *Мені читати чи перекладати текст?* У німецькій мові у цьому випадку вживають *sollen*: *Soll ich sie hören oder meine Arbeit machen?* (E. M. Remark). Отож, модальні дієслова з семантикою дозволу відрізняються між собою в обох мовах не тільки граматично, але й різними позначеннями дозволу та модальності вияву чужої волі.

В українській мові в реченнях з можливістю чи неможливістю виконання чогось нерідко опускається дієслово *могти* (вони мені нічого не змогли зробити), а замість нього з'являються різні лексичні варіанти (вони мені все-таки нічого не зробили). Проте в німецькій мові складність чи неможливість виконання чогось, що все-таки було зроблено, відтворюється за допомогою модального дієслова *können*: *So war ich allein in der Schule, und sie konnten mir doch nichts tun* (H.Böll) (У школі я був сам, і вони мені нічого все-таки не зробили). В українському слововживанні, звичайно, можна вжити дієслово *могти*, але воно суттєво не вплине на стилістичне забарвлення висловлення і основне дієслово *робити* у формі доконаного виду вже підкреслює результативність дії (все-таки не зробили). Щодо німецької мови, то претерит знижує ефект результативності, який мовець вимушений компенсувати чи дієсловом, чи використанням синонімічної конструкції з перфектом, посиленою модальною часткою *doch*: *So war ich allein in der Schule, und sie haben mir doch nichts getan*.

При зіставленні мов знаходимо суттєву відмінність, яка стосується лексико-граматичного аспекту вираження модальності, пор.: *Вони не могли не помітити цей великий будинок!* (О.Забужко). Синтаксема *не могли не* в українській мові є репрезентантом модальних відношень із семантикою впевненості, точності думки (впевненостів тому, що суб'єкт дійсно бачив цей будинок). Еквівалентом синтаксеми можуть бути модальні слова *мусили, повинні були*. На відміну від української мови, у німецькій неможливе подвійне заперечення, і тому семантичним відповідником синтаксеми *не могли не* є конструкція *nicht umhinkönnen*. Цей еквівалент вживається з часткою *zu* перед інфінітивом: *Aber ich kann nicht umhin, Herr Präsident, unsere Freude zum Ausdruck zu bringen...* (Süddeutsche Zeitung) (Однак, пане Президенте, я не можу не висловити нашої радості...).

Модальні дієслова є модальними предикативами складниками предиката. Загальною формальною характеристикою модальних предикативів в українській мові є особливий спосіб висловлення категорії часу та способу. Час висловлюється у модальних предикативах аналітичним шляхом, за допомогою допоміжного дієслова *бути* (була, було, були), *буде* (буду, будуть). Форми допоміжного дієслова в сполученні з предикативом стають формальним показником, що висловлене в їх акцентологічному послабленні та в їх енклітичному використанні. Часові показники стоять поруч з модальними предикативами зазвичай після цього предикатива і не мають повного наголосу, порівняймо: *Вона ніколи не бачила іншого світу, в якому не треба було вставати о четвертій ранку й щоденно важко працювати* (І.Роздобудько), *Йому треба було просто не приходити, – подумав* (С.Жадан), *Йй потрібно було робити щось із фасадом, який будь-якого дня міг завалитися* (С.Жадан). Порівняймо з німецькими модальними предикативами: *Sie müssten geradeaus fahren und dann nach links abbiegen* (R.Schneider) (Вам треба було б / ліпше було б поїхати прямо, а потім повернути направо). У німецькому прикладі модальний предикатив в реченні стоїть без дієслівної зв'язки і вжитий в претериті кон'юнктива, що надає висловленню конотації ввічливості.

На відміну від української мови, де виразниками суб'єктивної модальності здебільшого є вставні модальні слова, словосполучення та

прикметниково-дієслівні елементи (предикативи) з модальним значенням, в німецькій мові основними її репрезентантами є модальні дієслова, що використовуються для вираження як об'єктивної, так і суб'єктивної модальності. Таке «подвійне» навантаження модальних дієслів становить специфіку їх вживання в німецькій мові. Метою нашого дослідження було не тільки проаналізувати семантико-синтаксичні особливості модальних дієслів, але й визначити їхній вплив на інтенційну структуру предиката. Модальні дієслова формують інтенційну структуру предиката, на основі якої створюється інтенційна структура речення. Ці дієслова виступають модальними предикативами та відкривають ліву інтенцію, яка репрезентована активним учасником дії (агенсом), і праву, яка виражається пасивними учасниками дії (пацієнсом, адресатом). У процесі дослідження проаналізовано інтенційну структуру речень та взаємодію їх семантичних компонентів. Вони організовані на ієрархічній основі, яка визначена рангом семантичних компонентів (суб'єктом, об'єктом, адресатом, інструментом, локативом).

Література

1. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Мерзлякова Н. П. Система непрототипических средств выражения субъектных модальных значений : дис. ... канд. фил. наук / Наталия Павловна Мерзлякова. – Ижевск, 2010. – 174 с.
3. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2010. – 844 с.
4. Українська мова : Енциклопедія / редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
5. Шендельс Е. И. Практическая грамматика немецкого языка / Е. И. Шендельс. – М. : Высш. шк., 1988. – 416 с.
6. Helbig G. Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht / G. Helbig, J. Buscha. – Leipzig : Enzyklopädie, 1987. – 737 s.

The article deals with modal verbs as formal lexical and grammatical means of expressing modality. There were established typological features of modal verbs based on Ukrainian language (with German parallels), and the influence of modal verbs on the intention of predicate.

Keywords: modal verbs, modality, offer objective and subjective modal attitude, intentions, predicate, modal predicate.

УДК81'37: 811.161.2

Христина Петрина

СЕМАНТИЧНІ МОДИФІКАЦІЇ АЛЮЗІЙ В УКРАЇНСЬКИХ
МОДЕРНИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

У статті проаналізовано семантичні трансформації алюзійних одиниць у художніх текстах українського модерного дискурсу. Виокремлено семантичні види алюзій на тлі процесів збереження та зміни їхнього смислового навантаження. Алюзійні елементи розглянуто як засіб пародіювання класичних текстів та переосмислення архетипів.

Ключові слова: алюзія, алюзійна одиниця, текст-реципієнт, метатекст, семантична конденсація.

Семантичний потенціал алюзійних одиниць (далі АО) займає важливе місце у формуванні тексту, оскільки експлікує закладений в ньому смисл, характеризує образ, подію, факт, відтворює задум автора загалом. У такий спосіб алюзія реалізує своє змістове наповнення на рівні контекстуальних зв'язків. Відомо, що слово живе не в системі, а в тексті, де воно включається в мережу взаємопов'язаних засобів вираження почуттів і думок [4, 31]. Внаслідок взаємодії **алюзія – текст – контекст** первинна семантика АО може зазнавати змін. Новий текст і нове контекстуальне оточення (далі КО) зумовлюють семантичний зсув первинного смислу алюзійної одиниці. Враховуючи здатність алюзій змінювати чи зберігати початкове значення, О.Б. Ярема виокремлює такі їхні види: апелятивні, трансформативні, іронічні, символічні. Апелятивні алюзії дослідниця характеризує, як такі, які в тексті-реципієнті зберігають ті самі елементи та риси і реалізують те саме смислове наповнення, що і в першоджерелі, тоді як первинне значення трансформативних алюзій зазнає змін у межах нового контексту [7]. Оскільки художній текст є функціонально-замкнутою системою естетично упорядкованих і організованих мовних засобів, а ім'я накопичує в ньому низку смислових зв'язків, складних асоціацій та конотацій, які утворюють його єдину індивідуально-художню семантику [1, 6], то алюзійні імена можна зарахувати як до апелятивного, так і до трансформативного видів. Проаналізуємо текст: *Теця читає Жюль Верна, а я вже хочу Петрарку. Щоправда моя Лаура не тягнена створений ним взірець. Та була лагідна й загадкова, а моя вже як кобра, просто сичить. Шкода, що в жінках так часто вмирає Ассоль* (Л. Костенко). Вливаючись у новий текст, взаємодіючи із його компонентами, алюзія **Лаура** зазнає семантичних трансформацій щодо першоджерела. У сонетах Ф. Петрарки знаходимо: *Благословенні будьте, день і рік, / І мить, і місяць, і місяця урочі, / Де спостеріг я ті сяйливі очі, / Що зав'язали світ мені навік!* (переклад Д. Павличка). Лексеми **сяйливий, очі, благословення** формують контекстуальне середовище образу **Лаури** в тексті-джерелі. **Сяйливий** – 1) який сяє, яскраво світиться; 2) який блищить, відбиваючи світло, промені; 3) який виражає радість, щастя, вдоволення [СУМ, т.9, 911], отож поет наділяє очі жінки сяйвом (семи: 'щастя', 'радість', 'веселощі') – і як результат формується лагідний, веселий та загадковий образ коханої.

Порушення семантичної цілісності імені *Лаура* спостерігаємо в тексті-реципієнті. Процес трансформації та перерозподілу семантики від позитивного до негативного образу жінки відбувається за рахунок лексеми *кобра* та дієслова *сичати*. *Кобра* – велика дуже отруйна змія з плямами на шії, що водиться в Азії та Африці; окулярна змія [СУМ, т.6, 201]; *сичати* означає говорити здавленим від злоби, люті, роздратування і т. ін. голосом [СУМ, т.9, 210]. Семи ‘злоба’, ‘брутальність’, ‘злість’, ‘лють’, ‘неприязність’, ‘роздратованість’ (виділяються в межах контекстуальних одиниць *кобра* і *сичати*) формують негативний образ *Лаури*, нашаровуючись на його первинну семантику і, тим самим, нівелюють її. Отож маємо справу з трансформацією семантичного значення алюзійного імені.

Щодо іменної алюзії *Ассоль*, то вона зберігає буквальный смисл як в тексті-джерелі, так і в метатексті. *Ассоль* (головна героїня повісті О. Гріна «Пурпурові вітрила») – доброзичлива, по-дитячому наївна дівчина, яка щиро вірить у свою мрію: ... *очі дівчинки, нарешті, розкрились. У них було все найкраще людини*. Образ героїні експлікується через ключову фразу *все найкраще людини* та її асоціати ‘любов’, ‘мораль’, ‘добродушність’, ‘співчуття, непорочність’. Шляхом декодування ознак іменної алюзії постає образ протилежний *Лаурі*. Ностальгія за жінками на кшталт *Ассоль* передана прислівником *школа* та підсилена дієсловом *помирати*, що вказує на втрату сучасними жінками позитивних рись *Ассоль*.

Враховуючи смислову «гнучкість» алюзійних одиниць, вважаємо за доцільне виокремити дещо змінені семантичні види алюзій, з урахуванням збереження / незбереження їхнього первинного значення. Для виокремлення класифікації послуговуємось дослідженнями М.В. Воробйової про трьохкомпонентну модель алюзійних включень, в межах якої виокремлено трискладові:

- 1) значення мовних одиниць незалежно від контексту (словникове значення);
- 2) зміст алюзивних засобів, який вони набувають в тексті-джерелі;
- 3) зміст алюзивних засобів, які вони набувають в тексті-реципієнті [3, 92].

Відповідно до збереження первинної семантики та її повної чи часткової втрати в контекстуальному середовищі, виокремлюємо такі види алюзій:

1) **семантично-цілісні** – алюзії, які, вливаючись у новий контекст та вибудовуючи контекстуальні зв’язки, реалізують початкову семантику внаслідок збереження елементів, рис, ознак відповідно до першоджерела;

2) **семантично-модифіковані** – алюзії, в яких спостерігається втрата первинного значення, перерозподіл смислу на користь тексту-реципієнта;

3) **семантично-конденсовані (партативно-модифіковані)** – алюзії, що реалізуючись в новому контекстуальному середовищі, зберігають не лише первинні елементи семантики, а й прирощують нові.

Семантично-конденсовані алюзійні одиниці функціонують в тексті за рахунок нашарування значень *першоджерело-контекст* та формують нові смислові зв’язки й конотації. За таких умов відбувається конденсація смислу АО. Поділяючи думку Н.Д. Арутюнової, під семантичною конденсацією

сацією розуміємо синтез кількох значень [2, 331]. Таке смислове поєднання експлікує образ, його риси, ознаки, повідомлення тощо.

Проаналізуємо виокремлені види АО в українському модерному художньому дискурсі. Семантично-цілісні види алюзій відстежуємо в тексті: *А везу я, тобі, мати, / сина вбитого! / А-а-а-а-а! / На солом'яному рушнику / вишиито вишнево сина* (В. Голобородько). Автор вибудовує алюзію трагічності війни за допомогою ключових слів **син** + **вбитий**. Вигук *А-а-а-а-а!* скеровує увагу на біль матері від побаченого. Це вже не прихований асоціативний зв'язок, а пряме позначення лиха, яке принесла війна. У словосполученні *на солом'яному рушнику вишиито вишнево сина* виокремлюємо колірний епітет **вишневий**. Вишневий – темно-червоний, кольору стиглої вишні [СУМ, т.1,543]. Колоратив, асоціюючись із лексемою **кров**, з одного боку підсилює трагізм наслідків війни та материнського болю, а з другого, – стає символом жертвовної любові юнака. До алюзійного тла залучено конструкцію **солом'яний рушник**. Епітет **солом'яний** та лексема **рушник** творять алюзію на оспіваний в різдвяних піснях відбитий янгольський лик Христа на високім снопі [5, 26], відтак, автор відображає смерть невинних вояків у часи війни.

Незмінний за своєю семантикою алюзійний елемент наявний у тексті І. Карпи: *Мій агент. Маю властивість про нього забувати. Колись у нас був роман. Доволі бурхливий. Відтак йому захотілось одруження і дітей, а я позіхнула: «І ти, Бруте...». Ну, то й край. Ми припинили зустрічатися...». Алюзія на відомий латинський вираз «**І ти, Бруте?**» (лат. *Et tu, Brute?*), який приписувано Гаю Юлію Цезарю, використано авторкою з метою декодування концепту зради. Вислів є останніми словами Цезаря у трагедії В. Шекспіра «Юлій Цезар», коли його друг Брут, учасник змови, вдарив імператора кинджалом [Словарь крылатых слов и выражений]. Вислів «І ти, Бруте?» кажуть близькій людині у разі зради, частіше з іронією. Виникає питання, чому героїня називає свого друга Брутом. Семи **'підлість', 'зрада', 'страх', 'інші погляди'** притаманні образу в тексті-джерелі. Для декодування іменної алюзії **Брут** у тексті-реципієнті, схарактеризуємо його контекстуальне середовище: **одруження, бажання мати сім'ю, дітей**. Лексичні одиниці формують образ серйозного Брута-сім'янина, прагнення якого не приймає героїня (*а я позіхнула*). Спільною семою, притаманною алюзійяк у першоджерелі, так і в метатексті, є сема **'інакомислення'**, за що героїня і охрещує свого друга Брутом.*

Текст Л. Костенко вибудовує семантично-модифіковану алюзію синього птаха: *1 грудня, дев'ята річниця референдуму, коли на руїнах імперії постала наша Незалежність. Синій птах з перебитими крилами, майже до смерті зацьований двоголовим орлом. Скільки там було радості, скільки надій, а тепер що? Мряка, туман, ожеледиця. Настрій на нулі, сезонна депресія. Синій птах – загальновідомий символ щастя, образ надії та благополуччя. Перерозподіл семантичного значення алюзійної одиниці реалізовується за рахунок впливу лексичних одиниць з її контекстуального оточення (**перебиті крила, зацьований, смерть, орел**). Ознака **перебитий** (від дієслова *перебивати* – розділяти ударом надвое; ударом ламати, пошкоджувати що-небудь [СУМ, т.6, 122]) формує семантично ускладнений образ синього птаха. В системі антонімічних зв'язків (автор*

протиставляє синього птаха – птахові з перебитими крилами) алюзія втрачає своє денотативне значення, що зумовлює її семантичний зсув. Синтез лексем *перебитий* + *крила* вибудовують значення ‘нездатність до польоту’, ‘зламане щастя’. Дізнаємось, що птах закльований орлом (можливо, це – асоціація з орлом, що клював Прометея), тоді відбувається кодування задуму втраченого щастя через алюзію на цей міф. Таку техніку побудови смислових зв’язків називаємо алюзія в алюзії: *закльований Прометей* (асоціати: *згублена надія людей, втрачене спасіння*) + *закльований синій птах* (асоціати: *невтілене, понівечене щастя*). Поєднання значень формує концепт зламаних сподівань українського народу (простежуємо повну семантично-трансформовану алюзію). Образ утраченої віри та песимістичний мотив посилено лексемами *мряка, туман, ожеледиця*, які, взаємодіючи з конструкцією *настрій на нулі, сезонна депресія*, поглиблюються та переосмислюються в контексті, відтворюючи радше стан душі та почуття, ніж явища природи.

Натомість текст Ю. Іздрика відтворює тип семантично-конденсованих алюзій: *я ходив за тобою як пес-поводир / рівно три з половиною роки / я стоптав вісім пар черевиків до дір / втратив розум погорду і спокій*. Автор кодує смисл тексту, вдаючись до шекспірівської алюзії на *черевички матері Гамлета: Зрадливість – ось твоє наймення, жінко! / Лиш місяць! Ще не збила черевиків, / В яких вона за гробом мужа йшла / В сльозах, мов Ніобея... і уже, – / О боже, звір би нетямучий довше журився, / – вийшла за мого дядька* (переклад Л. Гребінки). Стоптати чоботи (підметки, підшви) означає довго ходити, добиваючись чого-небудь [Словник фразеологізмів української мови, 588]. У шекспірівському тексті нестоптані черевички означають зраду, що виражається лексичними одиницями та словесними конструкціями: *лиш* (обмежувальна частка) + *місяць* (експлікує значення невеликого проміжку часу) + *вийшла за мого дядька* (вдруге одружитись). Алюзія черевичків у тексті-реципієнті під впливом контекстуального оточення *стоптати до дір, втрачати, погорда, спокій* зазнає семантичних модифікацій. *Погорда* – почуття зверхності, зневаги, презирства до кого-, чого-небудь [СУМ, т. 6, 719]. *Спокій* – стан душевної рівноваги, відсутність хвилювань, сумнівів, клопотів і т. ін. [СУМ, т.9, 560]. З одного боку, алюзійна одиниця не втрачає ознак первинної семантики й зберігає часове значення, яке вибудовує фраза *стоптати до дір* (зносити, знищити, довго добиватись свого (затративши багато часу)), а з другого боку, – актуалізує новий смисл за рахунок конструкції *втратив погорду і спокій*. Вжиті в минулому часі позначення дії *втрачати* вказує на відсутність цих почуттів у героя. Посилення уваги автора до абстрактних назв не випадкове, так автор формує образ героя (закоханий, відданий поводитир), який визначає нове алюзійне тло черевичків – жертвну любов і вияв найвищої відданості.

Спільні та відмінні смислові показники семантично-конденсованої алюзії відображено в таблиці.

	Черевички (текст-джерело)	Черевички (текст-реципієнт)
Значення	1) час; 2) зрада	1) час; 2) відданість

Отже, поняття часу притаманне алюзії в обох текстах, а смисл зради в тексті-джерелі протиставляється значенню відданості в тексті-реципієнті.

Частково-модифікована алюзія на легенду про Вавилонську вежу присутня у тексті Марії Матіос: *...Але на біса ті солодкі губи доброї дуже жінки, граючись розказали Йванові про вавилонський безлад і хаос*. Первинне значення алюзійної одиниці **вавилонський безлад** автор переосмислює крізь осмислення простору людських почуттів. Семантика солодких губ (солодкий – який викликає приємні відчуття, дає насолоду (про запах, аромат і т. ін.) [СУМ, т.9, 446]) нашаровується на значення вавилонського хаосу (що трактується як цілковите безладдя та гріховність) і доповнює його. Спостерігаємо процес творення семантично-модифікованої алюзії: це вже не хаос страху і гріховності, а хаос неприборканих почуттів.

Характерною рисою українських модерних художніх текстів є тягіння до використання семантично-модифікованих та семантично-конденсованих АО, що нерідко постає противагою до засобів українських класичних текстів. Алюзія модерного художнього дискурсу – це алюзія-іноказання, переосмислення, код завуальованого задуму, тоді як алюзійні включення класичних текстів реалізують характеризувальну та орнаментувальну функції. Переосмислюючи сучасну художність на алюзійному тлі автори-модерністи вдаються до пародіювання, висміювання, карикатурування текстів художньої класики: *Сама-одна серед степу, / за віки зрослася з мовчанням / і корінням, і кроною. / Шевченко постановив / мене отут, серед світу, / як могла я іще дієувати* (В. Кордун). Автор не погоджується із трактуванням трагічності Шевченкового образу. Смысловим центром АО стає конструктивний ряд **Шевченко постановив серед світу, як могла я іще дієувати**. Постановити – послати виконувати де-небудь якусь роботу, доручення [СУМ, т.8, 368]. Бажання й намір дівчини-тополі ще **дієувати** автор виражає умовним способом **як могла я іще**. Конструкція **Шевченко постановив мене отут, серед світу** сигналізує, що результат бажаної дії не настав. Автор піддає сумніву думку про позбавлення дівчини безтурботності юнацьких років, а використання умовного способу стає засобом нівелювання архетипу **тополі** та побудови нового образу на тлі алюзійності.

Елементи мовного глузування з використанням алюзійних засобів спостерігаємо на фонетичному, лексичному, синтаксичному, часом і графічному рівнях. Можливість нести алюзивний смисл мають елементи не тільки лексичного, але й граматичного, словотвірного, фонетичного, метричного рівнів організації тексту. Метою вираження цього смислу можуть слугувати орфографія і пунктуація, а також вибір графічного оформлення тексту – шрифтів, способу розташування тексту на площині [6].

Так, І. Карпа вводить алюзію на шекспірівського героя Ромео, вдаючись до графічних маніпуляцій: *Там просто на дорозі білою фарбою намальовано велетенське сердечко і в ньому жовтими буквами якийсь ромео втулив: «Сладкая, я люблю тебя!!!»*. Заміна великої літери малою **Ромео-ромео** є виявом переходу власної назви в загальну, що слугує засобом переосмислення ознак алюзійного імені. Відомо, що Ромео – один з головних героїв п'єси Шекспіра, молодий син глави сім'ї Монтеккі, зако-

ханий, юний, ширий, відданий, запальний юнак. Характеризувальні семи іменної алюзії в тексті-джерелі 'юність', 'закоханість', 'щирість', 'палкість', 'впертість', 'запал' асоціюються зі святковою піднесеністю. У тексті-реципієнті ключова фраза «Сладкая, я люблю тебя!!!» (асоціати: *буденність, несерйозність, дріб'язковість*) розвінчує величність первинного образу Ромео. Реалізації цього задуму сприяє російськомовний контекст. Спостерігаємо перерозподіл семантичного значення алюзії: *ромео – це фальш і несерйозність почуттів*.

Приходимо до висновку, що алюзії становлять функціонально-семантичну й формально-організовану частину мовної системи, відтворюють загальні закономірності структури й розвитку художнього тексту. Оскільки алюзійні вклучення постають як важливий засіб розуміння й декодування образного рішення та задуму тексту, посилюється їхнє семантичне навантаження, яке внаслідок контекстуальних зв'язків, з одного боку зберігає первинні ознаки семантики, а з другого, – піддається смисловим модифікаціям. Аналіз трансформаційних процесів семантичного значення алюзійних одиниць дає підстави говорити про розмаїтість уведення алюзійних засобів в український модерний художній дискурс, про пошуки письменниками нових можливостей використання традиційних прийомів смислотворення й образотворення.

Література

1. Агеева Р. А. Социолингвистический аспект имени собственного : науч. анализ. обзор / Агеева Р.А., Бахнян К.В. – М. : ИНИОН, 1984. – 60 с.
2. Арутюнова Н. Д. Номинация и текст / Н. Д. Арутюнова // Языковая номинация. Виды наименований. – М. : Наука, 1977. – Гл. 6. – С. 304–357.
3. Воробйова М. В. Алгоритм ідентифікації алюзивних засобів у тексті (на матеріалі англomовного публіцистичного дискурсу) / М. В. Воробйова // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». – 2011. – № 2. – С. 92–96.
4. Тураева З. Я. Инвариантность и вариативность / З. Я. Тураева, Л. В. Гришкова // Семантическое взаимодействие языковых единиц разных уровней. – Л. : ЛГУ, 1985. – С. 102–110.
5. Чубинський П. П. Календарь народных обычаев и обрядов / П. П. Чубинський. – К. : Муз. Україна, 1993. – 80 с.
6. Ярема О. Б. Алюзія і суміжні поняття: проблема співвідношення [Електронний ресурс] / О. Б. Ярема. – Режим доступу : <http://esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/8730>.
7. Ярема О. Б. Типологія змін змістового імплікативного значення алюзивних засобів [Електронний ресурс] / О.Б. Ярема. – Режим доступу : <http://lingvj.oa.edu.ua/articles/2014/n46/71.pdf>.

Словники

СУМ – Словник української мови / голов. редкол. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т 1, 6, 8, 9.

Словник фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук.думка, 2003. – 1104 с.

Словарь крылатых слов и выражений [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://enc-dic.com/winged>.

The article analyzes the semantic transformations of allusion units in modern Ukrainian fictional discourse. The semantic types of allusions are distinguished taking into consideration the processes of preservation and modification of their meaning. Allusion elements are considered as a means of parodying of classical texts and reinterpretation of archetypes.

Keywords: *allusion, allusion unit, text-recipient, metatext, semantic condensation.*

**СЛОВОТВІРНА СПРОМОЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ
ПОХІДНИХ ДІЄСЛІВ**

*(Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів
в українській мові : [монографія] / О. П. Кушлик. –
Дрогобич : Коло, 2015. – 384 с.)*

Основоцентричний аспект дослідження словотвору, який в українському мовознавстві успішно розвивається в останні десятиліття, засвідчив його необхідність і конструктивність, бо завдяки йому вчення про словотвір збагатилось низкою теоретичних напрацювань як у ділянці осмислення структурно-системної організації та функціонування лексичної деривації, так і в опрацюванні методології й методики дослідження словотвору. Вагомим внеском у сучасну дериватологію є практичні описи словотвору української мови та порівняльно-типологічні студії, здійснені на засадах основоцентричної дериватології, які суттєво доповнили і поглибили здобутки формантоцентричного вивчення словотвору. Однак до повного охоплення усіх класів твірних слів з метою комплексного дослідження їх словопороджувальних закономірностей ще далеко. Потребують подальшого опрацювання й поглиблення також теоретичні засади дослідження основоцентричного виміру словотвору. Тому обрання О. П. Кушлик темою своєї монографії виявлення типології словотвірних парадигм похідних дієслів в українській мові треба тільки вітати, її актуальність не викликає жодних сумнівів.

Теоретичним підґрунтям дослідження словотвірної парадигматики похідних дієслів в українській мові в рецензованій праці стало узагальнення та поглиблення теоретико-методологічних напрацювань у ділянці основоцентричної дериватології. Огляд історії формування основоцентричного підходу до словотвору дав змогу авторці монографії з'ясувати важливі теоретичні проблеми, які ще потребують свого розв'язання, а аналіз похідності дієслів, встановлення напрямків словотвірної мотивованості й розмежування синхронного та діахронного словотворення забезпечили чітке окреслення об'єкта, предмета й матеріалу дослідження.

Важливим здобутком авторки монографії стало теоретичне обґрунтування необхідності систематизації класів твірних на основі їх словотвірної семантики в дослідженнях структурування й типологізування словотвірних парадигм похідних дієслів, що можна поширити й на іншочастиномовні твірні, похідні за своєю структурою. Для з'ясування словотворчих потенцій дієслів структури їх словотвірних парадигм зазвичай розглядали як результат реалізації валентних властивостей таких твірних. З огляду на

характер досліджуваних у монографії твірних, якими є похідні дієслова, визначальним для структури їх словотвірних парадигм вмотивовано не валентний, а словотвірносемантичний чинник. Подальший аналіз конкретного матеріалу засвідчив правомірність такого підходу для виявлення типології словотвірних парадигм похідних дієслів.

Схвальної оцінки заслуговує надійний, ретельно зібраний великий за обсягом, неоднорідний за своїми словотвірно-структурними й функціональними особливостями та ґрунтовно проаналізований за чіткими науково обґрунтованими дериватологічними принципами конкретний мовний матеріал. Виявлення типології словотвірних парадигм, покликаних продемонструвати дериваційну спроможність словотвірно похідних дієслів, здійснене з урахуванням частиномовної належності їх твірних основ та семантико-словотвірних особливостей. Відсубстантивні дієслова, мотивовані іменниками найбільших за обсягом лексико-семантичних груп, зокрема на позначення осіб, речовини (матеріалу), знаряддя (засобу) та почуттів/відчуттів, емоційного стану, згруповано в такі семантичні різновиди: відперсональні дієслова, дієслова зі значенням 'діяти речовиною (матеріалом)', 'діяти знаряддям (засобом)'. У межах кожного із виділених семантичних різновидів на основі спільності словотвірних значень дериватів детально проаналізовано словотворчу спроможність досліджуваних твірних дієслів, похідних за своєю семантико-словотвірною природою. Так, у межах відперсональних дієслів окремо розглянуто словотвірні парадигми дієслів із словотвірними значеннями 'бути тим, хто названий твірною основою', 'зробити тим, хто названий твірною основою', 'перебувати в стосунках із тим, хто названий твірною основою', 'ставати тим, хто названий твірною основою'. У залежності від словотворчого форманта, за допомогою якого утворено вершинні дієслова словотвірних парадигм, у межах вищезазначених твірних виокремлено 15 структурно-семантичних типів.

Детальний аналіз словотвірних парадигм похідних дієслів у частині відперсональних вербативів засвідчив доцільність запропонованого в монографії групування класів твірних за їх семантико-словотвірними параметрами, оскільки воно дало змогу глибше дослідити специфіку словотворчої спроможності цього класу твірних і виявити внутрішнє структурування словотвірної парадигматики в досліджуваному сегменті словотвірної системи мови.

За такою ж схемою проаналізовано словотвірні парадигми інших відсубстантивних похідних дієслів.

Ґрунтовний позонний аналіз словотвірних парадигм відперсональних та інших відсубстантивних похідних дієслів дав можливість О.П.Кушлік дійти важливих висновків щодо наповнюваності конкретних словотвірних парадигм дериватами відповідної словотвірної семантики, закономірності їх структурування та встановити часткові чинники детермінування дериваційної спроможності відсубстантивних похідних дієслів у межах кожного типу, таких, як лексико-семантична диференціація твірних іменників – назв осіб; спосіб діяння на об'єкт речовиною, названого твірним іменником; професійна сфера використання твірного іменника (сільське господарство, медицина, мисливство, рибальство тощо); походження імен-

ника, від якого утворено дієслово; співвідношення з предикатами стану; спосіб утворення дієслів (суфіксація, префіксація, конфіксація).

Аналіз словотвірної парадигматики відад'єктивних похідних дієслів теж здійснено з урахуванням їх семантико-словотвірних параметрів. Корпус відприкметникових твірних дієслів, похідних за своєю словотвірною структурою, розподілено на три класи – інхоативи, каузативи та есиви. Така семантична класифікація виявилась необхідною, але недостатньою для вивчення дериваційної поведінки цього класу твірних. На структурування словотвірних парадигм відприкметникових похідних дієслів впливає комплекс чинників, серед яких словотвірна семантика та словотворчі засоби її реалізації, умови сполучуваності дериваційних формантів з вихідними ад'єктивними основами, функціональні характеристики твірних дієслів, їх стилістичне маркування та граматичні особливості. З урахуванням зазначеного авторка монографії виокремила десять словотвірних парадигм відприкметникових дієслів і скрупульозно їх проаналізувала. Аналіз словотворчої спроможності відприкметникових похідних дієслів здійснено кваліфіковано, він не викликає жодних застережень, оскільки кожен його крок обґрунтований і є наслідком копійної роботи дослідниці як щодо узагальнення найновіших напрацювань у дериватології, так і щодо опрацювання мовної емпірії. Розділ книги, в якому висвітлено результати вивчення словотвірних парадигм відприкметникових похідних дієслів, багатий на тонкі спостереження над мовними фактами, семантико-функціональними особливостями досліджуваних дериватів, контекстуальним розмежуванням різних словотвірних значень, наприклад, інхоативного та есивного, у семантичній структурі деяких похідних девербативів тощо.

Цікавими й важливими для основоцентричної дериватології виявились результати вивчення словотвірної парадигматики відзвуконаслідувальних похідних дієслів, об'єднаних загальним словотвірним значенням 'видавати або створювати звук, названий твірним звуконаслідувальним словом'. У залежності від того, хто або що видає чи створює звуки, похідні відвигуків дієслова поділено на бестіальні, гомональні та предметні. Для кожного з виділених типів відвигуків дієслів виявлено типові словотвірні парадигми й охарактеризовано закономірності їх наповнення, при цьому для досліджуваного класу твірних дієслів констатовано більші обмеження наповнення їх словотвірних парадигм, що зумовлено внутрішньомовними та позамовними чинниками. Дериваційну поведінку відвигуків твірних дієслів визначила стилістична маркованість багатьох із них, вузька функціонально-стильова сфера поширення та частотність. В аналізі словотвірних парадигм відвигуків дієслів достатньою мірою врахована семантико-словотвірна специфіка таких вербативів.

Отже, вперше в українському й слов'янському мовознавстві всебічно комплексно досліджено словотвірну парадигматику похідних дієслів в українській мові. Оскільки в сучасному вченні про словотвір чимало суперечностей, дискусійних питань, різного бачення й інтерпретації словотворчих механізмів та процесів, існують різні методики аналізу засобів і способів словотворення, дослідниці довелося обґрунтовувати свої погляди на проблеми та шляхи їх розв'язання, при цьому вона переконливо заперечує положення, не підкріплені конкретним мовним матеріалом, обстоюючи власну концепцію. Впадає в вічі також багатство тонких спостережень щодо семантичної диференціації дериватів, визначення їх словотвірного

значення, особливостей частоти використання, внутрішньомовних та позамовних чинників детермінування словотворчої спроможності різних класів твірних слів і т. ін.

Відзначаючи ґрунтовність аналізу словотвірної парадигматики похідних дієслів в українській мові, комплексний підхід до неї, важливість одержаних результатів, узагальнень і висновків, укажемо й на ті положення, які викликають сумніви, сприймаються неоднозначно і спонукають до дискусії.

Проаналізованими в монографії похідними дієсловами, які стали базою лексичної деривації в українській мові, не вичерпується корпус похідних дієслів. Об'єктом дослідження не стали словотвірні парадигми похідних девербативних дієслів, а також відзайменникових і відчислівникових, тому хотілось би більшого обґрунтування, чому саме зазначені різновиди обрані для аналізу словотвірної парадигматики. Незначна заповнюваність парадигм засвідчує лише слабку словопороджувальну властивість твірних слів, але є важливим показником у виявленні типології словотвірних парадигм.

Рецензована праця багата на змістовні, глибоку спостереження щодо реалізації певної семантичної позиції парадигми конкретними дериватами. Водночас в аналізі словотворчої спроможності не менш важливим є пошук причин нереалізації семантичної позиції в одній чи кількох однакових за семантико-словотвірними параметрами конкретних словотвірних парадигмах, наприклад, чому від відперсонального дієслова *бджолярувати* дериваційно зреалізована семантична позиція локативності, а від *бортникувати*, *пасічникувати* – ні, або *лікарювати* реалізує цю позицію, а *чумакувати* – ні і т.д.? Чому серед відвигукових дієслів *гавкати* утворено похідний іменник із значенням 'носії процесуальної ознаки' *гавкун*, а від *нявкати* – ні і т.д.? У вивченні нереалізованості семантичних позицій конструктивним було б залучення до аналізу дериваційної спроможності досліджуваних дієслів чинника валентності.

Аналізуючи реалізацію семантичної позиції 'виконавець дії' у словотвірних парадигмах дієслів, мотивованих назвами музичних інструментів, дослідниця інтерпретує деривати на зразок *бубняр*, *трубач* віддієслівними похідними. Таке трактування викликає сумніви, адже більш природною для *бубняр* є семантична перифраза 'той, хто б'є в бубон; гравець на бубні', для *трубач* – 'той, хто грає на трубі', що підтверджують тлумачні словники. Як десубстантиви їх характеризують словотвірні словники, наприклад, відомий авторитетний «Словотвірний словник російської мови» О.Тіхонова.

Проте висловлені зауваження й побажання не можуть знизити загальної високої оцінки здійсненого дослідження. Монографія О.П.Кушлик відзначається новизною постановки й розв'язання актуальної лінгвістичної проблеми. Новизна дослідження зумовлена, з одного боку, вибором класу твірних для комплексного дослідження їхньої словотвірної проблематики – відсубстантивних, відад'єктивних та відвигукових похідних дієслів в українській мові, а з другого – застосованими прийомами і методиками дослідження. Вперше в українському мовознавстві виявлено типологію словотвірних парадигм похідних дієслів, яка має низку специфічних

особливостей навіть у порівнянні з типологією словотвірних парадигм не-похідних дієслів. Нові важливі дані одержані внаслідок визначення структури конкретних словотвірних парадигм похідних дієслів і семантичних континуумів типових словотвірних парадигм, окреслено комплекс внутрішньомовних та позамовних чинників, які регулюють дериваційну поведінку досліджуваного класу твірних слів, виявлено тенденції до утворення нових, але поки що не кодифікованих девербативних дериватів.

Виконане дослідження має важливе теоретичне й практичне значення. Теоретичні положення про закономірності словотвірної парадигматики, висновки, яких дійшла його авторка, – помітний унесок у розбудову основоцентричної дериватології. Результати здійсненого дослідження збагачують і поглиблюють сучасну основоцентричну дериватологію, вчення про словотвір новими науковими ідеями в ділянці теоретичного осмислення структури словотвірних парадигм, чинників, які її зумовлюють, принципів і засад дослідження словотвору, в якому типологізувальним чинником є твірна основа, твірне слово, дериваційних потенцій твірних слів і їх реалізацій.

Практичну цінність рецензованого дослідження визначає те, що апробована в ньому методика аналізу й інтерпретації словотвірної парадигматики українських похідних дієслів може бути застосована й до вивчення інших класів твірних слів та в порівняльно-типологічних студіях. Нові науково обґрунтовані результати дослідження будуть з успіхом використані під час створення фундаментальної основоцентричної дериватології української мови, під час написання навчальних підручників і посібників із словотвору та лексикології, в лексикографічній практиці – під час укладання словотвірних словників, а також у практиці викладання нормативного курсу «Сучасна українська літературна мова. Морфеміка і словотвір» та спеціальних курсів на філологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Oleg Ostapovych

REVIEW

*V.I. Kononenko (ed.) Comparative Typological Studies:
Ukrainian on the Background of Related Languages.
– Kyiv ; Ivano-Frankivsk ; Warsaw, 2015. – 316 p.*

The reviewed scientific edition is a collective monograph, written by the representatives of the Ivano-Frankivsk semantic and syntactic school of professor Vitaliy Kononenko and edited by this prominent Ukrainian linguist.

The subject-matter of the proposed complex research is a systematic comparative typological analysis of Ukrainian linguistic system on all its levels, mainly emphasized on grammar, syntax and vocabulary, in its interrelations with other European languages.

This kind of research has a long-time tradition in Ukrainian and foreign linguistics as well. But nevertheless the approach represented in the analyzed book seems to be innovative in terms of the direction of a scientific method. Almost all known previous studies in this field were basically concentrated on revealing differences and common features, divergent and convergent processes, as a result – of isomorphic and allomorphic components of linguistic systems from the viewpoint of foreign language study. The most teaching books and other linguistic scientific editions on contrastive and comparative linguistic typology were also addressed mainly to the foreign language students from the well understandable methodical and didactic reasons.

To the contrary, the central point of the proposed study is namely the native Ukrainian language as a basis for the comparative analysis, a kind of an etalon. This, we would say, Ukraine-centrism is the main innovative characteristic feature of the scientific edition in question.

Ukrainian is studied, as remarked by the authors, on a wide-ranged background of closely-related, related and non-related languages (p. 5). But more emphasized are still the first two of them. In terms of the relativity grade the Slavic languages have been preferred by linguists, who studied Ukrainian in a comparative dimension, for a long time. But Germanic and even Romanic ones still deserve the attention of the scholars, especially nowadays. This gap was to some degree filled in by the represented scientific edition.

The main aim of the analyzed study is formulated by the authors as follows – to characterize the native Ukrainian language in a wide time-and-space, as well as structural dimension (p. 5).

The monograph consists of four chapters. The general issues of a study are outlined by professor Kononenko in the introductory part «Comparative typological study of the modern Ukrainian».

In the first chapter «Ukrainian language in the context of English» the scientific analysis includes following issues: process of nominalization in Ukrainian and English (Y. Ostapchuk); mental predicates in Ukrainian and English (N. Mahas); imperative in Ukrainian and English (N. Kuravska); de-adjective adverbs in Ukrainian and English (O. Fedurko); derivative word-building paradigms in Ukrainian and English (B. Hreschuk). As we can see, the analysis,

completed on a rich empirical – lexicographic and textual material, covers the most essential fragments of the morphological, lexical and syntactic linguistic levels.

The chapter II «Ukrainian language in the context of German» is represented by just two articles devoted to the problems of the relict Past Perfect Tense in Ukrainian compared to the Plusquamperfekt in German (O. Andriyiv) as well as functional aspects of Ukrainian and German particles in literary texts

(M. Marusynets). But in our opinion, there are many other aspects of comparative analysis of Ukrainian and German that also require the scientific effort – e.g. categories of definitiveness/non-definitiveness, active and passive voice, reflexivity of verbs etc., which can reveal many specific but also common features in even genetically non-related languages.

The chapter III «Ukrainian language in the context of French» consists only of one single article dealing with the problem of Ukrainian and French Gerund (M. Kovbanyuk). We can state that there is an urgent need to draw attention of linguists-Romanists to such comparative typological studies from the viewpoint of Ukrainian, irrespective of the fact (or vice versa – due to the fact) that Ukrainian is obviously and definitively less-related to the Romanic languages than to the Germanic ones.

To the contrary, the final chapter IV «Ukrainian language in the context of Polish» contains three articles investigating important functional semantic and syntactic problems, such as: double-part and single-part sentences in Ukrainian and Polish (I. Kononenko); syntactic person in Ukrainian and Polish (O. Korpalo); prepositional-substantive constructions in Ukrainian and Polish (O. Vorobets). By all its fragmentary nature, this predominance of the syntax can be explained through the fact that the close lexical interrelations of Ukrainian and Polish vocabulary, numerous mutual borrowings etc. have been already studied in detail, but the functional aspect of their performance in syntactic structures and speech acts still needs the accurate linguistic research. We would say that the derivative processes and word-building models in Ukrainian and Polish can be also considered as important fields of study for the future, even from the linguistic cultural point of view.

To summarize our review we would say that the proposed study is characterized by the very adequate use of a scientific analytical methods. The theoretical ideas of the authors are supported by the rich empirical material. Most important is that this material is not limited to the lexicographic data, but extended through the literary and media text excerpts and corpora. That enabled the authors to draw the original, sometimes unexpected and intuitively non-predictable conclusions.

The study under analysis opens in our opinion also very perspective and promising dimensions of the further research. First of all, there is no doubt on the importance of comparative and typological studies of Ukrainian in comparison to the non-related Indo-European languages. The total predominance of Slavic languages in that kind of studies was logically understandable due to the closest relation with Ukrainian but seems to be less actual nowadays.

But even more important is the comprehensive investigation of the common European and global human cultural heritage accumulated in the system of language and its inner form as a «folk spirit» according to W. von Humboldt and O. Potebnya. It makes such studies extremely important for the needs of intercultural communication, especially in the age of globalization, European

integration of Ukraine and multimedia communication in the Internet, which is still possible almost totally by means of human language, even in a hybrid conceptually oral, but actually – written-oral form.

All mentioned above gives us the reason to be sure that the proposed monograph under review will be certainly interesting and useful for the wide scientific and social community in Ukraine and abroad.

Наукове видання

Українознавчі студії

17/18 2016-2017

Науково-теоретичний журнал
Інституту українознавства
при Прикарпатському національному
університеті ім. Василя Стефаника

Оригінал-макет підготовлено у видавництві
Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника

Видавництво Прикарпатського національного
університету ім. Василя Стефаника
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

© Інститут українознавства
при Прикарпатському національному
університеті ім. Василя Стефаника

Здано до набору 11.04.2016. Підп. до друку 07.11.2016. Формат 70x108/16. Папір друк.
Умов. друк. арк. 24,3. Тираж 300 прим. Зам. № _____. Ціна за домовленістю.

ISSN 2312-5691
Ukraïnoznavčï studii